ІУАЩХЬЭМАХУЭ

Адыгэ тхакІуэхэм я журнал
1958 гъэ лъандэрэ къыдокІ

2009 гъэ

3

Май – июнь

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм и ТхакІуэхэм я союзымрэ КъБР-м Хъыбарегъащlэ ІэнатІэхэмкІэ, жылагъуэ зэгухьэныгъэхэм ядэлэжьэнымрэ щІалэгъуалэм я ІуэхухэмкІэ и министерствэмрэ къыдагъэкІ

Редактор нэхъыщхьэм
и къалэнхэр зыгъэзащІэр
Елгъэр Кашифщ

Редколлегием хэтхэр:
Къагъырмэс Борис, Къэжэр Хьэмид, Къэрмокъуэ Хьэмид,
КхъуэІуфэ Хьэчим, Нало Ахьмэдхъан,
Тхьэгъэзит Зубер, ХьэкІуащэ Андрей

Налшык
2009

Ошхамахо (Эльбрус)

Литературно-художественный журнал
На кабардинском языке

Учредители: Союз писателей КБР, Министерство по информационным коммуникациям, работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР

И. о. главного редактора
Кашиф Эльгаров

Редакционная коллегия:
Борис Кагермазов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов, Ахмедхан Налоев, Зубер Тхагазитов, Андрей Хакуашев

Технический редактор – Мадина Гурижева
Корректор – Марина Жекамухова
Компьютерный набор – Залина Гетокова

Сдано в набор 01.04.09. Подписано к печати 03.06.09. Формат $70\times108^{1}/_{16}$. Бумага газетная. Печать офсетная. Усл. п. л. 13,3. Уч-изд. л. 13,03. Тираж 2000 экз. Заказ № 84. Цена в розницу – договорная.

Индекс издания: 73926
Регистрационный № Н-0036

Адрес редакции:
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5
Отпечатано на ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.» Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника
Заурбека Бгажнокова

КЪЫДЭКIЫГЪУЭМ ИТХЭР:

Елгъэр Кашиф. ШейтIан къафэ. Повесть 3
Къагъырмэс Борис. Си блокнотым къисхыжахэр 31
Мыз Ахьмэд. Хъыбар цIыкIухэр. 36
Чхеидзе Константин. Заурбэч. Повестым щыщ пычыгъуэ 39
Нэхущ Хьэжпагуэ. ЩIыхуэ. Рассказ 51
КIарэ Альбинэ. Жыхьэрмэ мафIэ. Рассказ 60
Щомахуэ Залинэ. Нэхунэ. Рассказ 68

ЖЬАНТIЭ

Къэрмокъуэ Хьэмид. Драматург цIэрыIуэ 75
Акъсырэ Залымхъан. Хэплъэгъуэ. Драматическэ поэмэм щыщ Iыхьэ 78
ЩIыхь зыпылъ гъуэгуанэ къэзыкIуа бзылъхугъэ телъыджэ..... 90
ХьэIупщы Лолэ. Усэхэр 96
Ержыб Аслъэн. ГъащIэр псэкIэ зыхэзыщIэт 106
Сабийхэр зыгъэгуфIэ 109
Мэз Iэниуар. Усэхэр 109

КУЛЬТУРЭМ И ЛЪАХЭМ

Зауэм и тхыдэмрэ литературэмрэ. Диалог 113
ТIымыжь Хьэмыщэ. Асу щхьэхуэ зыхэлъ гъащIэ. 135
Хъуэст Надия. Жьы хъужаитIыр. Новеллэ 141

ХЪУЭЖЭ И КУЭБЖЭ

Коммодов Геннадий. Дагъэ егъэфа

ЕЛГЪЭР Кашиф

ШейтIан къафэ

Повесть

Мы тхыгъэм щIыгъупхъэу къысщохъу хэзыгъэгъуазэ тIэкIу. Згъэнэхуэну сызыхуейращ.

ТхакIуэхэм я дунейри зыкъомкIэ ещхьщ илъэсхэм я екIуэкIыкIэм: абыхэм къахохуэ гъэ бэвхэри гъейхэри. Апхуэдэ щытыкIэм ихуат лIэщIыгъуэ зэблэкIыгъуэ лъэхъэнэхэм япэIуэкIи яужькIи ди журналыр: абы и напэкIуэцIхэр гъэнщIыгъуей хъуат. Ауэ ар гъэнщIын хуейт. АрщхьэкIэ зи щхьэр зи лажьэу зи пщIэр ехуэхауэ къэна ди тхакIуэхэм къапытхыж щIагъуэ щыIэтэкъым. Нэхъапэхэм щыгъуэ тIэкIу хэплъыхь тщIыуэ, нэхъыфIхэр къызыхэтщыпыкIын тхыгъэхэмкIэ дагъэнщIу щытамэ, иджы дызыхэщыпыхъыныр щыгъэтауэ, дызыхэплъэн къытхуахьыжыртэкъым. Я щхьэкIэ захуэдгъазэми телефонкIэ депсалъэми, тхакIуэхэм дельэIурт ди хьэтыр къалъагъуну – къытхуэтхэнхэу. Ауэ ерэхъурэ хъуным фIэкIыртэкъым. Псом хуэмыдэу дэ тхуримыкъур прозэ тхыгъэхэрат – ахэращ дэтхэнэ зы журналми лыи къупщхьи хуэхъур. А тIур зыбгъэдэмылъым гъащIэ имыIэжу аращ...

ЖыпIэнурамэ, журналми абы щылажьэхэми ди Iуэхур екIэкIуат. Ауэ, теддзэн диIэкъым жыпIэу, утыку уильади хъунутэкъым. Тевдзэн щывимыIэкIэ, журналыр зэхуэщIыжын хуейуэ аращ жызыIэнухэри щыIэнкIэ хъунут. Ар тхакIуэхэри дэри дызыхуэмейти...

Сэ сщIэрт ди редактор нэхъыщхьэ IутIыж Борис зи тIыгъуэнкIэ ирикъуа тхыгъэхэри мастэнэм къыпача къудейхэри гъунэжу зэриIэр. ИIэнтэкъэ жэщ, махуэ жимыIэу, щхьэ къэIэтыпIэ имыгъуэту щылажьэкIэ? Ауэ езым и тхыгъэ куэд тридзэну и дзэ шырт. Арыншами къытхужаIэн ягъуэтырт. Нэхъыбэу къытхуэпсалъэхэр тхэн щызыгъэтыжахэрат. Ауэ, хэт сыт къытхужиIэми, журналыр зэхуебгъэщIыж хъунутэкъым. Ерэхъурэ хъункIэ дыкъэзыгъэгугъэхэм я IуэхущIафэхэр тлъагъухукIэ хэкIыпIэ гуэр къэгъуэтын хуейти...

Iэджэ щIауэ къезгъэжьа, иджы и кIэм нэзгъэсауэ щыль си повестыр къызохь редакцэм. Борис къызогъаджэри... «Сыт къытхужаIэми, ди нэр дуфIыцIынщ, ди тхьэкIумэм цIыв идгъэпщхьэнщи, псори тхутемыдзэми, ди тхакIуэхэм зыгуэр къытIурадзэхукIэ уи повестым щыщ Iыхьэхэм дриуэркъынщ», – жи.

А щIыкIэм тету журналым къытехуауэ щытащ **«ШейтIан къафэ»** *зыфIэсща си тхыгъэм щыщ Iыхьэщ* **(2001 гъэ, № 6-м. 2002 гъэ, 1–2-нэ номерхэм).**

Сэ стегъэпсыхьыжа щIыкIэу стха повестым къыщытхъуахэми ар къысхуэзыубахэми сарихъэлIащ. Иужьрейхэм яхэтт «щхьэри лъакъуэри фIэщIэльщи, тхыгъэ ныкъуэтх нэгъунэ къытрывогъадзэ», – жызыIэурэ къызэхъурджауэхэри, «Ныкъуэтхым сыт къыпыпхын? Сыти хужыпIэн? УкъракъухьыщэнкIэ ушынэу и кIэм нэс трумыгъэдзауэ арагъэнщ», – жызыIэхэри щыIэт.

Хэт сыт къысхужиIами, езым и гуэныхьыжщ. КъысхужаIэнумкIи зэрегуакIуэхэщ. Ауэ сэри сытхакIуэу зыщызбжыжкIэ, нэгъуэщI журнали щыдимыIэкIэ, зи тIыгъуэн ирикъуауэ сфIэщIу, куэд лъандэрэ щыль тхыгъэр (пэжщ, иужькIэ зыгуэрхэр хэсщIыхьыжащ) и кIэм нэс яльагъуу къазэрыщыхъур къэсщIэным емыкIу пымыль си гугъэу аращи...

12

ПщэдджыжьыкIуэу еханэ классым щеджэ Мухьэдин шэджагъуакIуэу ебланэм щIэсхэми яхэст. А тIури зэдэхьыныр къытехьэлъэрэт жыпIэмэ, ахьей мытынышт ар. Ауэ игу зэригъэфIыр лIот? Иджы нэхъ лIыфэ къытеуат: ныбжькIэ езым нэхъ къыдэхъухэми ядеджэрт. Апхуэдэу щыщыткIэ, абыхэм закъыкIэрымыгъэхуауэ задегъэкIун хуейт. Пэжщ, ебланэм къыдыщIэсхэми яхэтт езым нэхърэ фIыуэ нэхъыщIэхэри. Мис а адакъэ лъэджажэхэрат аргуэру ар натIэрыIуапIэ къэзыщIыр. Ахэр зэщхьыр зэрыпэмылъэщынур ящIэ пэтми, зи кIау-кIау макъымкIэ хьэшхуэр щIэзыгъэIэну пылъу дунейм темыхуэ хьэмаскIэхэрат. АрщхьэкIэ Мухьэдин абыхэм къапикIухьырт. Бажащэхэ я къуэм ирищIар къыщIэкIуами, иджы уи Iэми уи жьэми ухуимытыжу, зумыгъэтэмакъкIыхьу хъунутэкъым, арыншамэ Хьэмаци, Хьэзеши, абыхэм я хьэтыр къэзылъагъуу ар класситIми зэуэ щеджэну хуит къэзыщIахэри бгъэщIэхъунут. Псом нэхърэ нэхъ Iейуэ ар зыфIэлIыкIыр, къыфIэбгъэкIмэ, зыщышынэр Iэсятт. АитIур ебланэм щызэдеджэ къудейтэкъым икIи зэпартэгъухэт. АбыкIи иухыртэкъым ахэм я зэхущытыкIэр: пщэдджыжьыкIуэу еджэ Мухьэдин шэджагъуашхэншэу къыщынэр нэхъыбэт. Еджэгъуэ зэблэхъугъуэм кърьиубыдэу ар къыщIэпхъуэжу къэкIуэжу шхьэуэ игъэзэжыфынутэкъым – зэманыр къемэщIэкIынут.

– Шхалъэ уз бгъуэтынурэ еджэнри щIэныгъэри къыпщIэныжынущ. Сыхуейкъым сэ апхуэдэу къэпхьыну учытилыгъэми дохутырыгъэми, – жиIэрти, ЛъапIэ хъийм икIырт. А IэщIагъитIым язт Борэнхэ я къуэр зыхурагъэджэну я мурадыр. Абы щIытраубыдам щхьэусыгъуэ иIэт: япэр езыхэм я КIасэнэху мыгъуэр (анэхэр я пщыкъуэ нэхъыщIэм зэреджэр апхуэдэути, бынхэми арат жаIэр) егъэджакIуэу щытат. Абы и ныбжьэгъуа, зэкъуэшхэм хуэдэу зэрылъэгъуа, КIасэнэху и фэ зраплъэрэ езыхэм яйм хуэдэу фIэкIа къамылъытэ Хьэзеши егъэджакIуэщ. Арати, къохъулIэрэ аитIум я IэщIагъэм пыпщэныр хъарзынэт. Iэщ дохутыру уеджэну Хьэмац и щапхъэр урикъунтэкъэ? Абы и цIыхуфIагъым, ар къуажэдэсхэм зэрахуэщхьэпэм щымыгъуазэр хэт? И дуней тетыкIэ, псэукIэ жыпIэнущи... Зытеджалэр и былыму, фомрэ тхъумрэ IукIэ ез. Абы псом хуэмыдэу фIы дыдэу щыгъуазэщ Борэн зэрыбыныр. Уэшмэнхэ хуэдэу узэрыпсэун! Iэщ дохутырмэ, лIо-тIэ? Зызыгъэдохутырышхуэ Гудзэкъуэ Исуфрэ Уэшмэнхэрэ зэхуеплъ... ИтIанэ, Хьэмац жиIэр зэхэпхыркъэ? Зи бзэ мыпсалъэ Iэщ сымаджэр бгъэхъужыныр нэхъ псапэххэщ. А псори къэплъытэмэ... Пэжщ, ЛъапIэ жиIэр нэгъуэщIщ: цIыху дохутыру уеджэныр нэхъыфIщ.

– Ауэ, умышхэурэ, лъатэуз ухъунци, зы дохутыри къыбдэмыIэпыкъужыфу ныкъуэдыкъуэу укъэнэнщ. Е жылэр зэреджэм хуэдэу еджэ... Сыт, гуIэгъуэ, ар зиIысыр?! ШитIми зэуэ утесыну ухуежьэмэ, къыпщыщIынур пщIэркъэ? УзэкIэщIатхъынщ. Е гъуэмылэ...

– ЛъапIэ жыпIэр сыт? ХадапщIэкъым сэ сыздэкIуэр – еджакIуэщ! Гъуэмылэ сIыгъыу школым дауэ сызэрыкIуэнур? Ауан сыкъащIу, къысщыдыхьэшххэу...

– Ныкъуэдыкъуэу укъанэмэщ ущыунэхъуар... Хьэуэ жыпIэрэ, къыщIэкIыж шкIуолым...

– Къэбгъуэтаи! АфIэкIа хэмылъу...

– Уи адэр къэкIуэжмэ, дызэпсэлъэнщ.. Е си жыIэм укъедэIуэнщ, е шкIуолым укъыщIэкIыжынци...

– Колхозым сыхыхьэжынщ... Арат узыхуейр?

– Сэ сызыхуейр, тIасэ, уэ шхын щхьэкIэ зумыгъэлIэну аращ... НэгъуэщI мыхъуми, зы чыржынрэ кхъуей шыугъэ Iыхьэрэ здэпхьмэ... Уи гур къыщIиубыдэнщ. Псы уригъэфэнщ... Си псэр ушх, тIасэ, сумыгъэгузавэу си жыIэр щIэ...

Мухьэдин и анэм и хьэтыр елъагъу: чыржынымрэ кхъуей Iыхьэмрэ

къыздищтэрэ щIэкIыу къеублэ. Ауэ гъуэмылэр школым нимыхьэсу гъуэгум трешхыхьыжри хьэзаб телъщ: зи шхэгъуэ щIалэщ жыпIэ щхьэкIэ, пщэдджыжьышхэ зыщIу къыщIэкIа къудейм, ныбитI щимыIэкIэ, кхъуей-чыржын гъущэр ерагъыу ирекъух. Пэж дыдэу, абы псы ирегъафэри, и шэджагъуашхэр аращ. И ныбжьэгъу-и партэгъур псы къудейкIэ зэрыпсэур зылъагъу Iэсят шэджагъуэм школым къыщыкIуэкIэ зыгуэрхэр къыздехь и портфелым дэлъу, ужьэгъуашхэу укъалъагъуми емыкIу укъызэрамыщIын хуэдэхэр: IэфIыкIэ, пхъэщхьэмыщхьэ жыпIэми... Iэсят и анэ Таужан зыхуэмыIэзэрэ зыхущыщIэрэ щыIэ къыщIэкIынтэкъым. Ауэ сыт хуэдизкIэ мысакъхэми, цIыкIухэм гу къылъатэ Борэнхэ я къуэр Iэсят зэрыкIэщIэшхыкIым. Апхуэдэр къыпщIагъэкIуэнт? ЕджакIуэхэм я жьэм жьэдохуэ зэныбжьэгъуитIыр. Дунейм тетыр къыхуапсэлъу щIадзэ. Мыбдеж нэхъыбэу щIэгъэстакIуэ хъуар хъыджэбз цIыкIухэращ. Ахэр хузэгуэпырт зыхуейуэ хъуар зэригъуэтым щхьэкIэ зызыгъэщIагъуэу, зыкъызыфIэщIыжауэ къалъытэ Iэсят. Ара къудейтэкъым ахэр абы щIефыгъуэр – мор еджэнкIи къатекIуэрт. Урысыбзэр щытепщэ щIыпIэхэм щылэжьат Хьэмац. Арати, и бынхэр цIыкIу щыкIэ а бзэм хуэIэрыхуэ хъуат. Шэч хэмылъу, ар къыхуэщхьэпэрт Iэсят. Псом хуэмыдэу урысыбзэкIэ тхэн щыхуейхэм деж. Урысыбзэм хуэIэшмэкъугу адыгэ щIалэ цIыкIухэмрэ хъыджэбз цIыкIухэмрэ Iэсят къыхуэмеинкIэ Iэмалыншэ дыдэ щыхъур урысыбзэкIэ изложенэ, сочиненэ щатххэм дежт. Ятха лэжьыгъэхэм, Iэмал зэрагъуэткIэ, япэ щIыкIэ Iэсят щэхуу хагъаплъэрти, итIанэт егъэджакIуэм щратыр. Ауэ а щэхур щIэна щымыхъухэм деж зызыгъэIэзэу зи мыIуэху зезыхуэ Iэсяти фIы щIрагъэхыртэкъым: абы езым ейр дурдыл хъуами зэхамыгъэкIыу, хэмыплъэххэу, егъэджакIуэхэм «единицэжь» къыщыхуагъэув щыIэт – абы и дэIэпыкъуныгъэр «подсказкэм» палъытэрт. Зэрэ тIэурэ апхуэдэу лей зылъыса Iэсяти нэхъ хьэтырыншэ мэхъу. АтIэми, зэрыжаIэу, урысыбзэм «хэщIэкъухь» Мухьэдини партэгъу къыхуэхъуа нэужь, Уэшмэнхэ я пхъум абыи «хуэщIыхьэхун» хуейуэ къыхудэкIати... ЖыпIэнурамэ, Iэсят япэхэм и пщэ къыдалъхьэу щытахэр имыгъэзэщIэж хъуат. ЕджакIуэхэм ар къыпхуагъэгъунт? Псом хуэмыдэу нэхъ нэплъыснэIус, нэхъ хъуэпсэнэIу хъыджэбз цIыкIухэрат моитIур натIэрыIуапIэ къэзыщIар. Абы и щхьэусыгъуэхэм ящыщт, япэрауэ, Iэсят зэрыщымыта зэрыхъуари, ар Мухьэдин «зэрытелIэри». Мыбдеж лъагъуныгъэ хуэмэбжьымэ мафIэр лъэныкъуитIкIэ къыщызэщIэнэрт. Хъыджэбз нэхъ пIащэ цIыкIухэм (къинэжрейхэу е къыкIэрыхуауэ еджэхэу) яхэтт Борэнхэ я къуэр зигу ирихьу абы щэхуу къыпылъхэр. Иджы ар Iэсят яIэщIигъэкIри езым зыIэщIиубыдат. КъыфIэбгъэкIмэ, «и лIым гъуэмылэ къыхуихьурэ егъашхэ... ШхынщIэлIэщ. Факъырэщи, модреижьми и щхьэ ирепэс къыхуахьыр иригъэмэрэкIуэхыну... АфIэкIа напэрэ лIыгъэрэ зимыIэм телIэ «урысыбзисткэми» ущIехъуэпсэн щыIэкъым...» – жызыIэурэ зэхъуцацэхэм Iэсят къыхуамыпсэлъыр укIуэдыжт. Ар зы лъэныкъуэт. Хъыджэбз цIыкIухэм апхуэдиз зыхущIатхъуэ Iэсят зыкъыпезыгъэхыу щытауэ иджы лей хъужа щIалэхэми убэнрэ биинкIэ я Iыхьэ яIыгът. Пэжщ, ахэр нэхъ зыхуэлъэр я хъыджэбзыр ятезыха Мухьэдинт. Абыхэм къагурымыIуэр зыт: «ШыбэгумэкъызыкIэрих мо факъырэм кIэрилъэгъуар сыт Уэшмэнхэ япхъу гъэфIэным?.. ЗэмыщхьитI зэрихьэлIэркъым – тIуми шыбэгумэ ящоури... Зи щIыфэр шхэуэ зызэщызыхъуэурэ зэтIэхъу шы бэгухэм ещхьыци... Модэ! Модэ феплъыт! ЗызэрашытIылIэ. Зызэщахъуэ... Я щIыфэр машхэ... НэгъуэщI зыгуэрхэри шхэуэ къыщIэкIынци...» – зи жьэр зыутIыпщурэ Iэджэ къэзыбж «щауэхэр» нэхъри къызэщIэзыгъаплъэр хъыджэбз цIыкIухэрат: ялъэгъуари ямылъэгъуари ягъэбатэу щIалэхэм Iурадзэрт. Абыхэм ягъэхъыбархэр зыфIэмыдахэхэри щыIэти, ахэр Мухьэдинрэ Iэсятрэ я уэчылт. Бзэгузехьэ къащыхуэхъуи къыхэкIыу. Дауи, Борэнхэ я къуэм зэхихыжхэр гум тегъэхуэгъуейт. Ауэ зимышыIэу хъуртэкъым. ТэмакъкIэщIагъыр зытригъакIуэрэ, аргуэру зауэ-банэм хыхьэмэ... и напэри текIынурэ и еджэнми кIэ игъуэтынут.

ИтIанэ и псэр зэшыкъылIэу хуежьа Iэсяти пыкIат. И напэм иджыри телъу къыщыхъуурэ зэIусэж дамыгъэр... Хьэуэ, Дин и жьэкIи игукIи жиIэртэкъым ар лъагъуныгъэ дамыгъэу. Апхуэдэ и щхьэ трилъхьэжыфынутэкъым. Ауэ, къызыхихыр имыщIэу, ар щIэх-щIэхыурэ еIусэрт а дамыгъэ дахэр къызытридза Iэпхъуалъэпlэ хуэдизым. Ар хьэлу къыхуинауэ екIуэкIырт.

А хьэлыр къищтэныр къызыхэкIарат. Пщыхьэщхьэ гуэрым Динрэ Iэсятрэ школым къыздикIыжырт. ЕгъэджакIуэм зэрыжиIамкIэ, классым пщэдей диктант ятхынут. Дауи, ятхынур зыхуэдэр ящIэртэкъым – къэжриIатэкъым. Ауэ урысыбзэ хрестоматиемкIэ иджыпсту яджым, здынэсам трашIыхьауэ, зэныбжьэгъуитIыр, ауэрэ къыздэкIуэжым, «хуэгъэфащизмэм» йоуэхэр. Сытми, армырами, абы ещхь гуэру къыщIэкIынщ жари, зы тхыгъэ гуэрым траубыдэ. Iэсят, игурэ и щхьэрэ зэтелъти, сыт хуэдэ диктантми хуэгъэзауэ зибжыжт. ТIури зытешыныхьыр Мухьэдин и урысыбзэрат. Гъэ еджэгъуэри и кIэм нэблагъэрт. Иджыпсту оценкэфIым щыщIэбэгын хуей зэмант. – НакIуэ, ди дежкIэ дыщIыхьэжынщи, диктант... – уэзгъэтхынщ жиIэнути, мобы и жагъуэ ищIын къыфIэщIу щIогъуэжри, – зыхуэдгъэфэща текстым щыщкIэ ттхынщ, – жи. Апхуэдэу щIыжиIар къыгурымыIуэн хуэдэу, Мухьэдини делэтэкъыми: – ТIуми диктантыр зэдэттхынумэ, абы къытхуеджэнур «Муму»-р зытеухуа езы Герасим бзагуэра? – ауани гушыIи хэлъу и гъусэм хуоплъэкI щIалэр.

– Зэдэттхынкъым – зыр зым дыкъыхуеджэурэ, чэзууэрэ...

АрщхьэкIэ чэзу лъэпкъи зэдэтхи къыхэкIакъым Iуэхум – Iэсят егъэджакIуэ пэлъытэу мыпIащIэурэ текстым къеджэу, Дин тхэуэ здэщысхэм:

– Уэли, щIалэ, Ольгэ Петровни апхуэдэу хуэму, псалъэхэр зэпишурэ къытхуеджэу щытамэ, си урысыбзэ мыщIащхьи, диктантхэр «тху» защIэкIэ стхынтэм...

– Сэ сы-Ольгэ Петровнэкъым – псынщIэу сыкъеджэфыркъым...

– Ар жыпIэу зыкъысхуумыгъэщIагъуэ алейкIэми... Сэри, уэ пхуэдэу, урысхэм срагъусамэ...

– Ехьи, хэт уэ къыбжезыIар сэ зызгъэщIагъуэу? Математикэр сэр нэхърэ нэхъыфIу зэрыпщIэм щхьэкIэ, уэ зыкъысхуэбгъэщIагъуэу ара-тIэ? Ара, зо?! Хуеймэ, сыти кърызехь, дяпэкIэ уздэзгъэIэпыкъужынкъым, тхьэ-тIэ, сэри... Си гугъаи сэ... моуэ зэдэлъхузэшыпхъу хуэдэу... АрщхьэкIэ уэ...

– Сэ лIо?! ЛIо зо?! Стхынукъым! СызэбгъэлъэIун уи гугъэу... – Мухьэдин къыщолъэтыж. Итха тIэкIур зэрыт напэр тетрадым къыдеч. ЕупIышкIури хыфIедзэ.

– АфIэкIа къыщыбгурымыIуэкIэ, сыарэзыщ, тхьэ. СыхулIэ уэ пхуэдэ... уэ пхуэдэ ныбжьэгъу... дэлъху, – Iэсят къыщиуду къэгъын хьэзырщ. И жьэр хузэщIэмыхыжу къэуцIыплъауэ щытщ. Дин, и щхьэр щIэIуами, елъагъу мор зэрыт щытыкIэр. ФIэгуэныхьи мэхъу. Ауэ, езыми зыфIэгуэныхьыжщи, мобы зыкIи зыкъригъэщIэну хуейкъым. ФIэмыIуэху-фIэмыIуэхуурэ, зызэщIекъуэж. Япэ къэдзыхар хъыджэбз цIыкIуращ:

– Шыд ерыщыжь ухъужауэ, уздэкIуэнур дэнэ, хьи? Пщэдей уэри диктантымкIэ «тIу» къэпхьмэ... Сэри геометриемкIэ есэпхэри схуэмыщIыжмэ... – жиIэу етIуанэр щIыщIигъуар абыкIэ мор къызэтригъэувыIэжыну арат: укъыздэмыIэпыкъуу ущIэпхъуэжыну, жыхуиIэт. Абдеж Мухьэдин зыщIогупсысыж. Къигъэхьэзырыжа и хьэпшыпхэм хопэщэщыхьри щытщ: зэ къызэлъэIужамэ, сыкIуэжынтэкъым, жыхуиIэу, зрелъэфыхь. Iэсяти хуейкъым мобы еубзэну. Зыри жимыIэу зрегъэзых. Дин нетIэ хыфIидза тхылъымпIэ напэ упIышкIуар къещтэж. ЗэкIуэцIехыж. СтIолым трелъхьэри, Iэгуфэрэ IэдакъэкIэ ету тредзэ. АрщхьэкIэ упIышкIуар джафэ хуэщIыжыркъыми:

– Мыр хъужынукъым... щIэрыщIэу къыщIэддзэжынщи... – жиIэу мэтIысыж. Мухьэдини «и егъэджакIуэм Iуэхутхьэбзэшхуэ» хуещIэ. А зызэригъэпщхьэжауэ мэтIысыжри...

АфIэкIа зэщыхьи зэфIэни хэмыту диктантыр етх. Ар яухауэ Iэсят абы

хэплъэжыху, Дини Iуэхуншэу щыскъым: геометриемкIэ тхылъыр къещтэри, есэпхэр ищIыжу щIедзэ. И щхьэр щIэIуауэ здэщысым:

– Сыту умэлэдецыщэ! Зы щыуагъэ фIэкIа хэмыту зэрыптхам щхьэкIэ зэкIэ «плIы» пхузогъэув, – жиIэу Iэсят щIалэм къыбгъэдохьэ. Мобы и щхьэр къыщиIэтым ирихьэлIэу, и напэм ба хуещIри Iуожыж. Дин къощтэ. И нэр къоху. И гур зыгуэру къохъу. Къэхъуар къыгурыIуэркъым. ДоIэбейри и напэм йоIусэж. И Iэр кърихьэхыжрэ еплъыжмэ, и Iэгум зыри ирилъагъуэркъым. Ар дауэ? Абы зыгуэр кIэрымылъмэ, и напэр щхьэ пщтыр? Ар къэзысыр сыт? Аргуэру и напэм топщIэпщIыхь. И Iэгум йоплъыж. Зыри илъкъым. ИкIи кIэрылъкъым. ИтIанэ мис а нэхъ пщтырыпIэм деж зэреIуса IэпитIыр и Iупэм хуехь. Йопэм. Мэ гуакIуэ гуэр къыIуроуэ. Абы и щхьэр доуназэ. А IэпитI дыдэм бдзэгупэкIэ еIусэмэ... Фом хуэдэу IэфIщ.

Щысабияхэм къыхуащIа бахэм я гугъу умыщIмэ, апхуэдэ фIыгъуэ япэ дыдэу абы щызыхищIар а даIимырат. Пэжщ, ар зыхуихьынури зригъэщхьынури къыбжиIэфынутэкъым. Ар щIыжыпIэни щыIэтэкъым – зыхэщIэн хуейуэ арати, а зыхищIар зищIысыр къыгурымыIуэу щыст. Щысынуи къыщIэкIынт, ауэ:

– НакIуэ. мамэ дигъэшхэну къыдоджэ, – жери Iэсят гуфIэжу къыщIолъэдэж. АрщхьэкIэ мобы шхэн и Iуэху? ГурыщIэ IэфI гуэрым и Iэпкълъэпкъ псор зэрехьэ. Абы и гум щыщIэхэм зыри хэзымыщIыкI хъыджэбз цIыкIури езым и гуфIэгъуэм кърехьэкI, – зэкIужахэщ.

– Ей, уэракъэ жыхуэсIэр? Мамэ...

– Иджыри зы диктант дыгъэтхи... – адэкIэ игукIэ жеIэ: «нетIэрейм хуэдэ зы... «плIы»! «Тхууэ» щыIэм нэхърэ нэхъыфIи ар... Мэ дахи къыкIэрихыу. Фом хуэдэуи IэфIу. УеIусами, укъис пфIэщIу...»

– Ехьей, модэкIэ шхыныр мэупщIыIуж. «ПлIы» зэрыпхуэзгъэувам щхьэкIэ, угуфIэщауэ...

– Иджыри апхуэдэ зы оценкэ схуэбгъэувын-тIэ?

– Ар узэрытхэм елъытащ... «Тху» пхуэзгъэувын хуэдэу утхэмэ...

АрщхьэкIэ, хьэрэмагъ лъэпкъ хэмылърэ, екIужыпщIэ пэлъытэу «къыхуагъэува» а оценкэр дунейм «плIыуи» «тхууи» тетым я уасэт. ИгъащIэм япэкIи яужькIи абы нэхъ гукъинэж оценкэ къихьатэкъым абы. Арат мо махуэр игу къэкIыжа нэужь, Мухьэдин и напэм щIеIусэжыр. Ауэ, хэзыгъаплъэ гупсысэхэм нэмыщI, и нэгум зыри тригъуатэртэкъым. Ари куэд и уасэт зи гур къеуэрей, зелъатэ хъуа щIалэщIэм дежкIэ. ГъэщIэгъуэныракъэ, Iэсят бий ищIа нэужьи и хьэлыр – щIэх-щIэхыурэ и напэм еIусэжыныр зыхинатэкъым абы.

Iэсят бий щIыхуэхъуам щхьэусыгъуэшхуэ иIэт. ИIэрат.

Хэсу йоджэ зыхужаIэ Мухьэдин махуэ псор школым щигъакIуэрт – пщэдджыжьакIуэу еханэм, шэджагъуакIуэу ебланэм щIэстэкъэ-тIэ? Сменэ зэблэкIыгъуэ тIэкIури пщIэншэу игъэкIуэдыртэкъым: псыхъуэм дэлъадэрти гимнастикэ ищIт. Мывэ къиIэтт. Идзт. ФIыуэ зыкъигъэпщIэнтIа нэужь, зыми укъыщамылъагъу бгы жьэгъужь къуагъым къуэувэрти, и плIэри и щхьэри фIитхьэщIыкIт. Бгы блыным иригъэджэрэзылIа и мывэ щабэжьым (псыхъуэ мылыфкIэ щхьэнтэ ищIам) тетIысхьэрти, хъыбарегъащIэ япэ уэзджынэр къеуэху абдеж щеджэрт. Вабдзэмрэ фIэбзымрэ зэраундэкIыурэ, етIуанэ джэгъуэм и макъыр къызэрыIуу къыщылъэтыжт. И «щхьэнтэм», жьым имыхьын папщIэ мывэ пIащIэшхуэр трилъхьэжырт, псыхъуэ бжьэпэм къыдэжыжырти, школ пщIантIэм къыдэхутэжырт. Тутын Iугъуэр къызыIурихыу шындэбзиймкIэ къежэкIыжхэм япэ классым къыщIэхутэжырти, гуфIэжу Iэсят бгъурытIысхьэрт.

– Дэнэ, хьи, алъандэм уздэщыIар? – здэщыIар ищIэ пэтми, зыгъэгуси шхыди хэлъ хуэдэу, къеIущащэрт и партэгъур. – Урокым щIимыдзэ щIыкIэ, мэ псынщIэу тIэкIу едзакъэ, – жиIэрти, партэ щIагъым зыгуэр къыщыIэщIигуэрт. КъыIэщIалъхьэр къыIимыхынуи хуиттэкъым. Iэсят фIырыфIкIэ

уфIэкIынутэкъым. Ар абы икIи фIэлIыкIырт. И жагъуэ ищIынкIи шынэрти... Сыт ищIэнт? ЕдаIуэрт. Псом хуэмыдэу ар жыIэщIэ дыдэ щыхъуар IупэкIэ «плIы» къыхуагъэува нэужьт. Мобы зыгуэркIэ пэрыуэну зэрыхуежьэу, и напэм къытрадза «оценкэр» игу къэкIыжырти... Ишхыр здэкIуэр имыщIэу, и жьэри и нэкIури IэгуфитIым игъэпщкIуауэ, ерагъыу жьэгъуашхэрт. КъыфIэбгъэкIмэ, ар хуэпIащIэрт егъэджакIуэр къыщIыхьэу урокым щIидзэным – итIанэ шынагъэкIэ ягъэшхэну къыхагъэзыхьыжынутэкъым. Армыхъу, дауэ къыпщыхъурэ, жылэр къоплъу, ауан укъащIурэ зэхъуцацэхэу, уэ залымыгъэкIэ классым ущагъашхэу...

Ауэ а залымыгъэм кIэ зэригъуэтауэ щытар мыращ. Махуэ гуэрым, зэрихабзэу, Мухьэдин и псыхъуэ Iуэхур зэфIегъэкIри, уэзджынэм я макъхэми пэмыплъэу классым щIохьэ. ЩIалэ цIыкIухэм яцыщу зыри зэрыщIэмысыр егъэщIагъуэ. Тутынафэхэм шындэбзиймкIэ зыщаIэжьэми, мыдрейхэр-щэ? Хъыджэбз цIыкIухэри псори къыщымысакIэ, иджыри жьыIуэу арагъэнщ. «Iэсят щхьэ зигъэгувэрэ-тIэ? Аращ – сыкъепIэщIэкIри сыкъыдэкIыжащ псыхъуэм... Си сыхьэтыр сиIэжамэ... АрщхьэкIэ сагъэбампIэурэ зэрызагъэхьакъым... Пхуэфащэщ! Абыхэм жаIэм уедаIуэу... СлъэкIыу седэIуа?! Си сыхьэтымрэ сэрэ фIэкIа Iуэху ямыIэж нэхъей, абыхэм къысхужаIэу, ауан сыкъызэращIу щыта къомыр дауэт зэрыпхуэхьынур?» – сыхьэтым щхьэкIэ бэлыхьу ишэчахэри абы ехьэлIауэ зэхилъэхъауэ щыта шыпсэхэри игу къокIыжри: «Мис аращ пцIы быупсмэ! Ари пхуэфащэу къыпщыщIат», – и щхьэ хуошхыдэж Дин.

Игу къэкIыжа сыхьэтым и Iуэхур зэрыщытрат. А зэманхэм щыгъуэ колхоз нартыхур и чэзум яхуIумыхыжу щIымахуэ къащытехъуэ щыIэт. Пэжщ, нэгъабэ Мухьэдин нартыху бзиишэ щагъэкIуам бжьыхьэкIэфIу арат.

– Уи адэм нобэ нартыху бзий гулъитI губгъуэм щигъэхьэзырати, тIэкIуи гувауэ къэкIуэжат. ИкIи игу къыдэжыртэкъыми, етIуанэу тригъэзэжыфакъым. Пщэдей щытхьэмахуэкIэ, фыщемыджэнукIэ... Хьэзаб телъу Iэ лъэныкъуэкIэ къигъэхьэзырар зыгуэрым имышэ щIыкIэ уэ къыпхуэмышэжыну пIэрэ, Дин? – лъэIуи унафи хуэдэу къыжреIэ ЛъапIэ. Дин хэплъэгъуэ хохуэ: Iэсятрэ абырэ зэгурыIуат пщэдей махуэ псом зэгъусэу еджэнхэу. Иджы, япэрауэ, пцIыупсыфэ къытеуэнущ. ЕтIуанэрауэ, Iэсят къигъэгугъащ алгебрэмкIэ кърата унэ лэжьыгъэ гугъур щищIыжкIэ дэIэпыкъуну. ИтIанэ, псом ящхьэращи, езым диктантыр аргуэру мыIейуэ итхрэ, япэрейм ещхь оценкэ иджы етIуанэу и нэкIущхьэм къыхутрадзэнкIэ хъунум хэкIыжмэ... (япэ зибгъэщрэ жыпIэмэ, мо зэращ абы апхуэдэ оценкэ къызэрыхуагъэувар).

– Нобэ сыкIуэрэ къэсшэжмэ хъунукъэ, ЛъапIэ?

– Ан-на, нобэ щыIэж иджы, тIасэ? Мес, иджыпсту пшапэр зэхэуэнущ.

– Пшапэр зэхэуэми, мазэр къыщIэкIынущ. Апхуэдиз гугъуехь телъу Лэтэ къигъэхьэзыра нартыху бзий гулъэр зыгуэрым идыгъумэ... – цым и кIуапIэмкIэ йоуэри, и анэр къегъэдзыхэ:

– Хъунщ, тIасэ-тIэ. ТIури дыкIуэнщи...

– Сыт абы щхьэкIэ тIури дыщIэкIуэнур? ХьэмкIэшыгу из нартыху бзий си щыпэкъашэ сэ? – жери Дин щIож. ПIащIэ-тхъытхъыу гур зэщIещIэ. ЗдэкIуэнур къыжраIэгъэххэу щежьэм:

– Пхъэбгъу щIыIэм утес нэхърэ нэхъыфIщ, – жери ЛъапIэ тетIысхьэпIэм къэп гъуэжьышхуэр тIуащIэу треубгъуэ. – Сакъ, тIасэ. КуэдыIуэу къыпфIэщIмэ, псори къыумылъхьэ. Нэхъ псынщIэIуэу укъызэрысыжын, маржэ.

ЗдэкIуэну къыжраIар къуажэ щIыб нартыхупкъэм хэт Iуащхьэ бацэжьым дежти, напIэзыпIэм нос. ПщIэнтIэпсыр къыпыхуу нартыху бзийр кърилъхьэу здэщытым, къуаргъ къом зэрызехьэу къыщхьэщолъатэ. КъетIысэххэркъым, ауэ икIи Iулъэту ежьэжхэркъым. Абыхэм пшапэр зэрагъэпIейтейм щIалэр тIэкIу къегъэIэнкун: «Зыгуэр ялъагъуу, абы щышынахэу къауфэрэзыхьу арауэ пIэрэ? Нартыху бзийр лъахъшэщ. Абыхэм ялъагъур сэри слъагъу-

нут», – жери зеплъыхь. АбыкIи игу мызэгъауэ гу ныкъуэилъхьэм докIуей. Зеплъыхь. МэдаIуэ. И пащхьэм къралъхьа нартыху бзийм хэшхыхь шым игъэIу макъым фIэкIа щIылъэмкIэ Iэуэлъауэ лъэпкъ щызэхихыркъым. ИщхьэмкIэ мобыхэм дунейр щакъутэ.

«ФлъэкI къэвмыгъанэ. Сывэдыгъуркъым. ИкIи сыфщцышынэркъым. Нартыху дэчын щаухакIэ, Хьэмац ягурыIуащи, дэ бзийр тшэну дыхуитщ. Фымыарэзымэ, мис а Хьэмац и ныбжьэгъухэм я деж фыкIуи фытхьэусыхэ», – жиIэу Дин нартыху бзийр ириубэу, дэлъей-къелъыхыу щIедзэ. ИтIанэ къопкIэжри, лэжьыгъэм пещэж. Къуаргъхэри лъэкI къамыгъанэу «мэлажьэ»: я тэмакъым щымысхьу мэкIийхэр.

Уэгу уэрэдусхэм я макъамэр къыщхьэщыту, мазэми дунейр къыхуигъэнэхуу, езым пщIэнтIэпсыр ирикъуэкIрэ гум дэпкIей-къелъыхыжу, бзийр илъхьэн еух. ЗэщIекъузэж. Пхафэр къызэранэкIыху шыр IумпIэкIэ къыхэшыжыныр нэхъ тэмэмт – узытеувэр хуиту плъагъуу, шэрхъхэр дэуей-къеух хэмыту. Ауэрэ хуэмурэ къыздэкIуэм, IэуэлъауэншэхъуауэщытакъуаргъхэмдунейрякъутэуижьырабгъумкIэгъунэгъуузыкъыщаIэтри, Дин къагъэщтэ. ХуэщIэнурати, щIалэр мэхъуанэ. АрщхьэкIэ а зыкъыщаIэта щIыпIэм щхьэщыкIыркъым мо Iеижьхэр – абдежыр къауфэрэзыхьу зэрызохьэхэр. «Фызыхуейуэ сыщIэвмыгъэпсэур сыт, шхынщIэлIэ-хьэдэщIэнэцIхэ?!» – мобыхэм яхуохъущIэ Дин. ИтIанэ щIыIэ-щIыIэу игу къокI: «А здэщысахэм, зыщхьэщыуфэразэхэм деж зыгуэр щылъу пIэрэ? СыкIуэу сыплъэн?.. ЛIо щыбгъэлъынур? Уэли, сытми зыгуэр... Шы лIа, Iэщ лIа... А Iеижьхэм сытри яшх... Ахэр ауэ сытми щызэрызехьэркъым абдеж... Нартыху хэлъу къыщIэкIмэ-щэ?.. Ухуеяти! Нартыхур къыдачри хашыжащ... ПщIэнукъым ар. КIуауэ плъэн хуейщ...» – а иужьрей гукъэкIыращ ар щIытегушхуар, армыхъу къуаргъхэр зыщIэнэцI псэущхьэ лIам щымымэхъашэу ежьэну къыщIэкIынтэкъым.

Здежьам нэсмэ, щымыуауэ къыщIокI: къуаргъхэм зэбгратхъуа бзийм деж нартыху самэ цIыкIу щылът. Тхьэм ещIэ, зыгуэрым игъэпщкIуамэ. «УэI!» – аращ щIалэм хужыIар. Илъагъур и фIэщ мыхъуу, йопхъухри зы кIэчан къещтэ – нартыхущ. ХьэмбыIуу зредзыхри, нэгъуэщIи къепхъуатэ. Ари фIэмащIэу, самэр IитIкIэ зэбгритхъуу щIедзэ. Шэч къыщIытепхьэн щыIэкъым – нартыхущ! «Алыхьым игъэпсэун къуаргъ цIыкIухэ!» – алъандэм «къуаргъыжьу» щытахэм щытхъупсыр къаригъэжэхыу къыщIопхъуэж. Къыздэжэм гу лъетэ вагъэмбэкъухэр хьэсэпэмкIэ зэрыкIуэм. Бзийр хуэфIу зэрылъ гумкIэ ахэр зэпыупщIыгъуей зэрыхъунум – шэрхъхэр вагъэмбэкъум дэуэу-дэпкIэу. Ар шыми къехьэлъэкIынущ. Бзийри гум къихужынкIэ хъунущ... «СщIэнур лIо-тIэ? Бзийр издзыжу нартыхур сшэн? ИтIанэ аргуэру пщэдей сыкъэкIуэн хуей хъунурэ, Iэсят сэрэ дызэхуэзэнукъым... СщIэнуращ-тIэ: бзийр изодзыж. Гур нартыхум изохулIэ. Ар къызэщIэскъуа нэужь, къызогъэзыхыж, бзийр изолъхьэжри... Абы зэман мащIэ ихьыну? Апхуэдизрэ сыгувэмэ, ЛъапIи Лэти гузэвэнщи... ЛъапIэ къыдэжу къыспежьэнкIэ тIэу еплъынкъым. Дауэ-тIэ зэрысщIынур?.. Еу-уей, сыту ущхьэдыкъ уэ! ЗэрыпщIынур пщIэркъэ? ЛъапIэ тетIысхьэпIэм къытрилъхьа къэп гъуэжьыжьым ибокIутэ. Къыбохьри нартыху бзиищхьэм тыболъхьэ. Бзий тIэкIукIэ щIыбохъумэжри... Сыту губзыгъэ ди ЛъапIэ! А къэпыр сыту фIыуэ къызитат... Пэжщ, уэли, къыщIрилъхьар нартыху къэбгъуэт хъужыкъуэмэ жиIэу армырат – фIэгуэныхь сыхъури... Уэт анэ! Плъэгъуа анэ?! Ялыхь, ялыхь, ЛъапIэ куэдрэ тхуэгъэпсэу!» – Дин гум къыбгъэдолъэдэж. Къэпыр кърехьэх. АпщIондэху иIыгъа нартыхуитIым я зыр «уэри уи Iыхьэ хэлъщ а къэзгъуэтам!» – жери шым жьэделъхьэ. Адрейр ауэ деж хуегъэтIылъри, езыр щIопхъуэж. Зи Iыхьэр зытрах къуаргъхэр зэрыгъэкIийуэ къыщхьэщытти: «Щхьэр фымыгъэуз! Куэдщ фэ абы хэфшхыкIар», – жиIэу нартыхур къэпым иретхъуэ. ИрекIутэ.

ХуэфIу из хъуащ. И щхьэр зэрипхэным куэдрэ егупсысыркъым – лъей

лъэнкIэпс лъэныкъуэр кърехри... Къэпым имыхуэу къэна тIэкIур и кIагуэм кIуэцIекIутэ. IэщхьэмкIэ зэкIуэцIепхэж. Ари, быдэ и анэ гъыркъым, лъэнкIэпс етIуанэмкIэ кърепхэкIыж.

Апхуэдэ щытыкIэм уимыхуамэ, Iэмалыншагъэм уримыхулIамэ, а псори жыIэгъуафIэ щхьэкIэ, зэфIэбгъэкIыну тыншкъым: уи закъуэу. Нартыху бзийр хуэфIу зэрылъ гум къэп гъуэжьыжь из нартыхур дэплъэфейуэ ибгъэзэгъэну... АрщхьэкIэ Iэмалыншагъэм урихулIэмэ, махуэ къызэрыгуэкIхэм плъэмыкIынури бощIэф. Аращ илъэс пщыкIубл ныбжьым фIэкIа къудей щIалэм а псор щIищIэфар.

Пхафэми къыхэкIыжарэ хуэфIу къызэгъэпэщауэ, пщэдейрей махуэри ныщхьэбэ къихьэхуауэ къэкIуэж щIалэ насыпыфIэм и гум гуфIэгъуэу щыхъэр Iуэтэгъуейт. Абы Лэти ЛъапIи зэригъэгуфIэнур сыт и уасэт!.. Уасэ иIэххэтэкъым а гухэхъуэм. Моуэ иджыпсту, мо щхьэлыпсым зэрикIыжу, я уэрамым техьэжынурэ... АдэкIэ лIо къэнэжыр? Школым блокIыж, псыхъуэр зэпеупщIыжри... ЛъапIэ гузавэу къыпежьауэ къыщIэмыкIащэрэт. «Нэхъ псынщIэу дынэгъэсыж, пщIэгъуэплъ цIыкIу. Уэри нартыхушхуитI... хьэуэ, къэпыр зэ гуфэм, зэи уи тхыщIэм дэслъэфеймэ, згъэкIуатэурэ гум ислъхьа нэужь, уэзгъэшхар-щэ?.. Хьэлэл пхухъу. ПсынщIэу дынэгъэсыж закъуэ... Мес, щхьэлыпсыр. Абы бэIутIэIуншэу дикIыжмэ, дынэсыжауэ бжы...»

Зи гур унэм нэсыжагъэжь Мухьэдин а щхьэлыпсым бэIутIэIуншэу икIыжа зэрыхъунуми егупсысырт. Ар икIи гупсысапIэт. Уэрамеххэм дежэх псы Iэрышэ псоми уэрамдэкIхэр зэпаупщIыртт. А псы къомым, – ари нэхъ иныIуэхэм, – пхъэ закъуэ лъэмыжт ятелъыр. Мыдрейуэ хъуам къуажэ Iэщри, шыгури, выгури, тракторри, машинэри псым хыхьэурэ икIырт. Арати, псыIэрышэхэми, псом хуэмыдэу щхьэлыпсышхуэм, уэрамхэр шэдышхуэ ящIырт. Абы шхыдэрэ хъуанэцIанэу пыщIар зыхуэдизым ущIэмыупщIэт. АрщхьэкIэ псы уимыIэуи упсэу хъунутэкъыми... ЩымыIэр апхуэдизыпсым лъэмыж тезылъхьэнт. Пэжщ, ахэр щIэлъэмыжыншэми щхьэусыгъуэ иIэт: Iэхъуэм дэкI-къыдыхьэж Iэщри, гум щIэщIа выри шыри псы ефэн щхьэкIэ, абы хэмыхьэу хъунутэкъым. Ушхыдэми ухъуанэ-уцIанэми, а псыр уимыIэныр Iэмалыншэт. Нэмыс щIыкIэ абы зэрикIыжынум тегузэвыхьу щIэзыдза Мухьэдини къыгурыIуэрт ар уимыIэу зэрымыхъунур. Абы зэрыхыхьэу и шыр псы зэрефэнури ищIэрт. Ауэ...

Гур зэрыгъум дыгъур ирожэ жыхуиIэу мэхъу Iуэхур: шэрхъхэм кIыхьу яукъуэдия шэдым тIэкIу къыпикIухьу, нэхъ зэвыпIэмкIэ зэпрыкIын мурад ещI щIалэм. УщыхыхьэкIэ епкIэгъуэу зэрыщытыр шынагъуэтэкъым – нэхъ Iейр хэкIыжыпIэрат: шэрхъхэр Iуфэ задэм дэпкIеин хуей хъурт. Гур щыIэнэщIым, щипсынщIагъуэм деж абы гугъуехьышхуэ пылътэкъым. Ауэ Дин и хьэмкIэшыгур хьэлъафIэт. ИтIани тегушхуащ: и шым и пIалъэ ищIэрт. ИкIи ар хъарзынэу игъэшхати, къызэримыгъэщIэхъунумкIэ игурэ и щхьэрэ зэтелът. ПцIэгъуэплъми а псым и щыпэикIтэкъым – ар зищIысыр ищIэрт. ИщIэ къудейтэкъым – нобэ тIэу зэпрыкIакIэт, зэ къызэпрыкIыжат. Пэжщ, Хьэжболэт щисым деж шэдым и нэхъ кIыхьыпIэрат къыхихыр – ар пIащIэртэкъым. Хуэмурэ, шыр химыгъэзыхьурэ зэпиущIт а гъуэгуанэр. Абы ищIэрт уепIэщIэкIмэ, шэрхъхэр нэхъ кууэ зэрыпхрыхунур, гур зэрыщIэтIысыкIынур. Мыр Динт. ПIащIэрт. Псори псынщIэу зэфIигъэкIыну хуейт. АрщхьэкIэ уэ нэхъ къапщтэм хуэдэу псори хъууэ щытамэ, нэгъуэщI щыIэт?

Iуфэм щепкIэхэм фIыуэ къиудыныщIа, шэрхъитIри зэуэ псым хэпкIа хъунтэкъыми, гур елъэныкъуэбэкIыу къэпымрэ кIагуэмрэ фIехуэх пэта нэхъ лажьэ щымыIэу, псыкум къыхэхутахэщ. КъэувыIэхэри шыр псы ефащ. Хуэмурэ ежьэжахэщ. ДэпкIыжыпIэ нэпкъым хуокIуэхэри, Дин япэ щIыкIэ игукIэ, итIанэ, игукIэ жиIэр Алыхьым зэхимыхыну къыщыхъуауэ, и жьэкIэ Тхьэ йолъэIу бэIутIэIуншэу псым зэприхыжынхэу. И тхьэлъэIур Алыхьым зэрызэхихам, игукIэ мыхъуу, и жьэкIэ зэрелъэIуар зэрынэхъыфIым шэч къы-

тримыхьэу, нэпкъым хуокIуэхэр. Шы губзыгъэр лъэуэ бжьэпэм темыпкIэу (апхуэдэу ищIамэ, гум къыщыщIынкIэ хъунур гурыIуэгъуэтэкъым) хуэмурэ, сакъыурэ фIалъитIыр чэзууэрэ псым хехри щIым трегъэувэ. Апхуэдэу зэрищIамкIэ игу зэгъауэ, кIэбдзхэри игъэкIуэтэну хуожьэри... Езыр хьарзынэу бжьэпэм къытехутащ. Иджы къэнэжыр хущIэрыIауэ гур нэпкъым дэпхъуэтынырабщ. АбыкIи хьэкъ къытехуакъым шым. АрщхьэкIэ... Езыр бжьэпэм тетщ. ХьэмкIэшыгур итIауэ хэтщ лъэгум щежэх псым. Сыт хуэдизкIэ быдэу ирипхауэ и гугъами, бзийри пыкIуэтри гупхэ хъуащ. Мухьэдин къогузавэ. И щIыбыр япэкIэ гъэзауэ, – апхуэдэу щIищIар нартыхур иримыгъэхуэхыу иIыгъын папщIэщ, – йоувэхэри гуфэхэм тоувэ. И лъакъуитIымкIэ чэзууэрэ шыбгъум йоIусэ: екъу. Ежьэ жыхуиIэщ. ЗыкIи зыкърымыгъащIэми, пцIэгъуэплъми къыгурыIуэрт екъуни ежьэни зэрыхуейр. Ауэ гъэпкIауэ псым хэт гур нэпкъым къыдишыну къаруи Iэмали хуигъуэтыртэкъым. Хуэкхъуейхьэлыпэ зыпщIу япэ щIыкIэ зы шэрхъыр къыдэбгъэпкIеину ухуежьэнущи, лъэныкъуабэ хъууэ, гур щхьэпридзыныр бетэмалщ. Гулъэм еныкъуэкъухэ фIэкIа, щIалэми шыми ящIэнур ящIэркъым. Мухьэдин къыхуэгупсысаращ: нартыхур къихауэ хьэлъэр гъэпсынщIэн. Пэжщ, ари хэкIыпIэ щIагъуэтэкъым: нартыхур къепхьэхмэ, арыншами гупхэ хъуа гур нэхъри егупхэхынущ. Ауэ, гур умыунэщIынумэ, нэгъуэщI хэкIыпIэ щыIэу къыхуэщIакъым.

Нартыхур кърехьэхри егъэтIылъ. Гуфэри иришэхыу, шыми дэIэпыкъу щIыкIэу, декъуу щIидза щхьэкIэ, абыи къикIа щыIэкъым – къахудэшыркъым. ИтIанэ а нэхъ къехьэлъэкI дыдэм хуэдэу ищIэн хуей мэхъу: псым хохьэри, гупхэм зыкъыпэщIесэ. Абыи зыри къикIыркъым. ПщIэнтIэпсри къожэх. И лъэгуажьапщэм къэси фIэдиикIащ. Гъыным хуэдэу зыфIэгуэныхь хъужащ: «Абы сыхуэмеямэ, пщэдей щхьэ сыкъэмыкIуарэ? СыкъыщIэмыкIуар пщIэркъэ? Iэсят сэрэ дызэхуэзэну дызэгурыIуат, жысIакъэ? Ар къэзгъэпцIамэ... НтIэ, иджы щIыIэ къысхыхьэрэ сымаджэ сыхъумэ, си Iуэхущ абы пщэдеи, пщэдеймыщкIи, иужькIи ухуэзэмэ... Езыр щIэупщIакIуэ къэкIуэнщ... Унэ лэжьыгъэ къыдатахэр зэгъусэу тщIыжынщ... Диктанти сигъэтхыну пIэрэ?.. Е щIалэ, куэд къыумыгъэкIуэкIыу... СщIэнур лIо-тIэ?..» – теуэ-тепкIэу здэщытым, зэмыгупсысагъэххэу игу къэкIам ирехужьэ. А псы икIыпIэм и ищхъэрабгъумкIэ къыщыст урыс унагъуэ. Iэджэ щIат ахэр къуажэм къызэрыдэтIысхьэрэ. Чырбыш-кхъуэщын заводым щылажьэхэурэ, я ныбжь щынэсым тIысыжахэт. Зыри зрамыту лажьэр колхозхэтхэрат. ЗэрыжаIэмкIэ, моитIум зыри ямыщIэжу, я хадэм илэжьыхьыжу, джэдкъаз ягъэхъуу щысрэ пэткIэ пэнцэ (пенсие жыхуаIэрат) кърaтырт. Абы щхьэкIэ зэгуэпхэри гъунэжт: дэ жэщ, махуэ димыIэу, ди кIэтIийр ди вакъэпсу дылажьэу... Зыгуэр къыдатыныр къэгъэнауэ, ди хадэм къитхми жэмыжь закъуэми дыхуимытыжу... Мобыхэм Алыхьым джаурхэр нэхъыфIу илъагъу хъури, дэ и ней къытщыхуащ...» – жаIэурэ, губжьри тхьэусыхэри зэхэту, хъущIэрт цIыхур. Хъийм урагъэкIыу инат уащIмэ, уи жьэм Iэджи къокIуэ мыгъуэ, армыхъу Алыхьми хьэблэр зэфыгъуэу зыхуэпсалъэ мо джаурхэми лажьэ яIэтэкъым. Лажьэм ихьын хуейр апхуэдэ псэукIэ бзаджэм цIыху цIыкIур хуэзышахэрат...

Псы Iуфэм деж щIы тIэкIу къыщызыщэхуу лъапсэ тIэкIуи изыщIыхьа Бжьорэ Танэрэ (Георгийр яхужыIэнутэкъыми, а цIэм къытрагъэкI хабзэ Жорэр «жорым» хуахьурэ, ар я жьэм къахуегъэкIуртэкъыми, псоми хуэIэзэ адыгэхэм мор Бжьо ящIат, Татьянэм тыншыбзэу Танэ къытращIыкIри...) япэкIэ плъат: щIы мащIэм кърахыну хадэхэкIхэм, щхъуантIагъэхэм пэрыхьэту псы ягъуэтын хуейти... Колхозхэтхэм яIыгъ гектар някъуэ зырызым кърахым нэхърэ нэхъ фейдэшхуэ къахуищIырт я Iэм фIейр къыпытIэтIу моитIур зэрылэжьыхь сотых пщыкIутхум. Езыхэм я хадэр дахэ-дахэу зэрахьэну хущIэмыхьэ колхозхэтхэм ари ирафыгъулIэрт зи хэхъуэр мыкIуэщI мо джауритIым...

Гузэвэгъуэм ирихулIэу щIэпхъуа Мухьэдин мис аитIум я куэбжэрат

зэжэлIар. Ауэ набжэрэ пхъэрыгъажэкIэрэ фIэкIа зи куэбжэхэр мыгъэбыда адыгэ пщIантIэхэм хуэдэу тыншу удэлъэдэфынутэкъым Бжьорэ Танэрэ я деж. ИкIи пIыщIэ, икIи пIащIэ щIалэр IэкIи лъакъуэкIи йоуэ пхъэбгъу куэбжэ лъагэм. «СынокIуэ. СынокIуэ, – жызыIэр зэгуэр къос. – Хэт ар?» – щIоупщIэ куэбжэр Iуимых щIыкIэ. Зи хэтыр жимыIэу (ар лIыжьым къызэримыцIыхунур ещIэ) зыхуейр гурегъаIуэ, Георгий-Жорэ-Бжьо Тхьэм щхьэкIэ, куэбжэ цIыкIур Iуех. Езым егъэкIэрэхъуэжри, зыр щыгъэтауэ, белитI иIыгъыу псынщIэ дыдэу къегъэзэж. ЦIыхухъуитIыр гум деж нэса къудейт, абыхэм я ужь кIэщIу иту Танэри къыщысам.

ПлIыри: шыри, лIыжьри, фызыжьри, щIалэри зэдэIэпыкъуурэ, гур псым къыхалъэфыж. Иджы нартыхур илъхьэжын хуейуэ арати:

– Мыхэри сыт? – щIоупщIэ псомкIи нэхъ нэплъыснэIус, зи мыIуэху зезыхуэнкIэ зи Iыхьэ зыIыгъ Танэ.

– Бомбэщ! – зи дзэр зэтемыхьэж щIалэм и пIэкIэ, и фызым жэуап иретыж Бжьо. – Уи Iуэху хэлъ ар зиIысым?

– Б-бомб-бэкъым... Н-нартыхущ.

– Нартыхущ, жыпIа? Къыдэщэ, щIалэ... Дэнэ къипха?

– Къыздрахыр пщIэркъэ? Нартыху бзийм къыдач, – фызым щIогубжьэ дадэр аргуэру.

– Арыншами мы къэпышхуэр мобы нэс тхудэхьеижынукъым. Къыдэщэ, щIалэ цIыкIу, – Танэ къэпыщхьэр итIэтэну хуожьэ.

– Сабийм ущIыкIэрыхъыжьар сыт? Тхудэхьеинукъым, жи! Абы и закъуэ кърилъхьащ ар гум. Иджы щы дохъу. Щхьэр умыгъэузу, мыдэ къыздыщIэIэтэ...

– КхъыIэ, тIыкIуэ, къыдэщэ...

– Сщэну аракъым ар къыщIэзгъуэтар...

– НтIэ, къыдэхъуэж... Дипхъу лIам ейуэ щытауэ сыхьэт щIэрыпс уэстынщ...

– ЛIам и щIэин сыхуейкъым сэ! – жеIэ хьэкIэзэпхыу къыкIэрына фызыжь бэмпIэгъуэр зыщхьэщигъэкIын щхьэкIэ.

– ЛIэпакъым ар, делэжь цIыкIу...

– ЛIэ нэпцIи щыIэ-тIэ? – псым зэрыхэнэхэрэ гузэвэгъуэр зытелъа щIалэм иджыпсту и Iупэр тIэкIу фIызэтож.

– Марфэ дэркIэ лIа пэлъытэу... димыIэжу... хьэрэм тщIауэ зылъидмыгъэхьэу аращ... Цыджаным дэкIуэри щIэпхъуэжащ...

– Цыджан щхьэ къуацэми?

– Ар пцIыхурэ уэ? Зэрыщхьэ къуацэр дэнэ щыпщIэрэ? ПцIыхурэ, зо?

– Дэнэ щысцIыхунур? Цыджан псори щхьэ къуацэщ.

– Мэлэдец! – лIыжьыр Мухьэдин къыщотхъу. Къэпыр къиIэтыну хуежьэмэ – дэнэт! Ерагъыу тIэкIу къыхутеIэтыкI къудейщ. – А щIалэ махуэ хъун, пэж дыдэу, мыр зи хьэлъагъыр уи закъуэ дауэ къыпхуилъхьа?

– Алыхьыр къыздэIэпыкъуащ.

– Ар дэIэпыкъуэгъушхуэщ. Ауэ... Сэ зы къэп къыдэсхынщ. Зэщхьэщытхынщи дэтхьеинщ, армыхъу... – жери дадэм Iуегъэзэзык I.

– Хьэуэ! Хьэуэ, дыхуейкъым. Си закъуэ ислъхьэжынщ...

– Уи кIэтIийр зэпычынщи, псори къыпщIэныжащ. КъызжиIакъым жумыIыж, уемыIэ! Сэ иджыпсту... – бжьом хуэдэу зречри щIопхъуэ хуэфэщабзэу а цIэр зыфIаща дадэр. Дин игукIэ абы щотхъу: «Урысхэми, уэли, цIыхуфIхэм. ЛъэкI къамыгъанэу къыздэIэпыкъухэри, гур къыздыхашыжащ. Иджы, плъагъуркъэ, къыстогузэвыхьхэри... Есщи есхъуэжи хэмыту, кIагуэм кIуэцIылъыр естынщи... Ауэ щыхъукIи, сопIыщIэ. КIагуэр зыщыстIэгъэжынщи... – а мурадыр ищIарэ, и къарур щIэкIащи, пэлъэщынкIэ игурэ ищхьэрэ зэтемылъыщэми, – къэпым зрипщытыну хуежьа щхьэкIэ:

– ЛIыжьым себгъэукIыну ара узыхуейр? – жери Танэ къэпым зыкIэ-

рещIэри кърригъэIэтыркъым. ИкIи, дунейм тетыр къыхуригъэкIуэкIыурэ, щIалэ еша-пIыщIа гукъыдэжыншэр къытрегъэхьэ нартыху къэп ныкъуэр ипхъу «лIам». Хьэуэ! Хьэуэ! Хьэрэм ящIам и сыхьэтымкIэ кърихъуэжыну. АтIэми, ар сыхьэт зиIэхэм ехъуапсэрт. Езым и классэгъухэм апхуэдэу яхэтыр тIу къудейт: япэр Iэсятт. ЕтIуанэр езым и НатIэхуу щытар зи уанэш хъуа колхоз председателым и къуэ Щоджэныкъуэ Барэсбий – Борис – Борят. АйтIуми нэхърэ сыхьэт нэхъ хуэныкъуэр езырат: зэуэ зыщеджэ класситIым я зэблэхъугъуэр тэмэму къэгъэсэбыпынымкIи, псыхъуэм щигъакIуэ зэманыр зэгъэзэхуэнымкIи, Iэсят и къэсыгъуэр къэщIэнымкIи – псомкIи сыхьэтыр хуабжьу къыхуэщхьэпэнут.

Арати, Танэрэ абырэ зэгуроIуэ. Сыхьэтыхьэ ежьа фызыжьым Iуигъэзыкlа къудейуэ, Бжьо къыIуохьэжри:

– УмыкIуэ абы щхьэкIэ. Сэ къыздэсхьащ тIури, – жи дадэм. Iуэхур зэщхь хъуар нэфрэ дэгурэ зопсалъэ жыхуаIэращ: Бжьо зи гугъу ищIыр къихьэсыху мыупщIыIужын папщIэ къэпымкIэ щIэуфауэ иIыгъ шей кIурушкIэмрэ щIакхъуэ фIыцIэ тIэкIумрэщ. Мор щIежьар нэгъуэщIти, къызэтемыувыIэу дэлъэдэжащ.

– Уэ тIэкIу укъэхуэбэжыхукIэ, сэ нартыхур зэщхьэщысхынщ, – жери шхыныр Мухьэдин ирет. ЩIалэр зэуэ къэгуфIащи, хъуэжи-къэхъуэжи хэмыту, нартыхум и ныкъуэр... кIагуэм кIуэцIылъыр езым къыхуэнэжу, моитIум яритыным треубыдэ.

Шей пщтырымрэ щIакхъуэмрэ яужькIэ, и лъыр нэхъ зекIуэ хъужати, мис иджы къигъэгугъэрт къэпыр езым и закъуэ гум хуилъхьэжыну. АрщхьэкIэ мурадыр мурадщ, абы уепцIыж хъунутэкъым – Алыхьым уигъэкIуэнукъым. ЛIыр и псалъэм тетыжын хуейщи... Апхуэдэхэращ ар зыщIапIыкIыр. Нартыхур зэхуэдитIу зэщхьэщызых дадэм дэIэпыкъуу хуежьа къудейуэ, Танэ къыIуолъэдэжри:

– Къеплъыт мыбы, щIэрыпсщ! МэцIу! – жиIэу сыхьэт цIыкIур IэпитIкIэ еубыдри мазэм пегъэлыд.

– Сыхуейкъым абыи...

– ЛIо? УщIегъуэжауэ ара? Еу-уей, уэ пхуэдэ щIалэ...

– Мы щIалэ еша-пIыщIам укIэрыхыжьауэ щIумыгъэпсэур сыт, фызыжь бэмпIэгъуэ?!. Уи сыхьэт щхьэкIэ лIэрэ ар? – дадэр мэкIий. Танэ и щхьэр егъэкIэрахъуэ: сыхулIэ уэ пхуэдэ пцIыупс, жыхуиIэщ.

– СыщIегъуэжауэ аракъым сэ. Мис, нартыху къэпыр тIу итщIыкIащи, фызыхуейр къыхэфх... ПщIэншэу, сыхьэтри къызэвмыту...

– ЖыпIэр сыт, си щIалэ цIыкIу? Алыхьым и нэфI зыщыхуэн!... – нанэр къогумащIэ. Дин и щхьэр кърешэхри и напэм ба хуещI. Ар абы зыкIи хуейтэкъым. Ауэ, Тхьэм и шыкуркIэ, Танэ ба зыхуищIар Iэсят «оценкэ зытригъэува» напэбгъу лъэныкъуэратэкъым. Армыхъу джаур Iупэ псыфыр абдеж хуэзамэ...

ЗэгурымыIуэхэу зыкъомрэ зэныкъуэкъуащ аищыр. Пэжщ, нанэм и жагъуащэ хъунутэкъым сыхьэтыр Iамыхыу нартыхур ауэ кърато ами, арщхьэкIэ:

– Урысхэм жытIэр пщIэркъэ? Договор дороже денег... Дэри ди псалъэ депцIыж хъунукъым... ДызэрызэгурыIуам тету... – и фызымрэ Динрэ щызэгурыIуэм щыгъуэ езыри яхэта нэхъей, – Хьэуэ жыпIэрэ, уи нартыхур гум идолъхьэжри...

– Хъунщ-тIэ. Ауэ сIыфхын щывмыдэкIэ, мо кIагуэм кIуэцIылъри зэхуэдитI дощIри...

Мыбдеж гуэрым Бжьо зыкърнтIат. Ауэ фызыжьыр хьэтырыфIэ мэхъури, бжьынэ зэрынар зэрегъэкI: моитIур иримыгъэIусэу, нартыху тIэкIур къэпитIми зэхуэдэу ятрегуашэри, кIагуэр хуит къызыхуэхъужа Динрэ мобыхэмрэ зэхуэарэзыуэ зэбгъэдокIыж.

Пэжщ, апхуэдиз гугъуехь пыщIауэ къыIэрыхьа сыхьэтым гуфIэгъуэу

дилъэгъуам нэхърэ гупсысэгъуэу зыхидзар нэхъыбэщ. Ари а пцыхьэщхьэ дыдэм къыдыщIэдзауэ. Ядейхэм яжриIэнур лIо? Къэсщэхуащ. Ахъшэр дэнэ къипха? Къэсхъуэжащ. СыткIэ? Нартыху къэзгъуэтам щыщкIэ. Нартыху апхуэдэу Iисраф щащIыр нобэ хуэдэ махуэ? Мы IэпэщIэзым, фошыгъу кIанэжь цIыкIум щхьэкIэ гъавэ хъушэ птыуэ... Зэпхъуэжахэм яхуэхьыжи, нартыхур къеIыхыж... Сэ сахуэмыкIуэмэ, езы ЛъапIэ – арат ар нэхъ Iейуэ зыщышынэр, – унажэ яхуэжэрэ, сабийр къэвгъапцIэри... жиIэу ящыхьэрэ си напэр трихмэ... Къэзгъуэтащ... ИтIанэ пцIыупс сохъу. ИкIи нобэ къызыкъуэсх хъунукъым. Жэщыбгым нартыхупкъэм сыхьэтыжь цIыкIу дауэ къызэрыщыбгъуэтынур? Аращ. Псыхъуэм... псы Iуфэм къыщызгъуэтащ. Зыгуэрым зигъэпскIамэ, сыхьэтыр къыщыгъупщэри... – яжриIэнухэмрэ къыжраIэжынкIэ хъунухэмрэ зэригъэзахуэурэ, нэсыжащ. ЛъапIэ куэбжэм деж къыщыпэплъэрти, къешхыдэ, кIий-гуо хуэдэу зищIурэ, шы IумпIэр иубыдри гур дишэжащ. Зыхэта бэлыхь псор жриIэу и анэр имыгъэгузэвэн папщIэ, щIалэм зибзыщIащ. Сыхьэтри а жэщым къызыкъуихакъым. Ар «къыщигъуэтар» етIуанэ махуэрати: «Уи насып нэхъыбэ ухъу, фIыкIэ зыухьэкIэ» жаIэри, Iуэхур я унэ щызэфIэкIат. Школым-щэ? ЯжриIэнур сыт? Псом хуэмыдэу Iэсят? Абыи пцIы хуиупсыну? Хьэуэ... ар хъунукъым. Пэжыр хуиIуэтэнщ. Ауэ ар зыми жримыIэну елъэIунщ. Абы къигъэщIэхъунтэкъым, модрейхэращ армыхъу. Къэсщэхуащ жыпIэнущи, цIыхухъу сыхьэтымрэ цIыхубзхэм яйхэмрэ зэрызэщхьэщыкIыр умыщIэу... ЛIыхэм пыIэ, фызхэм IэлъэщI щIызэрахьэр сыт? Ар щумыщIэкIэ, IэлъэщI зытелъхьэ жаIэу... щIалэжь цIыкIухэм ауанрэ уэрэду ухахьэнщи... Хьэуэ. Дыдейхэм пцIы щахуэзупсакIэ, ахэри къэзгъэпцIэнщ: къэзгъуэтащ...

А пцIыми хущIрагъэгъуэжащ куэд мыщIэу. Пэжщ, сыхьэт «къызэригъуэтар» а махуэм хэIущIыIу ищIакъым. Зэи имыщIыххами нэхъыфIауи къыщIэкIынт. АрщхьэкIэ уи Iэпщэм имылъынумэ, абы зрумыгъэщIэгъуэнумэ, сыхьэт зэрыпщIынур сыт? Зэманыр зэрыхъуар пщIэнымкIэ, ар зэпэлъытынымкIэ, зэгъэзэхуэнымкIэ сыхьэтыр сэбэпышхуэщ. АтIэми, класситIми щеджэ, зэманыр зэи зыхуримыкъу Мухьэдин дежкIэ а хьэпшып цIыкIур хьэпшыпышхуэт. Аркъудей? И гуфIэгъуэр дигуэшу Iэсяти игъэгуфIэн хуейтэкъэ? ПцIы хуимыупсу, псори зыхуиIуэта и партэгъуми кIэщIу иухащ: «ФIыкIэ зыухьэ!» – жиIэри и Iэпщэр къикъузащ. Iэсят и бзэр быдэти, Дин къыжриIам тетащ: сыхьэтыр къигъуэтащ.

АрщхьэкIэ ар мыхэкIыпIэ щIагъуэу, «къэгъуэтыкIэ» мыхъууэ къыщIокI:

– IэлъэщI къэбгъуэтами зытеплъхьэнут?

– Туфлъэ лъэдакъэ лъагэ къигъуэтами зылъитIэгъэнут!..

– БостеикIэ къигъуэтамэ, арат абы фIыуэ екIунур!.. – Дин «зэхрамыгъэхыурэ», дунейм тетыр къыхужаIэ. Ауэ щIалэ цIыкIум зешыIэ: «щэхуу» кърапэсхэр и псэм дегъахуэ. Хуэмыхьыжыххэу къыщезыгъэтхъар нэгъуэщIщ: урокыр иухыу тутынафэ шындэбзиймкIэ ежэкIыну пIащIэхэм:

– Уи фызыр дапщэ хъуа? Уи фызыр дэнэ нэса? – жаIэурэ «щэхуу» къеупщIу щIадзэ. Абы кърагъэкIыр гурыIуэгъуэт: уи цIыхубз сыхьэтымкIэ зэманыр дапщэ хъуа? АрщхьэкIэ «уилI, уи фыз» жыхуаIэхэм кърахри къызыгурыIуэ щIалэм а псалъэхэр езым и щхьэми Iэсяти яхуихьу йогупсысри... Мо псалъэ гуемыIухэмкIэ езы тIур ауан къащIу къыщохъу. Ар зягъэр сыхьэтырауэ къелъытэри, япэ щIыкIэ ар хыфIидзэну хуожьэ. АрщхьэкIэ: «нартыху къэп никъуэм щIигъу псым дауэ зэрыхэпкIутэнур?... Уделэ уэ? Апхуэдэу пщIымэ, Алыхьым уигъэкIуэн?.. НтIэ, лIо сщIэнур?.. ПщIэнур пщIэркъэ? Хьыжи зеяхэм етыж... Езыхэми нартыхур кърэтыжыну хуежьэхэмэ-щэ?.. Уа-а, абы жиIэрелъ! Нартыхур я тхьэкIумэкIыхьхэм, я джэдкъазхэм ирамыгъэшхауэ иджыри къэс яIэж уи гугъэ? Щыгугъ!.. Аращи, сохьыжри язотыж. Бжьо

дадэ дэмысу срихьэлIэмэ, Танэ фызыжьым гуфIэжу сIихыжынщ. Дэнэ пхьа жаIэрэ дыдейхэр къызэупщIмэ-щэ? Си Iэпщэм ихури кIуэдащ... Къыззызытам сIихыжащ... Уэли, мис ар пэжым: а нэпсеижьым къуитар хьэлэл пхуэхъунт? ПцIыупси срихъури схуэугъурлыуи къыщIэкIакъым... Ирыретыж ипхъу «лIам» ЛIам ейуэ зытепIуар угъурлы хъунт? СызэрыщыгуфIыкIам хуэдипщIкIэ... ХуэдипщI, жи! ХуэдищэкIэ срагъэбэмпIащ...

Арати, а махуэм япэ сменэ нэужьым псыхъуэм жакъым. Сыхьэтыр къезыхъуэжахэр школым пэгъунэгъу тIэкIути, абыхэ я деж мажэ. «Ялыхь, Бжьо дадэ дэмысу къыщIэгъэкI. СIихыжын имыдэу къызэныкъуэкъуурэ сигъэгувэнщи... Танэ фызыжьым гуфIэжу сIэщIичыжынщи... СыкъыкIэрымыхуу сыкъэсыжынщ», – жиIэурэ нос, куэбжэ цIыкIур Iуехри нэкIуэпакIуэу дохьэ. Хьэ яIэ-ямыIэ? Зиплъыхьурэ бжэIупэм Iуохьэ. БжэтеуIуэ сытхэм хэмытрэ, зэрыадыгэ быныр имыгъэгъуащэу, кIуэрыкIуэм тету унэм щIохьэ. Хьэкум бгъэдэт нанэри къэщтакъым – и гъунэгъухэм апхуэдэ хабзэм ирагъэсат ар. Танэ къэзыгъэуIэбжьар нэгъуэщIщ: гъунэгъу сабийхэм яцымыщ щIалэ мыцIыхур хэт? Зыхуейри сыт?

ЗиIэжьэ зэрымыхъунур зыщIэж Дин пIащIэрт. Дадэр щIэкIамэ, ар къыщIэмыхьэж щIыкIэ, и Iуэхур зэфIигъэкIыу щIэпхъуэжмэ нэхъ къищтэнути, къызытекIухьар псынщIэу кърепхъ. Iэпщэм кърихагъэжь сыхьэтыр нанэм хуешиижри... къыщIэжыжыну хуожьэ. АрщхьэкIэ фызыжьыр къыпоув.

– Сыхьэтыр къутауэ ара къыщIытхуэпхьыжар?.. Уэттыжыну нартыху диIэжкъым дэ...

– Сыхуейкъым сэ нартыху...

– Сэ икIэрауэ сом сиIэкъым-тIэ. Жори дэскъым.

– Ахъши сыхуейкъым...

– ТхьэкIумэкIыхь уэстынщ-тIэ... Пшэр хъужауэ! Ину!..

– Ей, сэ зыри сыхуейкъым. Фи сыхьэтыр къыфхуэсхьыжащи... Бжэм деж IукIи сыщIэгъэкIыж... ауэрэ школым сыкъыкIэрыбгъэхунущ, – щыжиIэм, нанэр йоплъ къыIэщIалъхьэжа сыхьэтым. И тхьэкIумэм Iуелъхьэри йодаIуэ.

– Мыр къутакъым – зокIуэ... Зы тхьэкIумэкIыхьышхуэр уфIэмащIэмэ... Уэ моуэ зэ етIысэхи... УшхэхукIэ сэ... – арщхьэкIэ Дин къытреч. Ахьей шхэнт! АтIэми, абы зы хъурымэбжьэрымэ къыIурыуащи, и гурыIупсыр ерагъыу ирекъухыж. АрщхьэкIэ – неIэмал! ШхапIэ иIэкъым. ФIырыфIкIэ къэзымыутIыпщыж нанэм и блыпкъитIыр иубыдауэ щыIуигъэкIуэтым:

– Зэ догуэт, си щIалэ цIыкIу! Сэ иджыпсту... – жиIэу мэIэбэри, нетIэ сом зимыIам ахъшэ зэрыIыгъыфI къыщIех уэншэку кIапэм. Абы зыгуэрхэр къыхибжыкIыу къыхуишия щхьэкIэ:

– Сэ ахъшэ сыхуейкъым жысIакъэ?! – Дин и макъым зрегъэIэт.

– А щIалэ махуэ хъун! Ахъшэ сIыпхын умыдэмэ, тхьэкIумэкIыхь ухуэмеймэ...

– Зыри сыхуейкъым. Фи сыхьэтыр къыфхуэсхьыжащи, фIыкIэ зивыхьэ...

– Хьэуэ, хьэуэ! Зэ догуэт-тIэ... – игъэжьауэ хьэку дакъэм тет лэкъумхэм хопхъуэри IэмыщIитIым из къэщтэ. Ар зыкIуэцIилъхьэн къылъыхъуэу зиплъыхьу здэщытым, Дин мапхъуэри нанэм и Iэгум лэкъумышхуитI кърех – арат школым нэсыжыху хуэшхыну зытрищIыхьар. ПщIантIэм дэжыжауэ ишхыурэ здэкIуэжым, ахэр зэуэ IэфIти!.. Лэкъумтэкъым – зым къэбыстэ, адрейм кIэртIоф дэлъу... Iэсятхэ я Таужани апхуэдэ дэлэнхэр щIэх-щIэхыурэ игъажьэ хабзэт. Ауэ мыхэр IэфI дыдэти, сыхьэтыр зеяхэм зэраритыжар тэмэму ищIауэ, фIыщIэр Алыхьым имыгъэкIуэдауэ къилъытэу нэсыжат мобы щыгъуэ.

Сыхьэтыр сиIэжамэ аратэкъэ жиIэу щегупсысар нэхъ иужькIэт: Iэсят бий щищIа махуэм классым щIэс щIагъуэ щымыIэу щыщIыхьарат. И еджэгъухэр щIэмащIэм и щхьэусыгъуэр къыщищIар зыкъэзыгъэгува Iэсяти зыдэмыс а партэм бгъэдыхьэу абы телъыр илъэгъуа нэужьщ.

13

Борэнхэ я къуэр а махуэм «къызэрагъэгуфIар» иджыри къэс зэрагъэбампIэу къекIуэкIа псори пщызыгъэгъупщэжу узэгуэудынумэ, узэгуэзыгъэудыпэнт. Партащхьэм телъ тхылъымпIэшхуэм шы сурэт тещIыхьащ. Пэжщ, ар зыщIар еханэ классым къыдыщIэс, и тетрадым усэ мыхъумыщIэ къыхуизытхэгъа (мобы и ужькIэ езы Дин усэ жыхуаIэм гущыкI хуищIати, усэмэ щыууэ зы сатыр къритхъэжыртэкъым) Гыныкъуэ Сэлимт. Мухьэдин илъагъу сурэтыр зи IэщIагъэр IэмыкIуэлъэмыкIуэ гуэрт. Сурэтыгъэу бгъэдэлъи щыIэтэкъым. Къегъыхрэ нэпси щIигъэкI хуэдэу, и ныбэ щIагъым псыIэгъэ гуэр къыщIэжу тхылъымпIэм теплъагъуэр шырэ шыдрэ пхуэзэхэмыгъэкIыным хуэдизу, зы псэущхьэ лъагъугъуей гуэрт. Нэхъ хьэдыгъуэдахэжыр сурэт щIагъым щIэтхарат. Ари зигъэусэбзэу. «НатIэху и гъыбзэ-и гыбзэ» – арат «яуцIырхъам» фIащар:

«КъызащIар сэ иджыпсту
Ухъу уи натIэ, Мухьэдин:
Къизыдзахэм сысей тIур
Я сэр Тхьэм ищI плъэIэсын.
Мис итIанэ сыкъэпщIэнт
Iейрэ фIырэ уасэкIын –
Си хакIуагъыр стезыхам
И пхъум дахэу упыкIат.
СызыщIахэм сэ шыхъужь
Уэри сэ схуэдэпс уаущI.
Мы си гъыбзэ-гыбзэр уэ
Къуипэсыну солъэIу Тхьэм.
Нэпскъым си нэм къыщIэж плъагъур –
Лъыпсщ. Си бэкъум дэжу лъагъуэ
ЗыщI ежэхри мы гъут... – лъыпсщ...
Си мыгъуагъэ хъуар къыплъыс.
Хьэм... Хьэмац къызищIар сэ
КъуищIэжыну солъэIу сэм:
ЩысхуищIэжу уи деж силъ
Игъэжэн ухъу абы уилъ...
НыпIуплъэну зигу темыхуэ
ХакIуэ уардэу, шыхъу ящIам
КъыпхуигъакIуи уэ и махуэр
Къуиухыж Iэсят сэлам
Гъыбзэ-гыбзэр зыусар си махуэр
къыпхуэкIуэным щIэхъуэпс НатIэхущ».

Мухьэдин и нэр щоункIыфIыкI. И щхьэр къэоуназэри партэм тощIэ. Ауэ а напIэзыпIэм зыкъещIэж. И щхьэр къеIэтри, классым щIэс тIэкIум яхоплъэ: сызэрыхъуам гу къылъатауэ пIэрэ? Зыри къэмыхъуа хуэдэу фэ зытрегъауэ. Хуэмурэ зыкъеIэт. ИтIанэ лъабэдий ищIу зреч. Апхуэдэу тIэкIурэ кIуа нэужь, уащхъуэдэмыщхъуэу къыкъуэуа жьышхуэм ипхъуатэу ирихьэжьа жьуджалэ гъуру, щIэпхъуауэ щыщIэжым, шокъущ жоуэ бжэм деж Iэсят щыжьэхоуэ. Ар ириуд зэрыпэтари къыфIэмыIуэхуу щIож.

– Сыт абы... – «къыщыщIар» жиIэну и мурадати, а псалъэр «къращIамкIэ» зэрихъуэкIыу щыщIэупщIэм, дауи, ар ягу ирихьакъым и классэгъухэм:

– Уэращ ар зи мыгъуэри зи гъунэгъури, кIэлъыжи къэгъэувыIи еупщI, – къопсалъэ къинэжмэ–къинэжурэ ебланэм фIэкIа нэмыса, ауэ зи шэгъуэ дахэм нэса хъыджэбз пIащэшхуэ Хьэужан. ШкIэдыгъухэ япхъу а

щIалэлъыхъу еджакIуэ «цIыкIури» ящыщт Мухьэдин зи щауэ Iэрылъхьэу гугъэхэм. АрщхьэкIэ Iэсят тIуанэ къыхуэхъури, «нысащIэр фызабэу» къэнат. Дауи, ар хуэдзэлашхэрт Уэшмэнхэ я пхъум. Мис иджы абы зэрыкIэщIэпыджэн къигъуэтати, игу тригъэзагъэу арат.

– Сэ, тIасэ, мыгъуэрэ махуэкIэ зэхэгъэж сщIыркъым си классэгъу-си ныбжьэгъухэр! – мафIэу къызэщIэнауэ къызэролъэлъ псэлъэнрэ пIэскIуэнкIэ зи Iыхьэ зыIыгъыж Iэсяти... – Хэтхэ я унащхьэ къанжэ тес жызыIэ щIалэлъыхъухэми сащыщкъым...

– Уэ узыщыщри дощIэ: уи адэр зэрыIэщ дохутырым щхьэкIэ, зыкъыпфIэщIыжащи, япэ нащхьэ зыхуэпщI щIалэжьыр шы бэгу шууэ къыпхуэсын уи гугъэщи... ЩIалэхэми ящIэ къыхахынур! Абыхэм ялъагъу хъуркъым уэ пхуэдэ шыдахэ мыжэхэр. Iэпэзадэрэ зи заднэр зыгъэджэгухэр...

– Iэпэзадэр сэра? Уэ пхуэдэ цыджан зэтеуфIыцIэжахэм я сурэтхэр Iэ сэмэгукIэ, ари си нэр уфIыцIауэ, схуэцIэлэнущ сэ...

– Уарэ, мыбы жиIэрелъ! Апхуэдиз зи Iэзагъ уэрагъэнщ-тIэ уи мыгъуэм и щхьэр щIезыгъэхьа шы сурэтыр тыгъэ къыхуэзыщIар... А уи мыгъуэм лъагъуныгъэ уэрэд... Хьэуэ – гъыбзэ-гыбзэ къыхуэзытха шым... хэтыт жыпIа абы и цIэр? А-а, къэсщIэжащ: НатIэху. Iупэху... А шы тхьэмыщкIэм къызэритхымкIэ...

– Щхьэр умыгъэуз! Шы тхэуэ плъэгъуа?! Ди Ацэ шы сымаджэуи дыгъужь никъуэшхыуи зэIэзэм, игъэхъужым хуэдиз ШкIэдыгъухэ игъащIэм Iэщу ялъэгъуакъым...

– Игъэхъуж, жи! НатIэху сымаджэт хьэмэрэ дыгъужь никъуэшхт? Уи адэм абы ирищIар уэзгъэщIащэрэт. Уэхь-хь-хь. Ар схужыIэнукъым сэ. Езым еупщIи...

– Хэт сызэупщIынур?! – къолъ Iэсят. – ЕзыщIари зращIари хэт? Ди Ацэ...

– Мис а фи Ацэ шысэкIымрэ абы исэкIа НатIэхурэщ, си тIасэ цIыкIу, узэупщIынур...

– Къыубжхэр сыт, хьи? – хъыджэбзитIми насып яIэти, егъэджакIуэр къыщIохьэ, армыхъуамэ зызэрадзу щхьэцыкIэкIэ зэрызелъафэу щIадзэнкIэ тIэу еплъынхэтэкъым.

Абы нэхъ сыхьэт кIыхьрэ хъэлъэрэ илъэсиблым къриубыдэу езымыхьэкIа Iэсят и фэм дэкIар зыхуэдизым ущIэмыупщIэ. Мухьэдин къыщыщIари, – езым зэригугъэр кърашIауэщ, – къыхуэмыщIэу, и жьэр иутIыпщу жимыIэпхъэ къызэрипсэлъами хущIегъуэжауэ ирилъэфэкIащ сыхьэтыр. ЕтIуанэ урокым щIимыдзэж щIыкIэ мобы къызэригъэзэжынум, а зэрызищIахэм щхьэкIэ абы жриIэнухэм, ар зэрыщIригъэгъуэжыну щIыкIэм егупсысурэ зыгъэпсэхугъуэ, – узижагъуэм и зимыгъэпсэхукIэт апхуэдэу, – зэманыр блэлъэтри ежьэжащ. Мор бгъуэтмэ – къащтэ. Къигъэзэжыркъым. Абы къыхуихьа гъуэмылэ тIэкIур Дин зыдэщыс лъэныкъуэмкIэ партащхьэ щIагъым щIилъхьащи, и анэ Таужан зэкIуэцIилъхьа ерыскъым йоIусэ. И Iэр къыIуехыж. ЗалымыгъэкIэ еникъуэкъуурэ мор гъэпщкIуауэ игъашхэу къызыщегъэхъу. Ар зэрыжьэгъуашхэр илъагъу нэхъей, езым и гурыIупсыр къожэ. И жьэпкъыр егъэхъей.

– Уэшмэнхэ япхъу! Классым ущIэсу пшхыр... бгъэнысщкIур сыт? – химиемкIэ езыгъаджэр къыщIокIие. Абы и кIий макъыр зыкъомым дыхьэшх макъкIэ даIыгъ. Iэсят гъыным хуэдэу къотэдж. Псалъэ хужыIэркъым. ТIэуней зи жагъуэ къащIа, атIэми гуныкъуэгъуэшхуэ зиIэ, икIи лажьэ имыIэрэ пэт егъэджакIуэр къытекIиямэ, ар зи гуапэ хъуахэр къыщыдыхьэшхамэ, хъыджэбз цIыкIур къыщеудри, гъуэгыу щIож классым. Абдеж псори зэщIосабырэ. Пэшыр нэщI хъуауэ фIэкIа пщIэнкъым.

– Къэхъуар сыт? – щIоупщIэ егъэджакIуэр. Зыми зыри жиIэркъым. ИтIанэ, ди гъунэгъур магъри сэри согъ жызыIэгъам ещхьу, зы хъыджэбз цIыкIу къотэджри зэщыджэурэ щIокI. Абы къикIыр къыгурыIуакъым егъэджакIуэм. Ауэ Iэсят и еджэгъухэм къагурыIуащ: абы мор фIэгуэныхь хъуауэ арат. Ар

щалъагъум, псэгъулъыхъури яхэту, псоми зыкъащIэж. ЗэрыгущIэгъуншахэм хущIогъуэж.

ЕтIуанэ урокым и ужькIи Мухьэдин къимыгъэзэжам и мызакъуэу, Iэсяти къыщIыхьэжакъым. Ар псом япэ зыфIэгуэныхь хъууэ абы кIэлъыщIэжа хъыджэбз цIыкIум, езым къызэрыгурыIуам тещIыхьауэ, къэхъуар хуиIуэтат Уэшмэнхэ я пхъум. Iэсят, а псом яужькIэ классым щIыхьэжыфынутэкъыми, и ныбжьэгъу цIыкIум йолъэIу и портфелыр къыхущIихыжыну.

– Дин ейри къыщIэсхыжын? – къызопсэлъэкI зэхэщIыкI зиIэ хъыджэбз цIыкIур. Ар зи гуапэ хъуа Iэсят, «нтIэ» къригъэкIыу, и щхьэр ищIа мыхъумэ, псалъэ хужыIакъым.

Мухьэдин и классэгъухэм пцIы яупсатэкъым: НатIэху ясэкIар пэжт. ЗысэкIари адэ пэлъытэу илъагъу Уэшмэн Хьэмацт. Абы и IэщIагъэм хиубыдэрт апхуэдэ лэжьыгъэхэри. Ауэ Дин и пщIыхьэпIэ къыхэхуэнт Хьэмац езыми апхуэдэу къыхуэгущIэгъуншэну? АтIэми, НатIэхуи апхуэдэ хуещIэну? Борэнхэ я къуэм хуэмыхьыр, быдзышэкIэ анэм ипIа сабийм ещхьу, езым и Iыхьэр иригъэшхыу, жэщ-махуэ имыIэу, гугъуехь Iэджэ пыщIауэ къигъэхъуа и НатIэху зэрытрахарат, ар Щоджэныкъуэ Хьэжхьумарыжьым уанэшу зэрыратарати, абы и щIыIужкIэ къэхъуам еплъ! НатIэху кърашIа жыхуэпIэр!.. КъезыщIари хэт? Хьэмацщ! «Ялыхь, жыхьэнмэм гъакIуэ Хьэжхьумари, Хьэмаци. Псори зэхыхьэри страхащ си НатIэху. Сэри сыкъуаншэкъэ? СыткIэ? СелIалIэурэ зезмыхьэу, шыщIэ къуиижь цIыкIуу къэхъуамэ... Ди Лэти къуаншэм, уэли... Ар мыхъуамэ, НатIэхуи сэри къытщыщIынур си псэм ищIэрти, сымыгъашхэурэ уэдыкъуауэ, зыри къемыхъуэпсэн хуэдэу къэзгъэхъунути... Гуэныхьщ. Зи бзэ мыпсалъэ Iэщым апхуэдэ лей епх хъунукъым, жиIэри... Абы сыхуэмеямэ, Лэтэ седэIуэнтэкъым... Уи адэ укъэзылъхуам уемыдаIуэу хъурэт?! ЕдаIуэ-тIэ мис иджыри... Мис иджыщ зи бзэ мыпсалъэ а Iэщым лей къыщрахар... Мо Iеижьыр зэрытесыр сигу техуэртэкъыми... Иджы тесын зримыпэсыжу, и щхьэм хамут фIикъуэнурэ бидаркIэм щIищIэнущ... Ялыхь, бидаркIэр щхьэпрегъэдзи егъэукI... А джыдэ мыгъуэ, НатIэху и пIэм ситамэ, сыщIэпхъуэнт, бидаркIэр есхьэжьэнт, щхьэпрезгъэдзынти, Щоджэныкъуэхэ я къуэжьыр къуэм дэздзэнти... Еу-уей мыгъуэ, лIышхуэбрагъуэ къыубж делагъэхэр сыт? АфIэкIа акъыл зимыIэм еханэри ебланэри зэуэ къыздэзухынурэ дохутыру седжэнущ, жи... Шы дохутыруи? Щыгугъ абы, Хьэмац! Уэ удохутыркъым – улIыукIщ! Уэ сыбдэплъейуэ сэри Iэщ дохутыру седжэн си гугъати... Iух адэ! Апхуэдэ IэщIагъэ сумыгъэлъагъу!.. И нэхъ тхьэмыщкIащхьи, Гуидзыкъуэ Исуф зи мыхъуми гущIэгъу хэлъщ. Псапэ ещIэ: цIыху сымаджэхэр егъэхъуж. Хьэмац лажьэ зимыIэ си НатIэху дахэшхуэм ирищIам еплъ... Сыхуейкъым сэ апхуэдэ IэщIагъэ... ЦIыху дохутырущ сызэреджэнур... Бетэмал, сэ дохутыру сылажьэу Щоджэныкъуэжьымрэ ХьэмацрэкъысхуэмеинкIэ Iэмал имыIэу сымаджэ хьэлъэу къысIэрыхьахэщэрэт. Уэли, зэреIэзэ езгъэлъагъунтэм сэ абыхэм... ЕпщIэнур лIот?.. Езыхэм НатIэху иращIарат? – жери къыпогуфIыкI алъандэм шхыдэнрэ тхьэусыхэнрэ фIэкIа Iуэху зимыIар. ИтIанэ: – Уэли, сэ абыхэм хуэдэу сымыгущIэгъуншэ. Ауэ, ялыхь, къысхуэгъэзэжхэ! Сэ сщIэнт ахэм есщIэнур. Ялыхь, ялыхь, Хьэжхьумарыжьыр бидаркIэм идзауэ, Хьэмац ныбажэ хъуауэ къыспэщIэгъахуи НатIэху, езым илъ хуэмыщIэжми, хейм илъ хамэм ещIэж, жи... НатIэху дежкIэ сыхамэт сэ? Пэжщ, хамэ сащIащ. Хамэ езгъэлъагъунт сэ а Iеижьым... Зэрытесыр фIэмащIэу, хамутыр пщIэхикъуэрэ щIищIэу... Ялыхь, апхуэдэу зэрищIам хущIегъэгъуэж. Шыбгыр зримыпэсыжу, игъэщIеикIауэ бидаркIэм исын щхьэкIэ... Хьэмац зригъэщхьыну аращ... Щыгугъ, Щоджэныкъуэхэ я къуэ зи ныбэжьыр къежьа!» – Дин къишхыдауэ хъуам нэхъ пэжыр мис арат: колхоз унафэщIым и ныбэр къежьат. НатIэху щыIэрыхьагъащIэхэм щыгъуэ шым шэсу щытамэ, иджы ерагъыу дэпщеижыфу арат. ХущIэрыIэу-хущIэрыIэу, ауэ уанэгум къимыхутэфу и фэр икIырт. Апхуэдэу къэзылъагъухэм ауан къызэращIыр, и нэщIыбагъкIэ къызэрыхуэп-

салъэхэр ищIэрт. «Топ пщэхар дэмылъеижмэ, уэ укъэпщыIуащи, зыпхуэIэтыжыркъым, Щоджэныкъуэхэ я къуэ. Е уэ зыгъэпщэхыж, е НатIэхур шыдкIэ хъуэж», – жызыIэурэ къещхэр яхэтт абы и нэхъыщхьэхэмрэ и ныбжьэгъу дыдэ и ефэгъухэми. АрщхьэкIэ колхоз тхьэмадэм къыдалъагъу, къыфIэбгъэкIмэ, кърафыгъулIэ хакIуэ дахэр зыIэщIигъэкIын игу пыкIыртэкъыми... НатIэху и натIэ хъуар зи фэм текIуэдэж бажэм и махуэращ. ХакIуэ домбей бэгъуар бидаркIэм щIищIэн е къыхуемыгъэкIуарэ, е дзыхь имыщIарэ... Иужьрейрауэ къыщIэкIынщ нэхъ пэжыр, сыту жыпIэмэ НатIэху и хакIуэгур илът иджыри: зэхъуэпсэн шыбз дахэ и нэгу къыщIэхуа нэужь, ибг къисыр къыпэмылъэщу, ирихьэжьэу щыщIэпхъуэ къэхъурт. БидаркIэм щIэпщIэ щхьэкIэ, а хьэлыр абы зыхиныну ущыхьэт? Урихьэжьэрэ зыщIыпIэкIэ ущидзмэ... Къэнэжыр къезыхуэкI и лъыр гъэупщIыIун хуейуэ арати... НатIэху щIагъэунэхъуам нэгъуэщI щхьэусыгъуи иIэт. Ефэн-ешхэнкIэ зи Iыхьэ, ари Iыхьэшхуэ зыIыгъ Щоджэныкъуэр шым езыр-езырурэ дэпщеижыфми ягъэшэсыжми, укъимыхуу уанэгуми уисыфын хуейтэкъэ? Абы и лъэныкъуэкIи бидаркIэр нэхъ шынагъуэншэу ебжри... ЛIо, зэ уизэгъэжамэ, плIаплIэжу уис-уилъу шы губзыгъэм уишэжынущ. НэгъуэщI щхьэусыгъуи ухуей? Ари щыIэт: зи хакIуэгур илъыр НатIэху и закъуэтэкъым – ныбэхуэфI Щоджэныкъуэри дыгъуэжьыжь щынэл шхын зэрыщимыгъэтыжым ещхьт: цIыхубзкIэ ерыщт. Мор къулыкъущIэрэ щхьэри лъакъуэри IэщIэлъмэ, зауэм и зэранкIэ бзылъхугъэ щхьэгъусэншэхэр куэд хъуамэ... ЛIыншэу къэна физабэхэмрэ пхъужьхэмрэ я бынхэри жьыкIэфэкIэхэри япIыжыныр я пщэ дэлът. Зауэ нэужь лъандэрэ зыкъомыфI дэкIа пэтми, къэхь фIэкIа мэхь зымыщIэ колхозхэм иджыри зыкъамыIэтыжа къудейтэкъым – ахэр унагъуэхэмрэ абыхэм я хадэ цIыкIухэмрэ Iэ щIыIэкIэ къакIэщIэтIыхьырт. Упсэун, уэ къыпщыгугъхэр зыхуей хуэбгъэзэн папщIэ зыри къикIыртэкъым купщIэншэ трудоденхэм. Зи щхьэр зи лажьэ бзылъхугъэхэм хьэмфIанэми гуахъуэми къыпах щыIэтэкъыми, ахэр нэхъ зыщыгугъыр пэгунымрэ гуфIакIэмрэт. АитIур мынэщIу зыгуэр къыщибгъэхъуэфыну щыIэр гъавэрэ ерыскъы гуэррэ щызекIуэ щIыпIэхэрат: амбарым, кIэртIоф жылэ, нартыху жылэ зэхэдзым, джэдыхьуэ, Iэщыхьуэ фермэ, механизаторхэм я пщафIэ сыт хуэдэхэм. АрщхьэкIэ зыгуэр къыщыбдыгъуфын, къыщыпIэрыхьэн а лэжьапIэхэр зэпэубыдат. Уи насыпым кърихьэкIыу абыхэм ящыщ гуэр къыплъысын папщIэ насыпгуэшхэм: бригадирхэм я деж къыщыщIэдзауэ къуажэ унафэщIхэм я деж щиухыжу я нэфI къыпщыхуэн хуейт. А нэфIыр къэхьыгъуафIэтэкъым. Зэщхьри хьэлIамэ къакIуэмэ, кIэфий нэкIуэнщ псэлъафэ мыдурысырат. Бзылъхугъэ тхьэмыщкIэхэм хьэлIамэу ябгъэдэлъыр я псэмрэ я псэм хэлъхэм хуахъумэ я IэпкълъэпкъымрэтАлыхьым къыщигъэщIакIэ, Алыхьым къызыхуигъэщIа лIыгъуэфызыгъуэм щIэхъуэпсхэм ар я пщIыхьхэм щагъэунэху мыхъумэ, зызыхуагъэшыIэу, я напэр яхъумэжу дунейм тетхэми къахэкIырт гузэвгъуэмрэ Iэмалыншагъэмрэ ирахулIэурэ гъащIэ ябгэм IэтIэлъатIэ ищIхэри. Iуэхур апхуэдэу зэрыщытым зи фейдэ хэлъхэри щыIэт. Iэмалыншагъэм урихулIэмэ, уубзэни ушынэни хуей мэхъу. Ар ящIэрт властым и тетхэми. Ар ялъагъурт апхуэдэ псэукIэр хъер хэкIыпIэ зыщIхэми. Арати, властым дэудэфахэмрэ зи псэр къузауэ иIыгъхэмрэ джэдумрэ дзыгъуэмрэ хуэдэу зэбгъэдэтт. Щоджэныкъуэ Хьэжхьумар и фэгъухэр джэду бзаджэт. Зи кIэтIийр зи вакъэпсрэ зи псэм лъэдакъэпэкIэ тету колхозым щыщIэщIа бзылъхугъэхэм загъэдзыгъуэн хуейуэ къахудэкIырт. УщыдзыгъуэкIэ шхын здэщыIэр къыумыгъуэтмэ, уэри уэ къогъэщIылIауэ къыпщыгугъхэми къащыщIынур гурыIуэгъуэщ. Аращи, еуэ, яхэсыхь, Щоджэныкъуэхэ я къуэ, физабэ щIалэхэми, пхъужь дэгъуэхэми, зи щауэхэр зауэм хэкIуадэу къыдэнэжа хъыджэбздэсхэми. А псоми я псэм... хьэуэ, я псэукIэ-щыIэкIэм урапащтыхьщи... Я псэр къыбдамыгуэшми, я пкъым уритетщи, плъэкI къыумыгъанэ...

ИкIи къигъанэртэкъым. Абы и хьэмтетыгъуэхэм щыгъуэ къуажэ уна-

фэщIхэм машинэхэр къаIэрыхьа щIыкIэтэкъым – тешанкIэкIэ кърашэкIыу арат. АпхуэдэпщIэ зыгъуэтыр зыт: колхоз тхьэмадэрат. Ар иIэт Щоджэныкъуэми. Ауэ абы дежкIэ тешанкIэ зэщIэщIар мащIэти, НатIэхуи и уанэшт. Хьэжхьумар бзаджэ къудейтэкъым – Алыхьым кърита акъылымкIи зауэм щызэрихьа лIыгъэмкIи езым хуэдэм яхэгъуащэрт. НатIэху щIигъэуанэшым щхьэусыгъуэ хуищIыр тешанкIэшхэр махуэ къэс имыгъэхьэулеин папщIэт – хрырет ахэри вэн-сэным, мэкъу, хьэуазэ къизышыжхэм. МэзакIуэхэм. Пэжщ, шыхэм сыт жаIэнт, ауэ абыкIэ арэзытэкъым тешанкIэзехуэ Хьэжмэстафэ. Абы дежкIэ ахьей нэхъыфIт колхоз председателым и къулыкъущIэгъуу ущIыгъуну. Япэрауэ, чынутIрэ вожэрэ нэхъ хьэлъэ къыумыIэту. ЕтIуанэрауэ, председателым ущритешанкIэзехуэкIэ, шыIусынши ухъуркъым. А шыIусым уи Iуси, уи джэдкъаз Iуси, уи... ЖэпIэнурамэ, уи Iупэр дагъэ къэзыщIын къыпIэрохьэ. А псом я щIыIужкIэ, Щоджэныкъуэм хуэдэ цIыхушхуэр зи хьэщIэ лъапIэхэм уэри гулъытэншэу укъагъэнэнукъым: абы укIэщIотхъыкI...

А псори зыфIэкIуэду колхозхэт къызэрыгуэкIхэм ядэлэжьэн хуейуэ къызыхудэкI КIэмпIырэ Хьэжмэстафэ емыкIу хуэпщI хъунутэкъым и тетым зэрыхуэмыарэзым щхьэкIэ. Хьэжхьумари щыгъуазэт и тешанкIэзехуэр къызэрыхущIэбжэм. Дауи, и нэщIыбагъкIэ. Уи нэр ирищIу къыбжимыIэми, зи псэр къыпхуэмыарэзым уи дзыхь иумыгъэзыщэныр нэхъ фIэзахуэти, Щоджэныкъуэм ищIэрат: тешанкIэкIэ нэхъ тыншу уздэкIуэ-укъыздикIыж хъунухэм... Псалъэм папщIэ, зумыгъэхэIущIыIущэу ущефэн-ущешхэн, пщыхьэщхьэ гъуэлъэгъуи ущиIэн хуэдэхэм шууэ кIуэныр нэхъ тэмэму къыщилъытэ къэхъурт. КIэмпIырэхэ я къуэр абыи иризэгуэпырт: дзыхьыщэ къызэрыхуамыщIыр, мор щэхуу зэрыкIэщIэтхъыкIыр ерагъыу и псэм дигъахуэрт. КъыптекIуэм урифызщ, жи. Думыгъахуи еплъ!..

Мис а псори зэпилъыта, зэригъэзэхуа нэужьщ Щоджэныкъуэм бидаркIэр къыщыхихар. Къыхихар хъарзынэт: и щхьэ и сэбэп зэрихуат. БидаркIэмкIэ узыхуейми ущыхуейми Iулъадэ. Щефэ-щешхэ. Щыкъэхьпэ. Уи къэхьпэгъур зыбгъурыгъэтIысхьи (Уэшмэнми апхуэдэхэр щищIэ щыIэт) узыхуейм шэ-къэшэж. Укъэзылъагъуни узыIуэтэжыни (НатIэху бзэ быдэщ) щымыIэу... Хьэжхьумар ищIар тэмэму ищIат. Ауэ псом япэ абы хилъэфар хэт жыпIэмэ – НатIэхущ. Абы и насыпыншагъэр къалъэIэсат зи псэхэр щэхуу зэхуэпабгъэ ныбжьыщIитIми: Динрэ Iэсятрэ зэмыпартэгъуж къудейтэкъым. ИкIи зэпсэлъэжыртэкъым. Пэжщ, Iэсят къыгурыIуэртэкъым Дин бий къыщIыхуэхъуар. НатIэху и гъыбзэ-гыбзэр къыщыIэрыхьа махуэм Борэнхэ я къуэр классым щIэжыжри щIэпхъуэжатэкъэ-тIэ? Къэхъуауэ жыхуаIэр пэжрэ пцIырэ зэхигъэкIыну арати, пэжу къыщыщIэкIым, ар гущIыхьэ щыхъури, школми игъэзэжатэкъым. НатIэхурэ езымрэ апхуэдэу къахуэгущIэгъунша Уэшмэн Хьэмац и закъуэтэкъым абы и гур зыбгъэдэкIар, псэкIэ зэзауэр. АфIэкIа гущIэгъу зыхэмылъым ипхъуми IуплъэжыфынутэкъымиI арат Iуэхур зэхигъэкIа нэужь, школым игъэзэжу и хьэпшыпхэр къыщIимыщтэжар.

ЗыгъэпсэхупIэуи, зыщIэс класситIми нэмыщI, ещанэ еджапIэуи (сменитIым яку дэлъ зэманым), къару къигъэхъуапIэуи (зарядкэ щIыпIэу), губампIэдэхыпIэу иIэ псыхъуэм дохьэ. Ауэ мо псоми щыщу зыри къыфIэмыIуэху щIыкIэу, делэ-делэу, и щхьэр къыфIэхуауэ макIуэри бгъуэнщIагъым щIэт и «шэнтжьейм» йотIысхьэ. ЗыкIэрыгъэщIапIэ пэлъытэ джабэм ирегъэщI и щхьэр. Зэгупсыси къыфIэIуэхуи щымыIэ хуэдэу, и нэр зыгуэрым теплъызауэ щысурэ, бгъуэнщIагъ щIыIэтыIэм, и щхьэр зэгъэкъуа ятIагъуэ блын щIыIэм щIалэм илъ къэплъар тIэкIу ягъэупщIыIуж. Ауэ а зэрыхэплъэу, и нэр зэрыплъызу щысщи, и нэгум къыщIохьэж НатIэху шыщIэ делэ цIыкIуу къызэрыратрэ абы дилъэгъуа гуфIэгъуэхэри дишэча бэлыхьхэри. «Си тхьэмыщкIэжь мыгъуэ, бомбить дыкъыщащIа махуэм... ПщIэжрэ гъуей лъапэм дыщыхьуакIуэу... Хьэуэ, уэ ухъуакIуэу, сэ шыудз пхуэзэгъэпщу дыздэщытым, ШэджэмкIэ къилъэта бгъэ фIыцIэжьхэм... ФIыцIэт хьэмэрэ гъуабжэт а нэмыцэ

кхъухьлъатэжьхэр? Езыхэр зыхуэдар сщIэжыркъым, ауэ дуней псор: уафэри, щIылъэри, ди къуажэри, къалэри зэщIагъэуфIыцIат... Уэ укъысхуэмыкIуэжу, сэ сыгъуэгыу, укъэзгъанэу сыкъыщIэпхъуэжыну усфIэгуэныхьу... Ди ЛъапIэ дэр щхьэкIэ гужьейуэ ныдэмыжамэ, абы тIури дыкъимылъэфыжамэ, итIанэ Лэтэ сыми нытпемыжьамэ, а махуэм уэри сэри дыхэкIуэда хъунт... Бомбэм диукIами нэхъыфI хъунтэм, уэли. Зи мыхъуми, зауэм хэкIуэдащ, жаIэрэ дащымыгъупщэжу... Иджы лIо? А уэ къуащIам нэхърэ... КъозыщIари хэт? НэхъыфI дыдэу слъагъу, сэри ди унагъуэми Iэджэ къытхуэзыщIа Хьэмацщ... ФIыуэ тлъагъум апхуэдэ къыдищIа нэхърэ, нэмыцэ бомбэм диукIами нэхъыфI мыгъуэти... НэхъыфIтэкъэ, НатIэху? УэркIэ сщIэркъым, ауэ, уэли, сэркIэ нэхъыфIтэм... ИтIанэ...» – жери зэрыхъуар имыщIэу, доIэбейри и напэм йоIусэж. И Iэр кърехьэхыжри, Iэгум йоплъэж. АрщхьэкIэ оценкэр ирилъагъуэркъым. Ар къытезыдзауэ щытам хузэгуэпу, абы и адэм НатIэхурэ езымрэ къарищIам щхьэкIэ хуэшхыдэу уащхъуэдэмыщхъуэу зыкъеIэт – апхуэдэ цIыхухэм я оценкэ напэкIэ къыщIепхьэкIын щымыIэу, псы Iуфэм IутIысхьауэ пшахъуэкIи псыкIи тегъэкIыжын хуейуэ къилъытауэ арати, мо къэгубжьауэ къыщытэджым, щхьэкIэ бгъунщIагъыщхьэм йоуэри, и нэвагъуэр ирегъэлъагъуж. КъыхэгызыкIыу зыщIотIысыкI. ИгукIэ мэхъуанэ. Зыми хуэмыгъэзауэ. ИкIи мэхъущIэ. ЗыхуэхъущIэр ищIэжу. Абы къыхэтэджыкIа гупсысэр Iэсят деж къыщоувыIэ. «А Iейм зэхимыхауэ пIэрэ къэхъуар? И адэм фIэнэну щIэмыпхъуэжауэ пIэрэ? Си тхылъхэр здимыхыжамэ... Къэсщтэжыну сыкIуэн? СыкIуэрэ абы Iэсят е «сурэтыщIхэмрэ» «усакIуэхэмрэ» сахуэзэмэ... Абыхэм яужькIэ, птхыныр къэгъэнауэ, усэ дауэ укъеджэжын?.. Сыту пIэрэ ахэм фIыуэ сыкъыщIамылъагъур? ЕсщIар лIо? Дэр нэхърэ нэхъ зыбгъэIэзэу, класситI зэуэ къыздэбухын уи гугъэу, жаIэ. СлъэкIыу сщIырэ апхуэдэу? Зауэм и зэранкIэ, дыдейхэр зэрыхуэмыщIам, сылэжьэн хуей зэрыхъуам, НатIэхуи къызэрыскIэрыщIам къыхэкIыу, си ныбжь итхэм сакъыкIэрыхуащи... Япэхэм зыбогъэусакIуэ, шкIащIэм къахэнэжа танэжьым урещхьщи, егъэджакIуэхэм уэ старосту ухах, дэ дыбгъэшынэну укъыткIэлъагъэплъ, жаIэурэ сагъэбампIэрти... Сигу щагъэкIащи, уси стхыжыркъым, старостуи сахуэувыжыркъым, итIани... Иджыри щхьэ самыгъэпсэурэ-тIэ?.. Пэжщ, зыкъомым нэхърэ фIыуэ сынэхъыжьщ. Ауэ апхуэдэу зэрыхъуар зягъэр сэра? Къинэжмэ-къинэжхэурэ ебланэ классым фIэкIа нэмыса сэ схуэдэ танэжьхэри зыхуейр сыт-тIэ? Езыхэр зэрызэпылъыр, лъагъуныгъэ письмохэр зэрызэхуатхыр зыми ямыщIэ я гугъэу... Уэли, сощIэм. Ауэ сыт сэ абыхэм яхузиIуэхур? Уэли, сыарэзым нобэ зэрышэнхэу... Сэ апхуэдэхэм сыхэткъым... Ярэби Iэсят»... – апхуэдэхэм «хэмыт» щIалэр къезыхуэкI гупсысэхэм къахощхьэрыуэ и партэгъур, ауэ дяпэкIэ зимыпартэгъужыну мурад ищIар. Куэдщ абы Уэшмэнхэ кърацIар. «Абы иужькIэ дауэ абы узэрыбгъэдэсыжынури абыхэ я деж узэрыкIуэнури? Дауэрэ зищIыну пIэрэ езы Iэсят? Сыт хуэдэу хуейми зрырещI. СызэрепсэлъэнуриI зэрызгъэныбжьэгъунури зэфIэкIащ... Си напэм къытридза оценкэри кIэрызогъэкIыжри...» – жиIэу псы Iуфэм хьэмбыIуу IутIысхьэну щыхуежьэм, бгъуэнщIагъ блыным жьэхэуа и щхьэр къэунэза хуэдэу къыщохъури зыкъеIэтыж. Оценкэ кIэрыгъэкIыжын Iуэху зэримыхуэжу псыхъуэм дэтурэ ипщэкIэ дрегъэзей. Къуажапщэм нос. АдэкIэ IэхъупIэ банэм хохьэ. ХьэмкIутIеишхуэ щIагъ удзыпцIэм хотIысхьэ. ДяпэкIэ, псалъэм папщIэ, пщэдей ищIэнум, зэрызищIынум, и партэр ихъуэжу зыбгъэдэтIысхьэнум, ар и классэгъухэм, псом хуэмыдэу Iэсят, къазэрыщыхъунум егупсысу щысурэ, гууэщIу мэгъуэлъ. «Сыт хуэдэу хуейми зрырещI. Абы хуэмеямэ... Ей, щIалэ, къыубжхэр сыт? Абы фIэфIу и адэм иригъэщIа апхуэдэу?.. Сыхьэт дапщэ хъуауэ пIэрэ?.. Си сыхьэтыр сиIэжамэ аратэкъэ? Арат жыхуэпIэр?.. Дауи, ахэр иджыри йоджэ. Ещанэ... Хьэуэ. Дыгъэр здынэсар плъагъуркъэ? ЕплIанэ урокым щIэсхэщ... Iэсяти яхэсу...». ЩIалэр Iурех.

Дин щыуэрт: Iэсят школым къызэрикIыжрэ куэд щIат. ПIащIэ-тхъытхъыу,

зыгуэр къысхуэмызащэрэт жиIэрэ и нэпсыр къыфIыщIэжу къыщIэкIуэжар хъыбар зэхихар пэжрэ пцIырэ зэхигъэкIын папщIэ и адэм зыхуигъэзэну арати... Хьэмац дэмысу къыщIокI. И анэр хадэм итти, абы зыкъримыгъащIэу, и тхылъылъэр егъэтIылъыж. Дин ейр къэщтэри, Борэнхэ я деж дожей. ЩIэпIащIэр мор дэсрэ дэмысрэ къищIэн папщIэщ. Ауэ щхьэусыгъуэр – тхылъылъэр къыхуихьыжащ. Дэмысу къыщIэкIрэ, ар здэкIуамкIэ ЛъапIэ къеупщIмэ-щэ? ЖриIэнур сыт? Собранэ щыIэти къэнащ. Уэ сыту укъэкIуэжа-тIэ? Ар хъунукъым. Хъунур лIо-тIэ? А-а, къэсщIащ.

– Май праздникыр къэсащ. Шыгъажэ щыIэнущ. Динрэ фи НатIэхурэ... – кърегъажьэ и шыпсэр. АрщхьэкIэ:

– НатIэху дыдеиж мыгъуэ дэ? – къонэщхъей ЛъапIэ. – Си адэшхуэ имыщIэныр ищIэ пэтми... ИщIэнкъэ-на, щIалэ абрагъуэ щыхъуакIэ? Ауэ, сыт дымыщIэми, къытхугурыгъаIуэркъым НатIэху ди Iуэху зэрыхэмылъыжыр. Ар зейм зэрыIэрыхьэжар...

– ЛъапIэ, абыи... Хьэжхьумарыжьми яйкъым ар! Ейуэ щытамэ, фIэгуэныхь мыхъуу, НатIэху апхуэдэу ирищIэнтэкъым! – зыкъиумысыж пэтащ Iэсят. АрщхьэкIэ ЛъапIэ ар зыми хуихьакъым:

– Хамэш тес и мыст узыркъым, жи. Ахэр къыпщысхьын уи гугъэ, тIасэ? Iейуэ! Хуеймэ, уанэш, хуеймэ, шыгуш, ари яфIэмащIэмэ, хьэсэпэхъумэш уащIауэ укъыщIрагъэдзынщ... Ахэр... яшри я щхьэри зэпыту укIуэт. СыщIэгузавэр ди щIалэ делэращ. ЧласситIми зэрыщеджэу, а шым и бэлыхьми ехь: Щоджэныкъуэхэ я къуэжьым и зекIуапIэхэр егъэхъу, гуIэгъуэ, и НатIэхум Iуплъэн щхьэкIэ. ЗэтIолъхуэныкъуэу къыбдалъхуа уи къуэшу щыщымыткIэ, хьеуаным апхуэдэу ухуэнэхъуеиншэ хъун, сэрмыгъуэ? ЖэщкIэрэ сыкъигъащтэу къохопсэлъыкI: ар пщIыхьэпIэу илъагъуурэ мэIуэщхъу. МэкIий–мэгуо. Мыдэ шыгъажэ хэту, псоми къатежу, дуней гуфIэгъуэр иIэу кIийуэ къоушри сыкъегъащтэ... Шыгъажэм ягъэкIуэнухэщ, жыпIа, дахэ цIыкIу? Тобэ ярэби, и пщIыхьэпIэхэр нахуапIэ хъуаи! Къатежынхэуи Алыхьым жиIэ... ИтIанэ НатIэхуи Дини я насып къикIат: ди шым зыри темытIысхьэжу, ягъафIэу, шыгъажэхэм хуагъэхьэзыру... А тIыкIуэ, апхуэдэу хъумэ, НатIэху нэгъуэщI зыгуэрым IэщIалъхьэну пIэрэ хьэмэрэ Дин дзыхь къыхуащIу... Игъашхэу, игъасэу, шы къыщагъэжэ празднычышхуэхэм деж къигъэжэнуи хуит ящIу.. Ар Алыхьым си фIэщ имыщI! Апхуэдэ Щоджэныкъуэхэ къалъхунщ, жи!.. Къэзылъхуа мыгъуэм сыт и лажьэ? Лажьэм ихьын хуейр зэкъуэшыжьитIращ. Тобэ ярэби, гуэныхь къызохь мыгъуэ: ахэри апхуэдэу дыгъужь дыдэу къыщIэкIынкъым, армыхъу Хьэжхьумар и уанэш зытесыр ди щIалэжь цIыкIум дзыхь къыхуищIу шыгъажэшхуэм хигъэхьэнтэкъым... Ара мыгъуэщ – Iейуэ ядэтлъагъур нэхъыбэщи, фIы щащIэми дахуошхыдэ. Дыгъужьым ишхри имышхри тохуэ, жи. Дыгъужьыфэ етплъу десахэщи, Алыхьым къытхуигъэгъу. А тIыкIуэ, Динрэ НатIэхурэ дэнэ-тIэ зыщагъасэр? Къалэм шыгъэжапIэм яшахэу пIэрэ? Ныжэбэ къэмыкIуэжхэмэ, шхын щхьэкIэ дауэ хъунухэ?.. Ягъэшхэну пIэрэ? Джаур цIыкIу, къыдэлъэдэжу ахъшэ тIэкIу е гъуэмылэ къызэримыщта... И НатIэхур хуит къыхуащIыжамэ, зыри хуэмеижу... Алыхьыразэ къыпхухъуи, тIасэ, къызэрытымкIэ сымыгузэвэным нэмыщIыж икIи сыбгъэгуфIащи, гуфIапщIэшхуи пхуэфащэщ, – жиIэу ЛъапIэ пэш ищхъэрэм щыщIэлъадэм, зэхилъхьа пцIы къомым хущIегъуэжащи, Iэсят къыщеудри гъуэгыу унэм къыщIожыж. ПэлъэщI бэлътоку дахэ цIыкIурэ дыху сабынрэ зыIыгъыу къыщIэкIыжа фыз тхьэмыщкIэр къоIэнкун: «А джаур цIыкIу, гуфIапщIэр сIихын укIытэри щIэпхъуэжауэ аращ. Хъунщ, тIасэ, итIанэ... Динрэ НатIэхурэ псоми къатежауэ тлъагъумэ, нэхъыбэжкIэ узгъэфIэжынщ... Дауи, лIыжьри кIуэну хъунщ а шыгъажэм... Ахьей кIуэн! Зэрыунагъуэу... Хъаний сыми Уэшмэн зэрыбынри дызэгъусэу дыкIуэнщи... Я адэр згъэгуфIэнщ! – жиIэу ЛъапIэ пIащIэ-тхъытхъыу егъэтIылъыж Iэсят къыхущIиха гуфIапщIэр. Унэм къыщIэкIауэ пщэфIапIэм (арат зыщIэтыр Лэтэ зыщригъэщI гъуэлъыпIэр) щы-

хуиунэтIым, куэбжэр зыгуэрым къыIуех. ЖанлъапIэ къызэтоувыIэ. Пшапэр зэхэуащи, къыдыхьар хуиту илъагъуркъым. ЩIоплъ.

– Уэра, Дин, ар? Сыту фIыт Iей! Ныжэбэ къэтмэ, мэжэлIэнщ жысIэри сыгузэвати... Дауэ фыхъуа, тIасэ? Iейуэ сыгуфIащ НатIэхурэ уэрэ щхьэкIэ... Iэсят укъыхуэзакъэ? Моуэ ныдэкIыжа къудейти... Аращ фи IуэхумкIэ сызыгъэгуфIар...

– Емынэм къихуат?! И щхьэр щыIэт?! Абы сыкъыхуэзамэ, къакIуэ езгъэлъагъунти! ИгъащIэкIэ къэмыкIуэжын сщIынт!.. МыукIытэу...

– А Дин, а сымыгъуэ, жыпIэр сыт? Зыгуэр уи лажьэ? Шым уидза? – ЛъапIэ гужьеигъуэр телъщ. И къуэр иубыдауэ здилъэфынум йоплъ: пщэфIапIэра, унэра нэхъ гъунэгъур? Нэхум хэшауэ зэпэплъыхьын, и лажьэр къэщIэн хуейщ. Нэхъ гъунэгъур пщэфIапIэрат. Ауэ абы щIэпшэ хъунукъым: Лэтэ щIэлъщ. Зи щытыкIэр мыгурыIуэгъуэ щIалэм къыIуплъэмэ, къэщтэнщ. УнэмкIэ ирешажьэ. Абы щIыхьэхэу щIалэм и лажьэр къищIэнми хунэмыгъэсу:

– Сыт къэхъуар, тIасэ? Ди хакIуэ дахэмрэ уэрэ фызэрызэкIубзэр зылъагъухэм нэ къыптрагъэхуа мыгъуэмэ... Зи нэр игъукIын фыгъуэнэдхэм нэ бзаджэ яIэщи... Мыдэ иджыпсту унэм дыщIыхьэжмэ сынопщэнщи, сапсауэ узгъэхъужынщ. Жэщыбгым, икIи умыузыншэу, лъэсу укъамыгъэкIуэжу ди НатIэхукIэ... къэбгъэжэну ди хакIуэмкIэ...

– ЛъапIэ, къыубжхэр сыт? Вы лIам сэ хеIу жыхуаIэм ещхь ухъуаи? ХакIуэ диIэжкъым дэ... – лIышхуэр къыщиудауэ уэхь-уэхькIэ мэгъуэг.

– Ан-на мыгъуэ, сыщыуащ. Дэ димыIэжми... ГуфIэгъуэ Алыхьым дримыгъэлъагъукIэ. Щоджэныкъуэхэ я къуэжьым и хакIуэр...

– ЛъапIэ зо, щхьэ сыбгъэбампIэрэ?! Абыи иIэжкъым хакIуэ...

– ЖыпIэр сыт, сымыгъуэ? Къэбгъэжэну шыгъажэшхуэм хуэбгъэхьэзырыр хэт иш-тIэ? Iэсят цIыкIу къызэрызжиIамкIэ, ди...

– ЛъапIэ! А цыджаныфэ зэтеуфIыцIэжа Iейм и гугъу къысхуумыщI... Ахэращ ди НатIэху зы...зы...зыс... – и тэмакъым зыгуэр къытезэрыхьауэ псалъэр щIыхунэмыгъэсыр е хакIуэм кърэщIар жиIэн укIытэрэ, е апхуэдэ гущIэгъуншагъэр и жьэм къыхуемыгъакIуэу, ар и анэм къригъэщIэну хуэмейуэ ара? И щхьэр гъуэлъыпIэ натIэм трилъхьауэ зэщоджэри щысщ. Мис иджыщ ЛъапIэ щыгужьеипар: щIалэр шым идзауэ, дыркъуэ гуэр телъу илъагъуркъым. ЩхьэкIэ техуамэ... И щхьэ куцIыр хъеямэ... – и къуэм и щхьэм щабэ дыдэу йоIусэ. ИтIанэ, икъуз хуэдэу ищIурэ, ишытIэу хуожьэ. АрщхьэкIэ мобы къыхэщтыкIи къыхэузыкIи иIэкъым. Зыри къыфIэIуэхукъым. Апхуэдэу щыщыткIэ, и щхьэм сэкъат игъуэтакъым. Игу егъэфI ЛъапIэ. Аращ: нэ бзаджэ къытрагъэхуащ. Е бзаджэнаджэ зэран къыхуэхъуащ. И къуэм и щхьэр гъуэлъыпIэ натIэм къыкIэрех.

– Тыншу зыгъэпсэху, тIасэ: уи щхьэр щхьэнтэм телъхьэ, – жери, щIалэр игъэгъуэлъыху пIащIэу, епщэу щIедзэ. И жьэр щIэпкIэным хуэдэу зэрыхущхьэр зи нэщэнэр гурыIуэгъуэщ: и къуэм нэ бзаджэ телъщ. Арамэ, Iуэхукъым. Абы си хущхъуэгъуэ хэлъщи, ар сэ сIэщIэкIынкъым жиIэу, игурэ и щхьэрэ зэтелъу, нэмэзыбзэ къеIущэщ. Пу-пу-пу-кIэ щIалэр щIегъанэ. Дин, къызэреIэзэр къыхуэщхьэпэми ярейуэ, тIэкIу зэтосабырэ. Iурихын хуэдэу мэхъу. ЛъапIэ и гур мэпсэхуж. Ауэ мафIэм къуацэкIэ хоуэ: нэ бзаджэ къызытрихыу игъэхъужа и къуэр игъэгуфIэн хьисэпкIэ:

– А Дин, а тIыкIуэ, икIи дигъэгуфIэну, уи тхылъхэри къыпхуихьыжри Iэсят цIыкIу къэкIуати... Абы укъызэрыхуэмызар.

– ЛъапIэ зо-о, а цыджаныфэм и гугъу къысхуумыщI жысIакъэ? – щIалэшхуэр къыхогызыкI.

– Щхьэ цыджаныфэу, гуIэгъуэ?! Хъыджэбз къамылыфэ дахэ дыдэ цIыкIур... – Дин къыхэгурымыкIыу щыхуежьэм. – Хъун мыгъуэщ... Уэ иджыри ухъужыпакъым. Жей. Зыгъэпсэху. Тхьэм жиIэмэ, лажьэ уимыIэу нэхулъэфI

укъекIынщи... – и къуэр егъэгъуэлъыжри, ЛъапIэ пщэфIапIэм макIуэ. Ауэ зыхэтахэр и лIым щебзыщI – ари щхьэ игъэгузэвэн хуей?

Жеями зигъэпсэхуами, Мухьэдин нэхулъэфI къекIауэ пхужыIэнутэкъым: нэгуи гукъыдэжи иIэтэкъым. Ауэ школым кIуэн хуейтэкъэ? ЗетхьэщI. Жьажьэ–жьажьэурэ зеужь. Ерыскъым игу хуэкIуэнутэкъыми, и анэм хуэмышхэнуи зыкъритIат. Анэпсэм гузэвэгъуэр телъщи, и къуэм йоубзэ, йобзей, къыпежыхь. Йосэбауэ. СылIэм и гъунэщ жери, залымыгъэ защIэкIэ егъашхэ. Ауэ, пщэдджыжь къэскIэ зэрыкIэрыхыжьэм ещхьу, гъуэмылэ къыздригъэщтэну щыхьэркъым «Iэсят цIыкIу упсэу! Абы зыгуэр хуздихьынщ!» – абыкIэ игу егъэфI ЛъапIэ.

АрщхьэкIэ ар щыуат: а махуэм Iэсяти гъуэмылэ Iуэху хэтакъым – абы игурэ и щхьэрэ зэтелътэкъым Дин ишхын хуздихьыну. КъыфIэбгъэкIмэ, и псэр гузавэрт: и ныбжьэгъу–и партэгъур къемыпсэлъэнкIэ шынэрт. КъемыплъыххэнкIи хъунут. Армыхъу дыгъуэпшыхь Борэнхэ къыщыдэжыжам абы кIыфIым хилъэгъуар Динтэкъэ? АрщхьэкIэ зыкъригъэцIыхуну, хуэзэну хуэмейуэ мывэ сэрей къуагъым зыкъуигъапщкIуэри... Дауи, абыи къицIыхуат Iэсят. Ауэ, ар адэ нэсыжыху, мывэ сэрейм къуэсри... щызэплъэкIыжам абы илъэгъуатэкъэ Дин къэтэджыжауэ я деж зэрыдыхьэжыр? Дауи, илъэгъуат. ИкIи къицIыхуат. АрщхьэкIэ зыкъыпщызыгъэпщкIум дауэ узэрыбгъэдыхьэнур? Абыи къигъэдзыхат хъыджэбз цIыкIур. «Сэ сягъэр сыт? Сэ ди Ацэ унафэ хуэсщIыфыну? Абы ищIэхэм щхьэкIэ сэ зыкъысхуэбгъэгусэу... Сыбгъэбиину... Си лажьэр сыт, зо?!» – зыкъызэщIигъэплъэжурэ, и гур нэхъри къутауэ долъэдэжри, Хьэмац шхэуэ щысти:

– Жэщыбгым иджыри къэс дэнэ ущыIа, си хъыджэбз цIыкIу? – мо и нэгушхуэ зэIухамкIэ и пхъум щогуфIыкI. – Мухьэдин и тхылъылъэр хуэпхьыжу абыхэ узэрыкIуар къызжиIат уи анэм... Ауэ апхуэдизрэ... УздэщыIахэри дауэ щыт-тIэ? Уамыгъэшхамэ, къэтIыси... Дин укъишэжамэ, сыту къыщIэмыхьарэ? – Хьэмац и жьэр мыувыIэу, IуэхуитI зэдехь: икIи машхэ. ИкIи мэпсалъэ. Шхэнуи псэлъэнуи гукъыдэж зимыIэр Iэсятщ. ИтIанэ къыщеудри:

– А-ацэ, Динхэ я НатIэху епщIар лIо? – Хьэмац зэуэ къыгурыIуакъым и пхъур зыщIэупщIэр: абы имыщIапхъэ ищIауэ зилъытэжыртэкъым – апхуэдэхэр и щыпэщIэтэкъым. – И зо... Динхэ я НатIэху нобэ епщIар?..

– УщIэгъыр сыт, тIасэ? Абы щхьэкIэ... Япэрауэ. НатIэху Борэнхэ еижкъым. Мыдрейуэ... Абы есщIауэ жыхуэпIэмкIэ...

– Сытми зыгуэр епщIа, зо? ЕпщIар лIо? Нобэ лъандэм ди классым афIэкIа Iуэху яIэжкъым... Дини сэри ауан дыкъащI... Уэ епщIауэ жыхуаIэр и жагъуэ хъури... Урокым щIэжри... Сэри къызэмыпсалъэу... Ноби нетIи... Ауэ, къызжеIэт: НатIэху епщIа ар... – Iэсят зыхуэубыдыжыркъым. Хьэмац шхэныр зэпегъэу. И нэкIушхуэр лыду, езыр къыпыгуфIыкIыу къотэдж. Нэхъыжьыгъуэр зей я хъыджэбз гъэфIэным бгъэдохьэ. И щхьэм Iэ делъэ. Абы нэхъри къигъэгумэщIа Iэсят зихъунщIэркъым, и адэм и бгъафэм зрешытIылIэ, ауэ и гъынри щигъэтыркъым.

– Къэхъуар, зи гугъу фщIыр сыт? – Таужани къоIэнкун.

– Сыт, зиунагъуэрэ, къэбгъэхъунур? Iэсят, си хъыджэбз цIыкIу, щыгъэтыж иджы. Армыхъу сэри сыгъыу щIэздзэнщи... Уи жагъуэ къащIа?.. ЩIалэжь цIыкIухэра? Зыхуейхэрамэ, абыхэми НатIэху и махуэр къахуэзгъэкIуэнщ... – Хьэмац и пхъум йодэхащIэ. Iэсят нэхъри къодзыхэ: и адэм НатIэху иримыщIаIауэ жиIэркъым – абы ирищIар щIалэжь цIыкIухэми ярищIэнущ... И жагъуэ къащIмэ. Сыту пIэрэ абы нобэ ищIар? Мобыхэм ярищIэнури?

– Дин и НатIэху епщIар лIо? – щIоупщIэ Таужан.

– Щхьэр умыгъэуз уэри? ЛIо езбгъэщIэнур? ТIыр гъэлъэхъу, гуур вы зэращIым хуэдэу...

– НатIэху псэкIауэ ара, н-на? – и пхъум зэхихыу Iэщ дохутырым хужымыIэр къыжьэдоху Таужан.

– Уи жьэр зэщIэкъуэ! – Хьэмац и щхьэгъусэм токIие. – НакIуэ модэ, сэ нобэ зыгуэр къыпхуэсщэхуащи... – жери хъыджэбз цIыкIур адрей пэшым щIешэ. Iэсят къызэралъхурэ илъэс пщыкIутху хъунут, махуитI дэкIмэ. Абы и саулыкъукIэ сыхьэт тыгъэ хуищIыну арат. Пэжщ, ар къыщищэхуар нобэтэкъым. Ауэ ипхъу гъэфIэным игу фIы хуищIын щхьэкIэ, пцIы иупсати, Iэсят и ни и пи къихьакъым дыщэпс зытегъэлъэда Iэпщэ сыхьэт дахэкIейр.

14

Гъэ еджэгъуэр еух. А лъэхъэнэхэм классищыр: 4-нэр, 7-нэр, 10-нэр къэзыуххэр арат экзаменхэр зрагъэту щытар. Мухьэдин еханэр дэгъуэу зыщхьэщигъэкIащ, нэхъыфI дыдэхэм яхэхуащ. Иджы абы къалэн нэхъыщхьэу къыпэщытыр ебланэм щатын хуей экзаменхэм зыхуэгъэхьэзырынрат. НатIэху и бэлыхьыр къыхэмыхуамэ, ар абы нэхъ тыншу къехъулIэну зэрыщытам шэч къытрихьэртэкъым. Япэрауэ, иджы уIурыIэбэ мыхъуу тэмакъкIэщI бзаджэ хъуат: зы мыхьэнэншэм щхьэкIэ зишхыхьыжырт.

– Зэгущхъуахэр езыра нэхъей, нервнэ хъуа мыгъуэщи, уепсалъэ хъужыркъым. Ичзаменхэр хуэту абы ебланэ чласыр къыхуэухыну Тхьэм си фIэщ имыщI, – жиIэурэ и анэр тхьэусыхэрт. – Лажьэ зимыIэ Iэсят цIыкIу бий имыщIами зыгуэртэкъэ? Зи мыхъуми ар къыдэIэпыкъуурэ... АрщхьэкIэ Борэнхэ я цIыхухъухэр шыдым хуэдэу ерыщхэщи, щыту загъэлIэнущ...

– Уи Iуэху зыхэмылъым уи бэлагъ хыумыIу, фызыжь! Ерыщу щымытамэ, чласитI зэуэ къызэдиухыфын пфIэщIрэт?.. Уерыщу, ущыту зыбгъалIэмэ нэхъыфIщ, хьэдэм хуэдэу ущылъу цIыхум зыхебгъэутэ нэхърэ. Так штом, и ерыщагъым нэхъ дагъуэ имыIэмэ, уи къуэм лIы къыхэкIынщ...

– Дагъуэ зэфэзэщу зэхэлъщ, Алыхь!.. УфIэдагъуэкъэ и дэлъху хуэдэу къэзылъагъуу, и еджэнымкIи, и шхын къудеймкIи къыхуэсакъыу къыбгъэдэта мо хъыджэбз цIыкIур бий зэрищIар?.. Зэрымылъ пэ лъагэу зывогъэпIийри...

– Уи пэм имылъауи, уи щхьэм зыгуэр илъамэ, къыбгурыIуэнт, фызыжь, абыхэм я зэщыхьэри я зэкIужри къызыхэкIыр.

– Сыт, н-на, къызыхэкIыр? Уи къуэм и хьэрикъыгъэращ...

– А си къуэ хьэрикъыр Уэшмэнхэ япхъу цIыкIум жагъуэу къилъагъуу щытамэ...

– Жагъуэу дэнэ къэна, и дэлъхум хуэдэу...

– ЖиIэ гуэрым еплъи тIысыж! Уи щхьэр къыфIыкIэ уэ къопсалъэурэ зи жьэр зыгъэузым. И дэлъхум хуэдэу, жи! Зилъэрэ зи быдзышэрэ зэхэмылъ щIалэрэ хъыджэбзрэ зэдэлъхузэшыпхъу хъунукъым, щхьэдыкъ!

– Зэрыхъунур сыт, н-на-тIэ? Зэш псори зы анэ къилъхуркъым...

– ЗэлIзэфызщ...

– А сымыгъуэзэрабгт! Сабийхэм щхьэкIэ жиIэр...

– Сабийр балигъ мэхъу...

– Ар сэри сощIэ. Ауэ мо цIыкIуитIым...

– А цIыкIуитIри уэ пхуэдэщ. Сэ схуэдэщ: зыр цIыхухъущ, адрейр...

– Хъунщ, кхъыIэ! Ар мо цIыкIухэм захебгъэхынщ, зыгуэркIэ закъебгъэщIэнщи... Арыншами, Дин и цIэр езэгъыжыркъыми...

Дин и цIэр щIемызэгъыжхэм ящыщт ЛъапIэ моитIум ярихьэлIэну зыхуэмейри. Iэсят бий зэрищIам... хьэуэ, хущIегъуэжатэкъым щIалэр, ауэ шыгъушыпсыпIэм хигъэлът. Зы дакъикъэ игу ихуртэкъым. Игъэпартэгъуну и гум хутемыгъахуэу, тIысыпIэхъуэж щищIа махуэм къыдыщIэдзауэ... Борэнхэ я къуэм апхуэдэу щIищIар зыхуахьынур ямыщIэу егъэджакIуэхэр япэ щIыкIэ гугъу ехьами, абыхэм яхузэмыгъэзахуэр ящхьэщызыхар еджакIуэхэращ: Iуэхур зыIутыр кърагъэщIащ. Ауэ зи акъыл тIыса нэхъыжьхэм ар уэим ящIакъым. КъыфIэбгъэкIмэ, зыми щымыгъуазэхэу фэ зытрагъэуащ. Ар нэхъ тэмэмт. Сабийхэр сабий щхьэкIэ... Ди жагъуэ зэрыхъущи, абыхэм

гущӀэгъуншэ бзаджэ къащыхэкӀ щыӀэщ. Армыхъумэ къэхъуар ямыгъэбатэу зыщагъэгъупщэжамэ зэфӀэкӀатэкъэ? АрщхьэкӀэ дэнэт? Я классэгъуитӀым я фэм дэкӀыр ялъагъурэ пэткӀэ, аитӀум я кум псалъэкӀэ мафӀэ бзийр къыщызэщӀэзыгъаплъэхэм я гугъэжт лӀыгъэшхуэ зэрахьэу. Апхуэдэ «лӀыхъужьхэм» я жьэхэр мыхъуамэ, Ӏэсят и губзыгъагъми и бзаджагъми зыкъыдигъэшу, Мухьэдин ифӀ зыкърищэжынкӀэ хъунт. АрщхьэкӀэ абы игу къагъэкӀыж зэпытт НатӀэху кърамщӀари къезыщӀари. ЖыпӀэнурамэ, Динрэ Ӏэсятрэ «тӀуанэ зыхуэхъуахэм» ялъ зэращӀэжын къагъуэтати, моитӀум фӀэкӀа Ӏуэху ямыӀэжми ярейт. Езы ныбжьыщӀитӀым я насыпти, гъэ еджэгъуэр псынщӀэу иухырти, мобыхэм я гуемыӀу псалъэхэм едэӀуэнри яухат. Пэжщ, иджыри консультацэхэм щӀэх-щӀэхыурэ щызэхуэзэхэрт. Ар Ӏэмалыншагъэт. Ауэ мыдрейхэм деж: зэгъусэу экзаменхэм зыхуэгъэхьэзырын, зым имыщӀэмкӀэ зэдэӀэпыкъун жыхуэпӀэхэмкӀэ Дин хэкӀыпӀэ къигъуэтат. Ебланэ классым къащыдеджэрт къуажэ гупэм щыт чырбыш-кхъуэщын заводым тес икӀи щылажьэ урысхэм я бынхэри. Адыгэ сабийхэр нэхъ зыщышынэр, ахэм нэхъ къатехьэлъэр урысыбзэрат. АбыкӀэ экзаменитӀ (тхэнымкӀэ, литературэмрэ грамматикэмкӀэ) ятын хуейт. Ӏэсят бий зыщӀа Мухьэдин «илъ ищӀэжырт»: Уэшмэнхэ заблригъэхыурэ, – ауэ и гум зыгуэр къеныкъуэкъурэ абыхэ нэбгъузкӀэ яхуеплъэкӀыу, – заводым ехырт. Школым консультацэ щамыӀэ махуэ псор абы щигъакӀуэрт. УрысыбзэкӀэ мохэр здигъэӀэпыкъурт, езыр зэрынэхъ лъэщ математикэмкӀэ модрейхэм ядигъэпсынщӀэрт къагурымыӀуэр. ЛъэныкъуитӀымкӀи щхьэпэ хъурт зэклассэгъухэр апхуэдэу зэрызэгъусэр. Абы тегузэвыхьыр хэт жыпӀэмэ, ЖанлъапӀэт: «А си щӀалэ цӀыкӀу, апхуэдизрэ уздэщыӀэхэм кхъуэл е кхъуэ дагъэкӀэ ягъэжьа гуэр уагъэшхынци, дыбгъэунэхъуащ». Езы Дин игу къеуэр нэгъуэщӀт: махуэ псом тхылъхэм бгъэдэса цӀыкӀухэр дыгъэ къухьэгъуэм и пэхэм деж къызэрехьэжьэрти, пэнтх кӀыхьышхуэхэм къызэрытеужьгъэрт. Ахэр зэрыгъэкӀийуэ щыджэгу Ӏуащхьэ лъапэм пэгъунэгъубзэт Уэшмэнхэ я унэр. Хьэм хэсми, ныбгъуэм и гур хумкӀэ гъэзащ жыхуаӀэу, нобэ лъандэм зи гъусахэм яхэтми, Дин и нэри и псэри Ӏэсятхэ я деж кӀэ щыӀэт: «КъыдэкӀыну пӀэрэ? Дыкъилъагъуну пӀэрэ? Къыдэхъуапсэ хъунщ. Хуэфащэщ! Абы хуэмеямэ... Хуеяуэ лӀо ищӀар? Хьэмац ищӀар абы ягъэ? Хьэмац зи адэр хэт? Хэт, зо?! Ирырегъэадэ-тӀэ апхуэдэ гущӀэгъуншэр... СыхулӀэ апхуэдэ дохутыр! Дохутыр, жи!.. Дохутыркъым ар – лъыгъажэщ... Ухуеяти сэри уи адэм хуэдэу седжэну... Мохь!.. Ар жыпӀэ щхьэкӀэ, уэли, уи гугъатэм шы дохутыру уеджэну... Сыхуеями, сыхуеижкъым. Ирыреджэ езыр... и адэм хуэдэу гущӀэгъуншэну... Апхуэдэу имыщӀамэ, уэри узидгъэгъусэнтэкъэ иджы?.. Дыкъилъагъумэ, къэкӀуэну пӀэрэ?..» – зи гъусэхэм ядэджэгу Дин и псэр нэгъуэщӀыпӀэ щопӀэжьажьэ...

Зи псэхэр щэхуу зэхуэпабгъэ ныбжьыщӀитӀыр зэрызэмыкӀужам тету гъэ еджэгъуэр еух. Ауэ ахей зэхуэмыдэу къауха ебланэ классыр: Ӏэсят экзаменхэр «тху» защӀэкӀэ итащ. Щытхъу тхылъи кърататщ. Мухьэдини, нэхъыфӀ дыдэхэм ящымыщми, уэзгъадэт абы зы илъэсым хузэфӀэкӀар: класситӀ зэуэ къыздрихьэлӀат. Ари афэрым пылъу. Мо бэмпӀэгъуэ къытепсыхахэр мыхъуамэ, Ӏэсят бий зэрищӀамрэ ар псэкӀэ зэригъэвамрэ я бэлыхьым хэмытамэ, дауи, абыи нэхъыфӀыжу къиухыну къыщӀэкӀынт ебланэр. Ауэ а зэрыхъуамкӀи арэзыт. КъыфӀэбгъэкӀмэ, «уи гугъати уэрыншэу семыджэфыну, ебланэр къысхуэмыухыну. Сыту фӀыт Ӏуэхур апхуэдэу зэрыхъуар, уэ укъыздэмыӀэпыкъужу, зыбгъэщӀагъуэу сумыгъэджэжу сэр-сэру зызгъэхьэзырыжурэ экзаменхэр зэрыстар, – жиӀэурэ и щхьэр къигъэпщӀэжырт: апхуэдэу игу къыщыкӀхэм дежи, ар Ӏэсят егупсысырт. – Пэжщ, заводым тес ди классэгъухэр къыздэӀэпыкъуащ. Ауэ сэри езыхэм садэӀэпыкъужащ... Уэри сыбдэӀэпыкъуу щытащ... ЗэфӀэкӀащ сытми... Уэ, дауи, епщӀанэр къэбухыху уеджэнущ... Ара жыхуэпӀэр?! Фэ фхуэдэу, дэри дызыхуейуэ хъуар дгъуэту щытамэ, сэри епщӀанэр къэзухынт. Ауэ сэ апхуэдизрэ школым сыщӀэс хъунукъым... Ди Лэтэ ныкъуэдыкъуэщ. ЛъапӀэщи, колхозхэтщ – пщӀэншэу лажьэу. Сэ псынщӀэӀуэу ӀэщӀагъэ зэз-

гъэгъуэту абыхэм садэIэпыкъун хуейщ... Абы и закъуэ? Ар зягъэр сэра нэхъей, шкIащIэм яхэт танэжькIэ сызэрашэу... СлъэкIыу сыхъуа танэжь? Зауэри, лэжьыгъэри, ди къулейсызыгъэри зэхыхьэжри... НатIэху-щэ? Сэр мыхъуамэ, хэтыт ар къэзыгъэхъунур?.. Къэзгъэхъуамэ лIо? Гу щызагъэхуа? ЗыцкIэ емылIэлIахэм, зимейхэм яIэрыхьэри... Мис иджы – иращIар уолъагъу... Абы и зэранкIэ Iэсят сэрэ зэбий дыхъури... ПцIы умыупс, щIалэ! Ар зыгъэбийр уэращ, армыхъумэ езым, уэли, зыкIи зыкъысхуимыгъэгусэнут... Плъэгъуакъэ, ебланэр къыщыдухам къызэхъуэхъуу си Iэр къиубыдащ, – жери и Iэм йоплъыж. ИтIанэ, зэрыхъуар имыщIэу, а Iэ зэплъыжар дрехьейри, Iэсят оценкэ къызэтригъэуваүэ щыта и напэм йоIусэжри, хуэму мэщатэ. – Ягу ирегъэзагъэхэ иджы псоми... А сызыгъэбампIэу щытахэр къысхуэзэжын, къысхуеижын хъуа мыгъуэмэ, езгъэлъагъунт сэ абыхэм есщIэр... Сэ дохутыр сыхъуауэ... Ар итIанэщ, армыхъу сэ япэ щIыкIэ сызыщеджэнур медтехникумырщ. Абы фельдшер уищIыну аращ... ТIури зыкъэ ар? Сымаджэм ущеIэзэкIэ, мастэ щыхэпIукIэ... Мастэ зэрыхаIу езгъэлъагъунт сэ абыхэм... УщIихьауэ шыщIэ къамылъхум уанэ тумылъхьэ, щIалэ! УщIэмыхуэнуми пщIэркъым а зи гугъу пщIы еджапIэм. Абы сыщIэмыхуэми, школым зэрызгъэзэжынум сыпыкIащ. Ягу ирагъэзагъэ Iэсят къытелIэхэм. Къахуэнэжащ ари. Сэ ди заводым е къалэм лэжьапIэ гуэр къыщызгъуэтынщи... Мы гъэм сыщIэмытIысхьэфми, илъэс псом зызгъэхьэзырынщ... Зызогъэхьэзыр жыпIэурэ, пщIэ тIэкIури пщыгъупщэжынщи... Ар хъунт, зыгуэрым уригъусэу... Хэт сызибгъэгъусэнур?.. Дауи, Iэсят къыздэIэпыкъунт. Арщхьэ... Уэли, дыщэ хъунумэ, сыхуэмей! СемылъэIун. Ар сигу къэкIыжыртэкъыми, училищэм сыщIэмытIысхьэфмэ, шоферу седжэнщ... Мес, Къубэ шоферщи, зыхуей игъуэту, хъыджэбз цIыкIухэр къытелIэрэ зэригъэукIыу яхэтщ. Мис апхуэдэу ущылажьэ хъунущ колхозым... Ар Алыхьым жимыIэкIэ, ауэ дохутырыгъэр къызэмыхъулIэмэ, соджэ шоферу... ЗанщIэу армэм сыдамышмэщ ар. Армыхъу... Хьэуэ, зыщIэгъэхуэн хуейщ... Армырамэ, и гугъати дохутырышхуэ хъуну, жаIэрэ ауан укъащIу... Сентябрыр къэсыху быдэу зыгъэхьэзырын хуейщ. Жэщ, махуэ уимыIэу...»

АрщхьэкIэ зыгъэхьэзырыпIэ кърatакъым – хьэмфIанэ къызыхуэIэтыну школым къыщIэкIауэ хъуар япхъуатэри хадапщIэ ирашэхащ ТIуащIэм. ХьэлIамэрэ хьэлIамэпсрэ фIэкIа ирагъэшхыркъыми, мо зи шхэгъуэ, зи Iэпкълъэпкъ зэрыубыдыгъуэ щIалэгъуалэм я лъэр щIощIэ. Ахэр зылъагъу балигъхэм ягу мэуз. Езыхэм я щхьэр къафIэмыIуэхуу, бригадирымрэ учетчикымрэ ящохьэхэр:

– ЩIалэгъуалэр лъатэуз фщIынущ. Е вгъашхэ, е футIыпщыжи зейхэм ефтыж...

– Си жэмыжь закъуэр сабий быным къаIурысчу къезмыхухынумэ, уэлэхьи, нэгъуэщI IэбапIэ симыIэ... Щоджэныкъуэм дыкъигъэгугъащ мыгувэу зы жэмыбгъэ пшэр къытхуригъэшэну. Ар зэ къытIэрыхьамэ...

– Шхын щхьэкIэ дызэтелIэмэ, сэдэкъэуэ ебгъэукIынщ... Фхуэмыгъэшхэнумэ, кIуэр-къэкIуэжу вгъэлажьэхэ...

– Уа, Токъан, вы лIам сэ щIыхэпIур сыт? Сэ сымыгузавэ фи гугъэ а цIыкIухэм я ныбэ зэрыныкъуэм щхьэкIэ? Уэлэхьир Алыхьым и цIэщ, согузавэкIэ. Абыхэм я гуэныхьым псэууэ жыхьэнмэм сыхимыхуащэрэт жызоIэри, жэщ псом согупсысэри сыхэлъщ. Ауэ сыт си Iэмал? Хьэжхьумар къызэрехыу зездзынщ: е кIуэр-къэкIуэжу дгъэлэжьэнхэу, е, нэгъуэщI мыхъуми, гъуэмылашэ тщIыну зы шызакъуэгу къыдитыну... Ар къыдатыпэнуи дощIри, я быным къыхурагъэшэн гъуэмылэ зиIэу унагъуэ дапщэ хэбгъуэтэн ди бригадэм? ЯIэкъым цIыху цIыкIум. ЯмыIэр дэнэ кърахын мыгъуэ?

– Я бын ямыгъэлIэн, узыншэу яIэрыхьэжын щхьэкIэ, махуэ ныкъуэ гъуэгу дэлъщ. Ар махуэм тIэу зэпыпчын щхьэкIэ, щIым къыщIаудами, зыгуэр къагъуэтынщ, зиунагъуэрэ! НтIэ, феплъурэ шхын щхьэкIэ зэтевгъэлIэну сабийхэр? Ар властми адэ-анэхэми къыфхуэдэнкъым, КIэмыгъуэхэ я къуэ...

– Вым лъэмыIэсыр гуфэм йоуэ жыхуаIэу, сэ теIущIыкIыпIэ сыщIэфщIыр сыт, зиунагъуэрэ? – зегъэгусэ бригадирым. – Фэри жьэ фиIэщ – жефIэ Щоджэныкъуэм...

– Уэлэхьи, жетIэни иримыкъун! ЖетIэм къыщыдмынэн районым дыкIуэнмэ. Ари мыхъумэ, Налшычи дынэсынмэ...

– Гъуэгу махуэ! Алыхьым щхьэкIэ, фыкIуэ! Мес, си шыжьыр физот. Уанэ фхутеслъхьэнщи... – зегъэтхьэмыщкIафэ КIэмыгъуэхэ я къуэ бригадирым. Ар икIи тхьэмыщкIэт: шэми шхуми исырт. ЦIыхур имыгъэлажьэуи хъуртэкъым. Игъэлажьэм яригъэшхыни иIэтэкъым. Арати, хьэлIамэмрэ хьэлIамэпсымрэ къуэсхэт.

Щымыхъужым къыхуэгупсысаращ: и уанэшыр шыгуш ищIыным треубыдэ. ХьэмкIэшыгу къутагъэжь гуэр хыфIадзэжауэ яIэти, ар зэрагъэпэщыж. АрщхьэкIэ а мурадри къайхъулIэркъым. Япэрауэ, гъуэмылашэу гум ибгъэтIысхьэн ухуейтэкъэ? Абы щхьэкIэ бгъэхьэулеину цIыхур, лажьакIуэм къахыумышмэ, дэнэ къипхынт? Аркъудей? Къуажэмрэ ТIуащIэмрэ яку махуэ ныкъуэ гъуэгуанэ дэлъщ. Ар махуэм тIэу зэпыпчын щхьэкIэ, бригадирым иш увыIам хуэдэкъым узыхуейр.

ИтIанэ къахуэгупсысаращ: кIуэр-къэкIуэжу лажьэ фызхэм къыздашэ хъунущ гъуэмылэр. Пэжщ, ари Iуэху тыншкъым: гъуэмылэхэх ущимыIэкIэ, унагъуэхэм ящIэн хуейр лIо? Я бынхэр ямыужэгъужамэ, ТIуащIэм ехыну фызхэм я зэхуэсыпIэм деж (ахэр зышэну гур IумыкI щIыкIэ) кърахьэлIэ хъунущ гъуэмылэр... КърахьэлIэнрэ къезыхьэлIэнрэ яIэмэ...

ЛъапIэ езыр мышхэжауэ щытми, и щIалэр хуэгъэмэжэлIэнутэкъыми, къалэнышхуэ и пщэ къыдэхуащ: Дин и гъуэмылэр хузэгъэпэщын. Ар уэрамышхуэ зэхэкIыпIэм нэс хьэчэхьэпсу хьын. Ари пщэдджыжь къэс. МахуитI-щыкIэ хурикъунщ жыпIэу нэхъыбэIуэ зэуэ ебгъэшэныр щхьэгъэпцIэжт. Абы и къуэр ицIыхужт. Псоми я бынхэм гъуэмылэ щыхурамыгъэшэфкIэ, адрейхэр къеплъу езыр шхэуэ, къыдэхуар итIанэ ишхыжын хьисэпкIэ зэрыхуэмыгъэтIылъынур ищIэрти... Зыгуэр къыдэшхэми, зэ тIысыгъуэм хурикъунум тещIыхьауэт гъуэмылэр зэрыригъашэр. Ар къытехьэлъащэртэкъым ЖанлъапIэ. АтIэми, апхуэдэу куэдрэ гугъу зэремыхьынур, Дин хадапщIэм зыщиIэжьащэ зэрымыхъунур ищIэрти, мыгувэу зэриIуэтэжынум и лъэр нэхъ щIигъэкIырт.

ТIуащIэм ехыным и пэкIэ ахэр зэрызэгурыIуарат. Мазэ, нэхъыбэ дыди мазэрэ ныкъуэрэ яхуолажьэри, къокIуэж. АпщIондэху хадапщIэри зэфIэкIынщи... Пэжщ, тIэу пщIэгъуитIри зэфIэкIри, нартыхур инышхуэу къызэщIэрыуауэ дэкIейрт. АрщхьэкIэ Iэрыхьэр зыкъуз хьэфизым ещхь колхозым Iейуэ укъыIэщIэкIынти. Мэкъуауэгъуэр къэсати, щIалэгъуалэр абыкIэ ирагъэутэкI – нэхъ цIыкIухэм гуахъуэ, Мухьэдин хуэдэ нэхъ щIалэ пIащэхэм шэмэдж къыIэщIалъхьэри... Еуэ, зыщыгъазэ ТIуащIэм и мэкъупIэшхуэм. Нэм къиплъыхьыр щхъуантIагъэщ. Ар пхуримыкъурэ – сэрэшхэми псыпцIалъэхэми щигъэбэт уи бгым къэс удз лъагэ Iувыр. Дауи, мэкъу еуэнымрэ хадэ пщIэнымрэ зэхуэдэкъым: джыдэр пIэтыхукIэ пхъэм зегъэпсэху, жи. ХьэмфIанэри аращ – ар пIэту щIым ухэуэху жьы Iурыхьэгъуэ бгъуэт хуэдэщ. Шэмэджым зыгъэпсэхугъуэ къуитыркъым – щыбгъазэкIи къыщыбгъэзэжкIи узэфIеIуэнтIыкI. Уи пщIэнтIэпсымкIэ уэри зыбгъэпскIыжын, къыбдэхуэмкIэ щIыри бгъэпсыIэн хуейуэ къыпхудегъэкI шэмэджым. Ар хьэлIамэрэ хьэлIамэпскIэ пхуэгъэжыIэщIэнукъым. Лы дэвай! – жи. Къэуат зыщIэлъ дэвай! – жи. ИкIи мыбзаджэу ягъашхэрт мэкъуауэхэр: лы, гъэшхэкI щагъащIэртэкъым. Апхуэдэу улажьэ хъунут. Махуэм гугъу ехьахэми, щIалэгъуалэр нэжэгужэт пщыхьэщхьэхэм. ПсынэшхуитI – зыр хуабабзэу, адрейр щIыIэмылу – къыщIэжырти куэд ямыкIуу тIури зэхэлъэдэжырт. ЗыгъэпскI – ухуеймэ, хуабэмкIэ, нэхъ къапщтэрэ – щIыIэмкIэ. Хьэуэ жыпIэрэ – лIэужьыгъуитIри зэхэлъэдэжу зэщыщхъу хъуамкIэ. Ауэрэ пщыхьэщхьэшхэр зэфIокI. Хъыджэбзхэм зыкъагъэщIэращIэ. Я уэрэдхэр, я пшынэр къызэфIащIэ. Къафэ.

Джэгу. Къэудж. УщIалэмэ, уи ныбэ мыныкъуэмэ гуныкъуэгъуэ уимыIэмэ... Апхуэдэу улэжьэнуи хьэлъэтэкъым. Ауэ Борэн Мухьэдин гуныкъуэгъуэ иIэт: мыкIуэжу хъунутэкъым. ЕджапIэм зэрыщIэтIысхьэну тхылъхэр гъэхьэзырын хуейт. Псом япэрауэ – паспортыр. Ар къуатын щхьэкIэ укъыщалъхуа махуэм, мазэм, гъэм щыхьэт техъуэ тхылъ уимыIэу хъунутэкъым. Мухьэдин и ныбжьым итхэм апхуэдэ зиIэу яхэтыр закъуэтIакъуэхэт. Махуэр, мазэр щыгъэтауэ, илъэсыр ящIэртэкъым. «Хадэ пщIэгъуэу, нартыху дэчыжыгъуэу, щIымахуэу укъалъхуащ», – жаIэнт нэхъыжьхэм. Тхьэр умыгъэпцIамэ, уэ къащIэ мопхуэдэ зэманхэр зыхиубыдэ илъэсыр сыт хуэдэрами. Хэтыт абыхэм елIалIэр а лъэхъэнэхэм? Къалъхуащ. Псэуащ. ЛIэжащ. Ари зи ажалкIэ лIэжу щIалъхьэжым и насыпу. Армыхъумэ Дин къыщалъхуа махуэм дапхъуэта Борэн Хьэжыжьым и махуэр къызыхуагъакIуэу псибл ирагъэсыкIахэм я бжыгъэр хэтыт зыщIэр? Абы и Iуэхур хъыбар кIыхь мыгъуэщ – игъащIэкIэ къэпIуэтэжми пхуэмыухынщ. Зи цIэкIэ фIэкIа, зи щхьэкIэ Дин имыцIыху Хьэжы дадэр зэрамыIэжрэ илъэс тIощIым нэблэгъа пэтми, дунейм зэрызихъуэжагъэшхуэ щыIэтэкъым: «цIыхубэм и бий» дамыгъэр иджыри тынш Iейуэ къыптрадзэфынут. Уи къулейсызыгъэм, узыхэIэбэн узэримыIэм къыхэкIыу, налогхэр пхуэмытрэ е заемхэм Iэ пхутемыдзэрэ – лъыпцIэкIэ ялэу фIыцIэ щIэхъухыжа мо дамыгъэ джаурыр уи хьэзырт. Ар къыптрадзамэ, Iумпэм уащIырт. Дэнэ дежи Iэпэ къыщыпхуашийуэрэ ущагъэулъийуэрэ цIыхур къыпщагъэмэхъашэрт. «Узэрагъэунэхъупэнур» сыт жыпIэмэ – колхозым ухадзыну узэрагъэшынэрат. Дауэ къыпщыхъурэ, пщIэи щхьэи уимыIэрэ жэщ-махуэ жумыIэу узыхуагъэлажьэ колхозым укъыхадзынкIэ шынагъуэ щыIэт. Пэж дыдэу, ар Iуэху къызэрыгуэкIтэкъым, сыту жыпIэмэ а «насыпым» ухагъэкIыжамэ, укъэсыжауэ арат. Колхозхэтыр зэрыпсэур и унэ хадэ цIыкIум кърихымрэ и пщIантIэ дэт псэущхьэхэмрэт. Мис абыхэм къапыпх хьер тIэкIур уи щхьэмрэ уи ныбэмрэ фIэпхыу Сталинышхуэм и дыщэ заемым Iэ тумыдзамэ, налогхэр умытамэ, «цIыхубэм и биймъ», «нэмыцэ приспешникри» паIурти, уи нэм лъыр къыщIагъэткIурт. Нэхъ хьэдэгъуэдахэжырати, абыхэм зы хьэдзэ хуэдизи къапэмыкIуэ пэтми, къэблэжьын хуейуэ къалэн къыпщащI трудоденхэр къыпхуэмыхьами, къуэды къыптехуэныр, колхозым ухадзын жыхуэпIэр бетэмалт. Ари ящыщт, зэрыжаIэу, лъыр къэпкIэ ягъажэурэ шынагъэрэ гъэпцIагъэкIэ яухуа зэхэтыкIэм и хабзэ гущIэгъуншэхэм. Зи гугъу сщIы, хьэм езгъэхь а колхозым хуэдэм укъыхадзмэ, дунейр къутаи, Iуэхушхуэ хъуаи жызыIэнхэри щыIэнкIэ мэхъу.

Дунейр зэрыкъутарат-тIэ. Колхозым укъыхадзамэ, уи унэ хадэ цIыкIур птрахынут. Уи Iэщыр къуажэщIым тебгъэхьэж хъунутэкъым. Дауэт-тIэ узэрыпсэунур? «Зэдэарэзыуэ» IэIэткIэ колхозым укъыхэзыдза уи къуажэгъухэм я гущIэгъум, абыхэм къыпхуаший факъыраIусым укъуэсын хуейуэ арат. Апхуэдэу куэдрэ уатесыфын, уэрыншами ер зи унэ ихьарэ зи кIэтIийр зи вакъэ лъэпс цIыхум? ПщIэнур лIо-тIэ? Уи быныр, уи щхьэр бгъэпсэуну ухуеймэ, къыптралъхьэр уи хьэлъэу хэт а колхозым. Абы укъыхадзамэ... уи унэхъугъуэр къэсауэ бжы. Сыт щхьэкIэ, нэгъуэщI лэжьапIэ щыIэкъэ? Ахей щыIэ! Советскэ индустрием зыкъеужьри, уи фабрикэхэри, уи заводхэри, гухэр, фэндырэхэр, н.къ. щащIхэр гъунэжщ. Ауэ абыхэм ущылэжьэн папщIэ... рабочэ классым я зэхэтыкIэр нэгъуэщIщи, псом япэрауэ, уи паспортыр давай! УимыIэр, къуамытар сыткIэ «бгъэдэваин»? Нету! Нетумэ, дэсудани, лэжьапIэ! – Къуажэдэсхэм паспорт щIрамытыр сыт пфIэщIрэт? Ар ауэ сытми тхылъ пIащIэ къызэрыгуэкI цIыкIутэкъым – шы къызэраубыд аркъэн быдэт. Iэщыр зэрызэрапх, зэрапх хывыфэ фэлъэр Iувт. Паспортыншагъэм цIыхур колхозым ирипхырт. Къуажэ унафэщI гущIэгъуншэхэмрэ ахэр зыгъэгущIэгъуншэхэмрэ я щэлъахъэ быдэу къагъэсэбэпырт къэралым и цIыхухэм хамыбжэми ярей ди къуажэдэсхэр. Арат бзэрэ тхылъръэ зымыщIэ адэ-анэхэм

я бынхэр (ар зыхуэзэ илъэсыр улIмэ, уэ къащIэ!) вакIуэ дэкIыгъуэм, нартыху дэчыжыгъуэм, гуэдз Iухыжыгъуэм... къалъхуауэ къыщIекIуэкIыр...

Зи кIыхьагъри зыхиубыдэ илъэсри тэмэму ямыщIэж мис апхуэдэ зы «гъуэ...» гуэрым къалъхуауэ арат Мухьэдини. Пэжщ, ящIэжырт Угъурсыз цIэр теIукIыныр къызыхэкIар: ар Хьэжы дадэ мыгъуэр щыдаша махуэм къызэралъхуарат. Ауэ а гуауэшхуэр къащытепсыха махуэри, мазэри, къыфIэбгъэкIмэ, илъэсри мыращ жиIэу зыри шэс пхуихьэнутэкъым. Ар тэмэму зыщIэжынкIэ хъунухэр хэт «цIыхубэ бий» узым, хэти зауэм ихьат. Хэти и ажалкIэ лIэжат. Зауэм и пэкIэ тхылъ гуэрхэр къуажэ Советым щIэлъами, нэмыцэхэр къэмис щIыкIэ, ахэри ягъэсыжат. ЯгъэкIуэдыжат. Зауэ нэужьым зэрагъэпэщыжахэр «хуэгъэфащизмэм» тету ятхыжати... Абыхэм махуи мази къыщыгъэлъэгъуатэкъым. Илъэсхэри щызэтехуэртэкъым. Мис иджы а псори щыубзыхуа (пэжми пцIыми, зыгуэрым теубыдауэ) тхылъ уиIэн хуейти, арат хадапщIэр мэкъуауэм хуэкIуэжауэ ТIуащIапхэм ис Борэн Мухьэдин зи бэлыхь иукIыр. Псом япэрауэ, къуажэ Советым кIуауэ абы я «хуэгъэфащизмэм» тету узэратхам ипкъ иткIэ справкэ къеIыпхын хуейт. Мазэри махуэри номейуэ уэ ебгъэтхыжу арат. А «дэкIуументыр» пIыгъыу районым уокIуэ. Дохутырхэм я комиссэр къоплъ. Абы тэмэму еубзыху укъыщалъхуар. АпхуэдизкIэ тэмэмыщэу еубзыхури (ахэр Дин щилъэгъуар нэхъ иужькIэщ: комиссэм щыкIуаращ) щайуэ кърадзэркъым къуажэ тхылъым къратхыкIауэ къуата справкэр. Мыбдеж ар зэщхь хъур «къуажэ совет председателым имыщIэу уэ пщIэрэ ар?» – жызыIэу зи къуэм текIиегъа фызабэм теухуауэ къекIуэкI хъуэрыбзэ цIыкIурат.

КъуейщIеинымрэ щхьэхынагъэмрэ хьэл мыгъуэу къызыдекIуэкI щIалэтанэ Хьэсэн яхуемыджэу школым къафIыщIэкIыжат. ЩIалэ цIыкIум и анэр мызэ-мытIэу школым ираджащ. АрщхьэкIэ Iуэхум зыри къыщимыкIым, школым и тхьэусыхафэкIэ зэанэзэкъуэр ireджэ къуажэ Советым и председателым. Тач-тау жригъэIэу ар Хьэсэн къогий. Къошхыдэ. АрщхьэкIэ, сыт имыщIэми, щIалэм хужегъэIэркъым дяпэкIэ мыкъуейщIеижыну, еджэну. Къуажэ псор зыгъэгулэз унафэщIым зы щIалэ пэшыницIэжь цIыкIу къыхуэмыгъэшыныр, хуэмыгъэшынэныр игу техуэнт? Къогубжь. Уафэм сабэ дрепхъей. Ауэ мобы хыв хьэ ебэнауэ илъагъуркъым – цыжьбанэм хуэдэу зызэригъэпщхьарэ и щхьэр щIэIуауэ щытщ.

– Уи анэр пхуэ... пхуэ... – бэзэрым къызэрытекIауэ мэхъуанэ лIы екуэкуншэр.

– Сэр щхьэкIэ си анэм апхуэдэу епщIэну ухуиткъым, – и пэ лъабжьэм къыщIогъумэтIымыкI Хьэсэн. Абы нэхъри къигъэгубжьа лIы тэмакъкIэщIым и нэм лъы къытелъэдауэ къыщыщылъэтым:

– Ан-на, Хьэсэн, жыпIэр сыт? Къуажэ сэвет пэрдсидателым имыщIэу, уэ пщIэрэ абы ищIэну зыхуитри зыхуимытри? – мо къыщылъэта лIышхуэр и къуэм къеуэнкIэ къэшына физ тхьэмыщкIэр къопсалъэ. Ауэ абы и псалъэхэр щэрэ мину зэрахьэкIри, гушыIэрейхэм зыхуейр кърах: зи къуэм тегужьеикIа фызым и сабийм удын къытехуэ нэхърэ, председателым и псалъэхэр игъэпэжами, нэхъ къиищтэну щытагъэнри хэту... Абы и Iуэхур щхьэхуэщ. Ауэ мо псэлъафэр цIыхум къажьэдэнауэ нобэми къэсати, ар зэхьэлIауэ щытам ещхь гуэр ирихьэлIэхэм, занщIэу къагъэсэбэпырт.

Абы хуэпхь хъуну къыщIэкIат район дохутыр комиссэри: къуажэ совет тхьэмадэм имыщIэр комиссэм хэтхэм ящIэу къыщIэкIри, Iэ зыщIэдзарэ мыхъури зытелъыж тхылъыр зыуи кърадзатэкъым. Ауэ, къытызогъэзэжри, ар къыщыхъуар нэхъ иужькIэщ. Мис а комиссэм нэсын щхьэкIэт Борэнхэ я къуэм дамэкъуэ куэд щрагъэкъутари, шейтIан къафэ къыщагъэфари.

КIэухыр къыкIэлъыкIуэнущ

КЪАГЪЫРМЭС Борис

Си блокнотхэм къисхыжахэр

* * *

Куэд зытета, ягъэунэхуа лъагъуэм ущызекIуэну нэхъ тыншщ, ауэ усакIуэр зытетын хуейр япэу езым пхиш лъагъуэращ. И закъуэ дыдэу, гъусэ лъэпкъ имыIэу икIи къимылъыхъуэу. Абы щыгъуэщ адрейхэм яхэмыгъуащэ, езым и макъ зиIэж усакIуэ щыхъунур. Ар Iуэху гугъущ, ауэ хэт жызыIар усакIуэ нэсу ущытыныр тыншу?! Зыми емыщхьын – арщ дэтхэнэ усакIуэри зыщIэкъун хуейр. Ар зэхъулIэрщ зи кIэн къикIауэ плъытэ хъунур.

1982 гъэ.

* * *

Жыгыщхьэм пысщи зы бзу цIыкIу,
Къреш уэрэдыр зэпымычу.
ИремыдаIуэ хуейм зы цIыху, –
Лъэтэжкъым ар жыгыщхьэм пыкIыу.

Къилъыхъуэу аркъым едэIуэн
А бзум уэрэд щIигъэIур:
Абы хуэухкъым иIуэтэн
ЗэрыфIыр гъащIэ тIэкIур.

* * *

Мы зэманым ди къэралым щылэжьэжыркъым цензохэр. Ар хъарзынэт, ауэ абыхэм я къалэнхэр мыIейуэ ягъэзащIэ редактор «губзыгъэхэм».

1982 гъэ.

* * *

Зыгуэрым жызоIэ
Уэр фIэкI, адрейхэр мыгупсысэу
Уи гугъэу щытмэ – ущыуащ...
АкъылкIэ уэ уздынэмысым
Сэ вакъэ куэд щызгъэлэжьащ.

1982 гъэ.

* * *

ФIыуэ тха рассказ кIэщI дыдэм хэлъынкIэ хъунущ романышхуэм хэлъ гупсысэхэм нэхърэ нэхъыбэ. А жанрым икъукIэ хуэIэзэу щытащ Олешэ Юрий, Гурунц Леонид, Кривин Феликс сымэ.
СыбзыщIыркъым сэри абыхэм садэплъейуэ сытхэу зэрыщытари.

2004 гъэ.

* * *

Рассказыр тхын хуейщ адэкIэ бгъэкIэщI мыхъужыну.

* * *

Аращ атIэ! Къэсащ ди пIалъэр!
ДокIуэж зырызурэ, ныбжьэгъухэ.
ДызэрышхыкIыу щыта фалъэр
НэщI хъуащи, димыIэж Iэзэгъуэ.

2006 гъэ.

* * *

ЦIыхухэр дунейм къыщытехьам япэ дыдэ дыхьэшхар сыту цIыхуфIыщэу къыщIэкIынт! Абы къищIагъэнт дунейм нэщхъыфIэу тетын зэрыхуейр.

* * *

ФIыи Iеи дяку дэлъами,
КъэзгъэкIыжкъым си гум Iейр.
Уэ иджыри сыпIуплъамэ,
СфIощI нэхъ дахэ хъуа дунейр.

1982 гъэ.

* * *

Дэ къэкIуэну зэманым диIэнур иджыпсту къэралыр къыддэмыIэпыкъужу ерагъыу къыдэдгъэкI литературэрщ.

* * *

«Мопхуэдэ махуэр схуэугъурлыкъым» – жиIэрт абы. Ауэ хуэугъурлы хъун папщIэ зыри ищIэртэкъым. АтIэ махуэм сыт и лажьэ, лажьэр зытехуар уэрамэ?!

* * *

Пэжщ, куэд къимыщIэу ди гупсысэм,
ТIэщIокI, дымыщIэу зэрыхъуар.
А псор сыт хуэдэт птхыну усэу!
Ауэ ар щыIэ зэхъулIа?!

1982 гъэ.

* * *

УщытхэкIэ узытетхыхьым пэжыжьэ зыпщI хъунукъым, сыт щыгъуи абы пэгъунэгъуу укъэнэн хуейщ.

* * *

Елабугэ къалэм щыщIалъхьэжащ усакIуэ Цветаевэ Маринэ. Сэ а къалэм сыщыблэкIым сеупщIащ: «Елабугэ, дэнэ щыIэ Маринэ?» ИкIи къысфIэщIащ абы мыпхуэдэу жэуап къызитыжауэ: «Ар цIыху куэдым я гум илъщи, щIыпIэ куэдым щыIэщ».

1981 гъэ.

* * *

Поэзие нэсым и къалэныр цIыхур цIыхуу къызэтенэн щхьэкIэ, абы и псэр нэхъ къулей щIынырщ.

* * *

Пэжымрэ пцIымрэ зэтеплъэ мыхъу щхьэкIэ, зыр щымыIэмэ, адрейри щыIэнукъым.

* * *

КъигъэщIам хуеплъэкIыжу щIидзамэ, цIыхур жьы хъуауэ арщ.

* * *

Сопсэу, бгы задэм си гъащIэр,
Сизиф и мывэу, дэсх защIэу.

* * *

Фадафэ хъуа цIыхум лъэпкъри динри къызэрыфIэIуэхуж щыIэкъым.

* * *

Тхыдэм хьэлыфI гуэр иIэщ: абы фIэфIщ блэкIа куэдым щыдыхьэшхыжын.

* * *

Иджырей псэукIэр къэзылъхуар ахъшэрщ.

* * *

Уи жагъуэгъухэр зэгуэбгъэпынумэ, нэхъыбэрэ угуфIэу, удыхьэшхыу закъегъэлъагъу.

* * *

Тхыдэр зыщIыр цIыху лъэщ дыдэхэр, гъуэзэджэхэр арщ. Апхуэдэхэр щымыIэмэ, тхыди щыIэнукъым.

* * *

Усэм псэ хэлъын хуейщ, абы щыгъуэщ ар искусствэ щыхъур. Армырамэ псалъэ къудейуэ къонэж.

* * *

Адыгэр езым хуэдэ адыгэм емыфыгъуэу, емиижу, атIэ, хуэфащэмэ, щытхъуу щызэхэсхкIэ, согуфIэ, дамэ къыстокIэ, «хьэуэ, иджыри дыпсэущ!» – жызоIэри.

* * *

Сыту гухэщIыгъуэ зэгуэрым хъыджэбз дахэ дыдэу, щIалэу, пагэу щытар жьы хъуауэ, и нэкIур зэлъауэ плъагъужыныр!

* * *

ЩIыр телэжьыхьым ейуэ щытын хуейщ. Аращ захуагъэр. ЩIыр зэ закъуэ къратати (НЭП-м щыгъуэ), къэралым ис псоми загъэнщIыжат. АрщхьэкIэ трахыжащ. ПщIэ кърамыту, я ныбэ изу мышхэу, хуитыныгъэ ямыIэу (паспорт къудей кърамыту), пщылIым хуэдэу илъэс куэдкIэ ягъэлэжьащ, къалэжьыр властыр зыIэщIэлъхэмрэ къулыкъуэхэр зыIыгъхэмрэ (чиновникхэмрэ) яшхыу. Ноби апхуэдэщ. Сытым щыгъуэ-тIэ абы кIэ щигъуэтынур?

* * *

УсэфIым и мыхьэнэр къызыгурыIуэм и насыпщ. Апхуэдэ цIыхуу щытащ ирланд усакIуэ Хини Шеймас. Абы жиIэгъащ: «Дунейм тет цIыху къэс и псэм зы усэ нэхъ мыхъуми щыушэу щытамэ, мы щIым тепщэ щыхъунт щэнхабзэ гъуэзэджэ».

* * *

ЦIыхур и лъэпкъым и гум фIыкIэ къинэну хуеймэ, ар и лъэкIыныгъэ псомкIи абы хуэлажьэу, игури и псэри абы и зэIузэпэщ псэукIэм етауэ дунейм тетын хуейщ.

* * *

Усэр нэсауэ усэу щыщытынур абы щIэ гуэр, Iуэху еплъыкIэ жан, художественнэ Iэмал зэмылIэужьыгъуэ куэд, зытхар мыувыIэу зэрылъыхъуэм и щыхьэт, а псоми къадэкIуэу усакIуэр адрейхэм къащхьэщызыгъэкI хьэл-щэн, дуней еплъыкIэ иIэмэ, абы щыгъуэщ.

* * *

ЦIыхур къыщIалъхур и Хэкум папщIэ Iэмал имыIэу и гъащIэр итын хуейуэ аракъым, атIэ а Хэкум насыпыфIэу щыпсэуну аращ.

* * *

ЦIыхур зыхуэдэр къэпщIэну ухуеймэ, щIэдэIу ар зэрыпсалъэ бзэм. Бзэм къыбжиIэнущ ар хэтми, и гупсысэхэр, и зэхэщIыкIыр сыт хуэдэми.

* * *

Лъэпкъышхуэу, лъэпкъ зызыужьауэ зызылъытэжхэр тынш дыдэу мэзылI (дикарь) фIэкI умыщIэну мэхъухэр, ахэр зыщIэкъухэм (къэзэун, зэрыпхъуэн, тепщэ хъун) зыгуэрхэр зэрыпэуву. Аращи, цивилизацэр зыщIыпIи нэсакъым. И пIэм итщ.

* * *

Дызэрыт зэманым утетхыхьын папщIэ лIыхъужь къыпхуэгъуэтыркъым, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, апхуэдэ хэткъым иджырей ди гъащIэм. АтIэ хэт хэтыр? ЛIыукIхэр, сондэджэрхэр, пцIыупсхэр, псори зэзылъэфэлIэну щIэкъухэр, ахъшэр тхьэуэ зылъытэхэр, абыхэм хуэдэ нэгъуэщIхэри.

* * *

Пеле къызэрилъытэмкIэ, Бразилием и командэ къыхэхар иужьрей зэманым нэхъыкIэу джэгу зэрыхъуам и щхьэусыгъуэ нэхъыщхьэр къызэрыгуэкI джэгуакIуэхэр фIы дыдэхэу ябжынырщ, яхуэмыфащэу лъагэу яIэтынырщ.

Апхуэдэу къыщыхъур футболым и закъуэкъым, атIэ гъащIэм и нэгъуэщI лъэныкъуэ куэдми а Iуэху бгъэдыхьэкIэм ущрохьэлIэ. Абы фIы къишэнкIэ Iэмал иIэкъым.

* * *

Урыс усакIуэ Мартынов Леонид и усэ гуэрым щыжеIэ, Пушкиным теухуауэ усэ птхыну щытмэ, Лермонтову ущытын хуейуэ. Си гугъэмкIэ, ар щыуагъэщ. Лермонтовым и ужькIи Пушкиным куэд фIы дыдэу тетхыхьащ.

* * *

УсакIуэр къуалэбзукъым, сыт щыгъуи зы уэрэд цIыкIу фIэкI къримышу, ееблэмэ а зы уэрэдыр фIэлъапIэ дыдэу, абы хуабжьу хуэIэзэу щытми. Зы уэрэд фIэкI жимыIэфу усакIуэр къэнамэ, сыт хуэдизрэ уедэIуэн абы?! Зэ жиIам тIэу-щэ къытригъэзэжыныр усакIуэм и дежкIэ лIэныгъэм хуэдэщ. Абы и дэтхэнэ уэрэдри щIэуэ, щIэщыгъуэу щытын хуейщ.

* * *

Сыту зэман ябгэ мы дыкъызыхэхутар! Ахъшэ уимыIэмэ, уцIыхуу уабжыркъым, ахъшэ уиIэмэ, уаукIыну къыпкIэлъажыхь.

* * *

Усэ псори поэзие хъуркъым. Поэзиер искусствэ хъуа псалъэрщ, усэрщ. Абы иIэжщ езым и хабзэхэр. Ахэр пщIэн хуейщ поэзиер къыбгурыIуэн папщIэ.

* * *

Цыджан Iэгуиплъэм цIыхухъу гуэрым жреIэ:

– Уэ цIыхубзхэм фIыуэ укъалъагъунукъым уи ныбжьыр илъэс 80 ирикъуху.

– Абы и ужькIэ-щэ?

– Абы и ужькIэ я щхьэфэм ураудэкIыну? – жиIэри цыджан Iэгуиплъэр дыхьэшхыу IукIыжащ.

МЫЗ Ахьмэд

Хъыбар цIыкIухэр

ГъащIэм куэд къыщохъу

ГъащIэм куэдым ущыхуозэ, куэд щызэхыбох. Нобэ «Iуащхьэмахуэ» журналым и щIэджыкIакIуэхэм я пащхьэ ислъхьэ мы тхыгъэ кIэщIхэм къэзгупсысауэ зыри яхэткъым – си нэкIэ слъэгъуащ, е яIуэтэжу зэхэсхащ. Си гугъэщ дэтхэнэ зыри апхуэдэ Iуэхугъуэ гуэрхэм ирихьэлIэу.

«Къазыр лъэтэжащ»

Зэгуэрым Хьэмидей къуажэм совхоз цIыкIуищ къыщызэрагъэпэщауэ щытащ. Районым и жылагъуэ зыбжанэм кърашри а хозяйствэхэм IэщIагъэлI нэхъыщхьэхэу кърагъэблэгъат щIалиплI: Токъухэ, Уэрсейхэ, Къазхэ, Щомахуэхэ яйуэ. Зыкъом дэкIри совхозищыр зыуэ зэгуагъэхьэжащ. НэгъуэщI щIыпIэ къикIа щIалэхэм сыт ящIэжынт. Щхьэж и унэ бжэн лъакъуэу зэбгрыкIыжахэщ. ЩызэбгрыкIыжым, къадэлэжьахэм мыпхуэдэу хузэхалъхьащ:

Токъур екъужащ,
Уэрсейр кIуэсэжащ.
Щомахуэр яхужащ,
Къазыр лъэтэжащ.

Утезмыдзэмэ, сызэгуоуд

Джылахъстэней и колхоз нэхъ ин дыдэхэм ящыщ зым и председателыр губгъуэм ихьауэ елъагъу: Iэхъуэр мэжейри удзыпцIэм хэлъщ, былымыр гъавэм хыхьауэ Iисраф зэтращIэ. Хозяйствэм и тхьэмадэр лIы пIащэжьт, Iэчлъэчт, бэнэкIэ хуит жыхуаIэмкIэ спортым и мастерт. Ар къэгубжьауэ Iэхъуэм бгъэдыхьащ, епхъуащ, и щхьэщыгум нэс иIэтри, жиIащ: Сыт уэсщIэнур? Утызодзэри – узэгуоуд, утезмыдзэщи, сэ сызэгуэудынущ.

Джэдыгури фочри дагъэкIуащ

Ельциным щихьэмтетыгъуэ, щхьэж лъэкIыр щызрилъэфалIэ зэманым Хьэмзэт мэл зыбгъупщI зэригъэпэщат. Ар хыхьэхэкI зиIэ, къуажэдэсхэр зыщышынэ гуэрт. Арати, зы жэщ гуэрым Хьэмзэт къуажэбгъум щиIэ щIапIэм щиIыгъ мэлхэм ящыщу тIур фIадыгъуащ. «Мэлхэр сызэрейр ящIэ хъунтэкъыми аращ, ахъумэ, уэлей, сэ къысщымышынэу къызэмыдыгъуэнIат», – жиIащ.

ЕтIуанэ жэщми аргуэру и зы мэл ягъэкIуасэ. «Уэлей, хэту щытми, а къызэуэсар хэзгъэбэгэнмэ», – жери, фочыр и плIэм иредзэ, дунейр тIэкIу щIыIэтыIэти, мыпIыщIэн щхьэкIэ джэдыгу къыздещтэ, пэлыщтоф ныкъуэфI щIрегъэубыдэжри, чэтым пэгъунэгъуу щищIа гуэщым щIэт гъуэлъыпIэм йогъуалъхьэ. Жэщыбг пщIондэ жеякъым – зэщIэдэIукIыу хэлъащ. Нэхущым къызэщыумэ и мэл къэнэжари мэхь-мэхь, и джэдыгури, и фочри – бгъуэтмэ къащтэ.

Щхьэгъусэр фIэкIуэдри...

Мы хъыбарыр къызжезыIэжар хыхьэхэкIышхуэ яIэу, уей-уей жрагъэIэу Бахъсэн районым щыпсэу зэшиплIым я нэхъыщIэрщ.

Къалидар хуэщIауэ псэурт. Совхозым IэнатIэ хъарзынэ щиIыгъыу къэгъуэгурыкIуэрт: фермэ унафэщIу, бригадиру, хьэмтету, хьэмхъумэу. Жэщ щIагъуэ дэкIыртэкъым абы я деж зыгуэр щымыхьэщIэу. Къалидар лIы ткIийт, и щхьэгъусэми и бынхэми я нэр игъаплъэртэкъым. Фызым и щхьэгъусэр къеплъамэ, зыхуейр и нэхэмкIэ къищIэрт. Абы зыгуэр пидзыжынIауэ и пщIыхьэпIэ къыхэхуэртэкъым. Къалидар сыт и лъэныкъуэкIи зыхуей щыхуэзэрт унагъуэм: нэхущым лэжьакIуэ щыдэкIкIэ шхыныр хьэзыру пщтыру Iэнэм тетт, пщыхьэщхьэми ещхьыркъабзэу апхуэдэу кърихьэлIэжырт. Зыхуей зыгъуэту псэу лIым фэфI тетт, узыншэт.

Апхуэдэурэ здекIуэкIым, унэгуащэр сымаджэ мэхъури, зэуэзэпсэу дунейм йохыж. Мази мазитIи докI. Къалидар хэпщIыкIыу и фэр макIуэ, нэхъ Iей мэхъу. И къуэхэмрэ и нысэхэмрэ сыт хуамыщIэми, нэщхъейт, жиIэшхуэ щыIэтэкъым, ерыскъыми щIагъуэу и гур хуэкIуэжыртэкъым.

Къалидар мылажьэу тIысыжауэ щыс щхьэкIэ, нэхъыбэм дэстэкъым. И къуэхэм ящIэртэкъым ар здэкIуэр. ЕупщIыни дзыхь ящIыртэкъым.

Махуэ гуэрым, щIымахуэу, уэсышхуэ къесауэ, щIалэ нэхъыщIэм мурад ещI кIуэуэ и анэм и сыным теса уэсыр къритхъухыну. ЗдэкIуам елъагъу: сыныщхьэм телъ уэсыр къретхъухри и адэр гъуэгыу щытщ... И щхьэгъусэр фIэкIуэда нэужьт абы и уасэр лIым къыщищIар, и щIэлъэныкъуэр зэрыгуэхуар къыщыгурыIуар.

Сурэт

Аушыджэр щыщ бзылъхугъэ гуэрым щхьэгъусэншэу ипIа и къуэр жыIэмыдаIуэу къэхъуат. Махуэ щIагъуэ дэкIыртэкъым абы зыгуэр зэхимыщIыхьу. Сытми, ерагъыу школыр къригъэухри, лэжьапIэ игъэувыну мурад ищIащ анэм. АрщхьэкIэ дэнэт, ауэ жыжьэуи гъунэгъууи зытригъэхьакъым. ФыщIэрт, зауэрт, банэт, хадэхэм ихьэрти, жыг къудамэхэр кърищIыкIэхырт. «Уи къуэм мыр къыдищIащ», жаIэу мащIэ унажэ къыхуэкIуэрэт анэм.

Ауэрэ щIалэм и армэ кIуэгъуэр къоблагъэ. Гущтэгублэм хэмыкI анэм, а пIалъэр къыхуэмыгъэсу, и къуэм жреIэ:

– Е алыхь, зэ уи щIыб къэбгъэзауэ слъэгъуащэрэт!

Куэд мыщIэу щIалэр дзэ къулыкъум даш. Мазэ зытIу дэкIауэ анэм письмо къыIэрохьэ. ЦIыхубзым пIащIэу письмоулъэр зэтречри къыдех... и къуэм и щIыбыр къэгъэзауэ зэрыт сурэт. НэгъуэщI зыри дэльтэкъым.

И лIым щхьэ емыгупсысарэ?

Гъунэгъу фызыр и дэлъхум щхьэкIэ хъущIэрт:

– ЛIыуэ зибжыжмэ, лIы хуэдэу щрет! Сыт ар апхуэдизрэ и фызым жиIэм щIедаIуэр? И жьэр щхьэ зэщIригъэхыххэрэ?

Абы и псалъэхэр щызэхэсхым, сыкъыпыгуфIыкIащ. Езым и щхьэгъусэм (фIы дыдэу соцIыху, си ныбжьэгъущ) хуитыныгъэ лъэпкъ щиIэтэкъым унагъуэм. Уеблэмэ лэжьапщIэм щыщу пивэ уасэ и жыпым къринауэ къищIэмэ, къаугъэ ирищIэкIырт. ЗэрыжаIэу, псори зи IэмыщIэ илъыр езырат. И дэлъхум щыхуэшхыдэм езым и лIыр сыту игу къэмыкIыжарэ!

Унагъуэм щытепщэр

Налшык и уэрамхэм ящыщ зым сыздрикIуэм солъагъу: зи ныбжь хэкIуэта цIыхухъу зэIэщIэлъымрэ цIыхубзымрэ белхьэкхъуафэ зырыз яIыгъыу машинэм къригъэджэлыкIа растворыр я тыкун бжэIупэм щызэбгратхъу. IухьэпIэм япэм тралъхьа асфальтыр ныкъуэхэкIуэдэж хъуат. Дунейр хуабэти, лIым спортивнэ гъуэншэдж фIэкI щыгътэкъым, ари пыщэтыжауэ. Абдежым цIыхубзым и макъ зэхызох:

– Апхуэдиз раствор абдей щIытебуцIэр сыт, гъуэгу мыгъуэм емыжьэн?!

– Мыбдей къэчащи аращ, – Iэдэб дыдэу ет лIым жэуап.

– Тхьэ, узыхуейрамэ, уи кIуэцIыр къэзгъэчэнмэ! Пхэ дыкъуакъуэжь ухъужауэ, щысхь жыхуаIэр бжэгъукIэ къраудмэ пщIэркъым.

ЦIыхухъум абы зыри пидзыжакъым. ГурыIуэгъуэт унагъуэм щытепщэр хэтми. Абдежым сигу къэкIаращ: Зэщхьэгъусэхэм е я къуэ къишащ, е япхъу яшащ. Абы щыгъуэ, шэч хэмылъу, хъуэхъу дахэ куэд къыхужаIащ а тIуми, «ЗэгурыIуэу зэдопсэу, зым Iэпыхур зым къищтэжу, адыгэ хабзэ щызекIуэ унагъуэщ...» Апхуэдэ хъуэхъу абыхэм яжезыIахэм езгъэлъэгъуащэрэт а махуэм сэ си нэгу щIэкIар!

Дэ Iэбжьыб

Ди къуажэм дэсащ зы лIыжь, 30 гъэхэм «кулакщ» жари ягъэтIысауэ щытащ. Хуабжьу цIыху IуэнтIат, нэпсейт. Пэжщ, ущытхъуамэ е и гурыфI къикIамэ, къыпхуимыщIэн щыIэтэкъым. Абы и куэбжэпэм деж дей зытхух щыхисэри, дахэ дыдэу къыщызэщIэрыуат. Зы махуэ ди къуажэ лIыжь, Хьэжсуф жари, (абы и щхьэгъусэр зыкъом щIауэ иIэжтэкъым, и нысэр щIагъуэу къыкIэлъыплъу къыщIэкIынтэкъыми, сыт щыгъуи фейцейуэт къызэрикIухьыр). Уэрамым здрикIуэм, доIэбейри дэ зытхух къыпеч, и жыпым ирелъхьэ. Чырбыш сэреймкIэ къыщхьэпроплъри, пщIантIэм дэт лIыжьым ар къелъагъу. КъыдокIри дэ къыпызычам кIэлъоджэ:

– Хьэжсуф, моуэ зэ къэувыIэт!

Бгъэдохьэри токIие:

– СлIо, уи адэм хиса уфIэщIрэ мы дейхэр! Къихыжыт а уи жыпым иплъхьар!

Сыт ищIэнт Хьэжсуф, Iэпэлъапэсыс хъуауэ, дэхэр жыпым кърихыжщ, зейм иритыжри, и гъуэгу теувэжащ.

Езым къыфIэIуэху?

Ди къуажэ щыщу сиIэщ сэ цIыхугъэ гуэр. Жылэм сыдыхьэжыхукIэ, абы жиIэу зэхэзох: «Хабзэ щыIэжкъым, нэмысращи – пихыжащ, ди щIэблэр кIуэдащ, нэхъыжьхэм, адэ-анэхэм пщIэ лъэпкъ димыIэжу дыкъызэхэнащ. ЩIалэгъуалэр кхъэм ихьэмэ, лIар къафIэмыIуэхуу хъыбар яIуатэри итщ...» Сыт пэздзыжын, «пэжщ, пэжщ» жызори сыблокI. Ауэ хабзэм апхуэдизу тепсэлъыхь лIым и адэ-анэм я кхъащхьэр зыхуэдэр плъагъумэ, абы и псалъэхэр фэрыщIу къыпщохъу. Сынхэр банэмрэ пабжьэмрэ щIагъэнэжащ. Ар зэ закъуэ нэхъ мыхъуми игъэкъэбзауэ си фIэщ хъуркъым.

Хьэлэл хуэхъуну пIэрэ?

Ельциным и зэманыгъуэу пенсыр, улахуэр мазэ бжыгъэкIэ щамыт лъэхъэнэрт. Ди къуажэм щыщ Хьэжмурид шкIэ, танэ цIыкIу хьэблэм, къуажэм къыщищэхурт, домбей хъухукIэ игъашхэрти, лъапIэу ищэжырт. Зы махуэ гуэрым абы и деж къыщIохьэ и гъунэгъур, и къуэм къишарэ ахъшэ къыздрихын имыщIэу гузавэу. «КхъыIэ, жи, ахъшэ щIыхуэ къызэт». АрщхьэкIэ дэнэт? – сиIэкъым жери модрейм зытригъэхьэркъым. «НтIэ, – жи, – си танэр щэху».

Ар щызэхихым, Хьэжмурид и гур къогуфIыкI. Зыкъом щIауэ ар ехъуапсэрт и гъунэгъум и танэм. АрщхьэкIэ «къызэщэ» жриIатэкъым, «игъэлъапIэмэ» жери.

– ЛIо зэрызбгъэщIынур? – и гъунэгъум дежкIэ йоплъэкI Хьэжмурид, – мобдей щIэтхэр схуэгъашхэркъым.

ЛъэIуакIуэ къэкIуам и щхьэр къыфIоху:

– Хъунщ-тIэ, – жи бысымым, – сыхуэмейми, уи Iуэху дэзгъэкIын щхьэкIэ къыпIысхынщ.

ИкIи къызэрищэхуну уасэр зыхуэдизыр жреIэ.

– Iагъ! – къопсалъэ гъунэгъур. – А жыхуэпIэр уасэ ныкъуэщ. АпхуэдитI къуатынущ танэм.

– Къуатынумэ, си дей укъыщIэкIуар сыт? Щэ!

Гъунэгъур зыкъомрэ щысщ–щысри арэзы хъуащ уасэ ныкъуэмкIэ танэр итыну. Сыт ищIэнт, нэгъуэщI хэкIыпIэ иIэтэкъым. Иужьым «Си гъунэгъум мыр есщIат», – жери и благъэхэм ар яхуиIуэтэжащ. Ауэ Хьэжмурид абы къыщIихар хьэлэл хуэхъуну пIэрэт?

◈ ◈ ◈

ЧХЕИДЗЕ Константин

ЗАУРБЭЧ

(Повестым щыщ пычыгъуэ)

Фи пащхьэ итлъхьэ пычыгъуэр къызыхэтхар Чхеидзе Константин и «Прометей и лъахэ» повестырщ. Ар зи Iэдакъэ къыщIэкIа тхакIуэр Къэбэрдейм и тхыдэм щыцIэрыIуэ Даутокъуэ-Серебряков Заурбэч (1886–1929 гъэ) щIыгъуу Кавказ шу дивизэм щыщ Къэбэрдей шу полкым хэтащ, иужькIи, Даутокъуэр дунейм ехыжыху, абы и гъусащ, адъютант къулыкъу игъэзащIэу. Чхеидзе Константин Мэздэгу къыщалъхуащ, адыгэбзи ищIэу щытащ. Ар Даутокъуэм и гъащIэмрэ и Iуэху къызэрекIуэкIамрэ фIыуэ зэрыщыгъуазэм щыхьэт тохъуэ «Прометей и лъахэ» повестыр. Абы нэмыщI, тхакIуэм и Iэдакъэ къыщIэкIащ роман зыбжанэ, ауэ абыхэм ди цIыхур щыгъуазэкъым, къыщыдэкIар хамэ къэралхэрщи.

Даутокъуэр зауэм хэкIуэда нэужь, тхакIуэр хэкум икIри, Чехословакием щыпсэуащ, дунейм щехыжари аращ (1974 гъэм).

СхузэфIэмыкIын жысIэркъым

Австр фронтым къикIыжа нэужь, Къэбэрдей шуудзэм хэтахэр зырызтIурытIурэ зэбгрыкIыжащ. Властыр большевикхэм яубыдащ. Шуудзэм щыщ куэд хэти къуажэм зыщигъэпщкIуащ, хэти Къэбэрдейм икIыжащ. Заурбэч Налшык къыдэнащ, къалэкум фэтэр къыщищтэри. Бзэгу зыхьыни пцIы къытезылъхьэни щыбгъуэтынтэкъэ къалэм – зэрыхьзэрийщ, зыр зым хущIоджэ, унафэ яIэжкъым. Заурбэч къыщеупщI къохъу: Тэрчкъалэ ущыIауэ, Комиссархэм я Советым ахъшэ къуатауэ жаIэ, шуудзэ яхузэбгъэпэщын щхьэкIэ, пэж ар? «Фэ дауэ феплърэ: пэж фи гугъэ?» – жэуап къарет Заурбэч. КъеупщIам «пэжщ» жиIэмэ, Заурбэч пэрыуэртэкъым: «СыщыIащ Тэрчкъалэ, комиссархэм сепсэлъащ, ауэ ахъшэ къызатакъым», – къыщIегъуж абы, заулкIэ хэплъа нэужь. Ар къеупщIам и фIэщ мыхъумэ, езы Заурбэч щIоупщIэ итIанэ: «Уэ сыт пщIэнт? Большевикхэм я IэмыщIэ зиплъхьэнт? Уахуэлэжьэнт абыхэм? Хьэмэрэ IэщэкIэ уапэувын мурад пщIа?..» Апхуэдэххэурэ, зырыз-тIурытIурэ, егъэунэху цIыхур, уахуей щыхъуам деж дзыхь зыхуэпщI хъунумрэ мыхъунумрэ зэхегъэкI. Большевикхэр зищIысыр къагурыIуа нэужь, Заурбэч и цIэр къыщраIуэ хъуащ къуажэхэм. ЗэкIэ зыри илэжьакъым абы, итIани и цIэр Iуащ, и хъыбарыр ежьащ. И хъыбар яIуатэ щхьэкIэ, зыми IупщIу ищIэртэкъым абы зэрыщыгугъыр.

... Заурбэч и фэтэрым хуэзанщIэу хьэщIэщ цIыкIу щытт. ХьэщIэщыр зейр адыгэт. Абы и шхапIэрат Заурбэч щышхэр. Жэщыбг хъуауэ, бжэм зыгуэр къытеуIуащ. Заурбэч къыщылъэташ, бжэр къыщытракъутэм. Фочыр и Iэгъуэт дапщэщи.

С у р э т ы м : яку дэтыр Даутокъуэ Заурбэчщ

Фочыр игъэпкIри, Заурбэч щIэупщIащ: «Хэт ар?»

– Алыхьым и хьэтыркIэ, – къэIуащ хьэщIэщыр зейм и макъ. – НакIуи, къызащIэм еплъ. Алыхьырщ, Алыхьым и ужькIэ уэращ сызыщыгугъыр.

Цейр зытриубгъуэри, Заурбэч щIэкIащ. Сэлэт гуп, хьэщIэщыр зыкIзыщхьэ ящIауэ, бысымым и щхьэгъусэмрэ и нысэмрэ зыщIэлъ пэшым и бжэм еныкъуэкъурт. Зэадэзэкъуэр сэлэтхэм япэуващ, я хьэдэм емыбэкъуауэ, пэшым щIагъэхьэнутэкъым, дауи. ЕфапIэм щIэс адыгэ закъуэтIакъуэри къыдэщIырт хьэщIэщыр зейм – Iуэхур Iейм хуэкIуэнкIэ хъунут: зэрызохьэ, зэрогъэкIий. Яхыхьа щхьэкIэ, Заурбэч гу къылъатакъым. Яхэплъэри, къыгурыIуащ зыхэхуар. ЩIыхур зэлъыIуидзри, Заурбэч жыхафэм теуващ:

– Смир-р-но!

НапIэзыпIэм сабыр хъуащ псори, я пIэм ижыхьащ, я Iэр ирадзыхри. Сэлэтхэм я пашэм и жьэр Iурыхуащ – ар зэрычэфыр нэрылъагъут.

– Сыт мыбы къыщыхъуар? – красноармеецхэм я пашэм и фочыр къыIэщIиудащ Заурбэч. – Ухэт уэ?

– Исполкомым дыкъикIащ, – жэуап къритащ абы, и цыр уауэ.

– Къащтэт уи мандатыр!

Мандат иIыгътэкъым исполкомым къикIам. КъикIагъэнкIи хъунт: хъунщIакIуэ къыщрагъэжьэ щыIэт абыхэм.

– Уэ пхуэдэ хьэбыршыбырхэращ совет властым и напэр тезыхыр! – текIиящ Заурбэч «исполкомым къикIам». – Лажьэ зимыIэхэм лей ивох!

Красноармеецхэр пщIантIэм дихужащ Заурбэч, я пашэм и фочыр къытрихри...

А жэщым къэхъуам и хъыбар цIыхум зэхахыжынтэкъэ: Заурбэч и цIэр нэхъри Iуащ.

Къалэм тепщэ щыхъуащи, большевикхэм ягу зыхуэплъыр ягъэтIыс, зэхэзехуэн ящI. Заурбэч дежи къэсащ: яубыдри лъэхъуэщым щIадзащ: «Ди лъабжьэр къитIын мурад иIэщ, властым и бийщ», – жари. Зи жьэр бубыдыфын цIыху щIэныгъэншэтэкъым Заурбэч – яфIыхэкIащ. Гъусэ ящIынут, арэзы хъуамэ: «хъуни» «мыхъуни» яжриIакъым: и фэтэрым игъэзэжащ къыщаутIыпщыжым.

КъаутIыпщыжа щхьэкIэ, я нэр трагъэкIыртэкъым, лъэбакъуэу ичыр ябжырт, жэщи махуи къыкIэлъызеплъэрт.

Зэгуэрым, жэщыр хэкIуэтауэ, Заурбэч фэтэрым игъэзэжащ. УэрамымкIэ къэгъэза щхьэгъубжэм нэху къыдидзырти, Заурбэч къэуIэбжьащ: «СыкъызрихьэлIэжар сыт? – жиIащ игукIэ. – Дыгъу сыкърихьэлIэжа? Дыгъум уэздыгъэр щIигъэнэнукъым. Си Iыхьлы гуэр къыскIэлъыкIуащ жысIэнущи, зыми къысхуиIуэхуакъым... Сыкъащ хъунщ...»

Къащыр пэжт: бжэм красноармеецитI-щы Iутт, я комиссарыр пэшым щIэтт.

Комиссарыр дыхьэшхыпцIащ, Заурбэч щыщIыхьэжым.

– Уи фэтэрым Iэщэр щIэзи, Заурбэч, – жиIащ комиссарым. – Иджыри къэс зыми гу зэрылъимыта мыбы!

Iэщэр и мащIэтэкъым Заурбэч: блыным сэшхуитI фIэлът, плIанэпэм фочитI дэтт, стIолым зы кIэрахъуэрэ шэрэ дэлът.

Iэщэр итхыху, комиссарым пэплъащ Заурбэч, пэрыуакъым. Iэщэр итхри, красноармеецхэр къриджащ комиссарым:

– Мыр зэщIэфкъуи, нефхьэжьэ, – жери.

– Зэ умыпIащIэт, комиссар, – жиIащ Заурбэч. – А птхам хуэдэ зы къысхуэгъанэ.

– Сыт зэрыпщIынур? – игъэщIэгъуащ комиссарым. – Iэщэм упыкIащ.

– Мы нэмыцэ фочыр, – жиIащ Заурбэч, – Краснэ Армэм изот, игъэунэнумэ. Урыс фочыр сигу пыкIынукъым. Мы сэшхуэр щIэрыпсщ, ухуэны-

къуэмэ, узот. Модрейр ди адэм къысхуигъэнащи, фэстынукъым. КIэрахъуэри фэстынукъым: зауэм къыщыздесхьэкIащ, фэеплъщ.

– Хьэуэ, – дыхьэшхащ комиссарыр. – Псори здэтхьынущ. Уи къамэри дэдгъэкIуэнущ, – жиIащ, Заурбэч и бгым ищIа къамэм гу лъитэри.

– Сыделэ уи мыгугъэ: уэракъым Iэщэр къызэIысхыжынур. Сэ сызэролъэIур тхылъымпIэщ – Iэщэр зэрыфхьамкIэ.

И жагъуэ-и щIасэми, комиссарым тхылъымпIэр къритащ Заурбэч.

Нэху игъэщри, пщэдджыжьым Заурбэч исполкомым кIуащ.

Заурбэч къащын хуейуэ унафэ зыщIа Мысост фIыуэ ицIыхурт Заурбэч. Езым нэхъыфIыжу къицIыхурт: Къэбэрдей шуудзэм щыхэтам, Мысост Заурбэч и унафэм щIэтащ...

Бжэм теуIуакъым Заурбэч, пэшым щIыхьэри, Мысост и пащхьэ иуващ. Къыдэплъейри, Мысост и нэр къыихуащ: зи унафэ щIэта шууей цIэрыIуэр къыщхьэщытщ. Заурбэч езым нэхърэ нэхъыжьщ: адыгэ хабзэ кIэлъызэрихьэн хуей хьэмэ... Мыр нэхъыжьми, езыр иджы комиссарщ, унафэ ищIри, и фэтэрыр къригъэщащ, и Iэщэр иригъэтхьэкъуащ – аращ комиссарым и къалэныр. Заурбэч и Iэщэм къыкIэлъыгъуэзэн и гугъакъым Мысост. Иджы, мис, и пащхьэ итщ...

Мысост къызэфIэуващ, зыгуэр къыщIэрыIа нэхъей. Заурбэч сэлам итакъым, тхылъымпIэр Мысост хуишия фIэкI.

– КIуэ, Мысост, – жиIащ Заурбэч, нэхъыжьыр нэхъыщIэм зэрепсалъэ макъкIэ.

ЗдигъэкIуэнур жриIакъым – арыншэми гурыIуэгъуэт Мысост здэкIуэн хуейр.

Iэнкун хъури, и пIэм ижыхьауэ щытщ Мысост, пщIэнтIэпс къекIуащ. Заурбэч къыIуплъэн шынэ хуэдэ, Мысост, псалъэр къыхудэмышейуэ, заулкIэ зэфIэтащ, иужьым, игу нэхъ къиихьэжри, жиIащ:

– Дауэ хъун: Iэщэр къэттхьэкъуащ.

– Зэрыхъунум сыщIэупщIэркъым: «кIуэ» жысIащи, кIуэ!

ТхылъымпIэр Мысост IэщIилъхьащ. ТхылъымпIэм еплъ щхьэкIэ, зыри илъагъуркъым Мысост: исполкомым и унафэмрэ Заурбэч и псалъэмрэ хузэхуэгъэхъуркъым.

– Мысост! – и макъым зригъэIэтащ Заурбэч. – Къэрэндащ плъыжькIэ щIэстхъащ къызэптыжынур. Къызумытыжауэ, мы пэшым сыщIэкIыжынукъым. Къызумытыжрэ – фэ, большевикхэр, цIыхум зэрыжаIэм фыхуэдэ хъунщIакIуэщи, зыхуэсакъыж, Мысост! Сэ нэгъуэщI Iэщэ къэзгъуэтыфынущ – фи нэвагъуэр зэрывэзгъэлъагъужын! КъызжиIакъым жумыIэж!

– Хуэму... Хуэму... Алыхьым и хьэтыркIэ, – и псэр IукIащ Мысост. – Зыгуэрым дызэхебгъэхынущ. ЖыпIэр къыбгурыIуэжрэ уэ?

– СхузэфIэмыкIын жысIэркъым сэ. Къащтэ мыдэ си Iэщэр!

... Дакъикъэ зыщыплI нэхъ дэмыкIауэ, Заурбэч уэрамым къыдыхьэжащ, и къамэр кIэрыщIауэ, и кIэрахъуэр гуэщIарэ и фочыр и плIэм идзауэ.

Ислъэмей

Большевикхэр къатегуплIэри, Тэрч абыхэм щапэущIэува дзэм лъэныкъуэ зрагъэзын хуей хъуащ. Мазитхущ дзэр коммунистхэм зэрапэщIэтыфар – мэкъуауэгъуэм щыщIэдзауэ жэпуэгъуэ пщIондэ. Мэздэгу и къуэкIыпIэмкIэ иса дзэр Дагъыстаным кIуащ. Псыхуабэ зыхъума дзэм ПсыжькIэ иунэтIащ. Заурбэч и дзэр, зи щхьэр щIэзыхьа цIыху екIуэлIапIэншэхэр яхъумэурэ, жэпуэгъуэм и кум Баталпашинск дыхьащ. Дзэм хэкIуэсыкIыурэ, япэ ищаи щыIащ, бзэгу яхьын щхьэкIэ: Заурбэч къыдэпцIыжащ, и дзэр большевикхэм я IэмыщIэ ирилъхьэн мурад иIэщ...

АпхуэдэпцI кIэралъхьэрт Къэбэрдейр зэщIэзыIэта, иджыри къэс зыми

химыгъэщIэфа, Добровольческэ армэм адыгэ шу минитI хэзыша Даутокъуэ Заурбэч. Дзэпщым телеграммэ зыбжанэрэ иритащ Заурбэч – жэуап къыIэрыхьэжакъым. ИтIанэ зы шу игъэкIуащ Деникиным деж. «КърекIуэ», – къыжриIащ дзэпщым Заурбэч иIуэхуа шум.

Заурбэч шу гуп зыщIигъури, Деникиныр зыдэс къалэм дыкIуащ. Уэрамыщхьэм къытеувауэ, цIыхур къыдоплъ шу зыкъизыххэм. Дяпэ итщ Заурбэч: пкъыфIэщ, плIабгъуэщ, бгы псыгъуэ лIы къуэгъущ. Абы и ижьырабгъур иIыгъщ Хьэбыж * – ар лIышхуэщ, жьым тесу псым йопыдж жыхуаIэм хуэдэщ. СэмэгурабгъумкIэ сэ сыщытщ. Ди ужь итщ Маштайрэ Хьэзешэрэ ** – зыр лIы домбейщ, адрейр, Хьэзешэ, лIы цIыкIущи, уанэгум къищ къудейкъэ жыпIэнщ. Хьэзешэ япон зауэми дунейпсо зауэми хэтащ, Георгий медалым и нагъыщиплIри щолыд и бгъэм. ЦIыху хэщIыхьа щхьэкIэ, макъыхъут Хьэзешэ, къыщопсалъэкIэ уи гур ирихырт. И пащIэрат псори нэхъ зыгъащтэр: нэр къыптриубыдэрэ и пащIэкIэр пиIуэнтIыкIыжакъэ – хуэсакъ: уIэщIэкIуэдэнкIэ хъунущ, кIэбгъу зумыщIмэ.

– Макъыхъу гуэрщ ди дзэпщыр, – жиIащ Заурбэч, Деникиным деж къыщIэкIыжри. – Шуудзэм я пащхьэ иувэрэ и жьэр зэщIихмэ, уафэгъуагъуэ къафIэщIынущ... Ари зыгуэр хъунщ, – къыщIигъужащ и псалъэм. – Ныщхьэбэ балым драгъэблагъэ.

Пщыхьэщхьэм тхури дыщIыхьащ пэш Iэхуитлъэхуитышхуэм – адыгэхэм зэрыжаIэщи, шы къыщыбгъэжэ хъунут абы. Блыным стIолхэр щегъэувэкIащ, утыкур хуитщ, сыкъэфэнущ жыпIэмэ. Зы щIалэ къыдбгъэдыхьэри, дэ тхуагъэува стIолыр дигъэлъэгъуащ. СтIолыр здагъэувар игу ирихьакъым Хьэзешэ.

– Ар хъункъым, щIалэфI. НэгъуэщI стIол дыбгъэдэгъэтIысхьэ, – жиIащ Хьэзешэ.

Ар жери, Хьэзешэ зригъэзэкIащ, ахъшэ дэгуауэ бохъшэшхуэ кърихащ и жыпым. Бохъшэр Iэнэзехьэм иригъэлъэгъуащ. ЩIалэм ахъшэ Iихын идакъым, Заурбэч хуэтхьэусыхащ: «Мы фи гъусэм сытыфэ къызиплъар?» – жери.

Заурбэч и нэщхъыр зэхилъхьащ:

– Хьэзешэ!

Хьэзешэ ней-нейуэ еплъащ Iэнэзехьэм, бохъшэр ирилъхьэжри, Заурбэч жриIащ:

– Бысымым и жагъуэ пщIынумэ, ахъшэ хуэший. НэгъуэщIым къыхэсхакъым. Абы хуэмеямэ, IэнэкIэр къытлъигъэсынтэкъым...

Бжьэ яIэтри, мэхъуахъуэ. Макъамэ хуабжьу къоуэ. Заурбэч къацIыхужащи, зырыз-тIурытIурэ цIыхур къыдбгъэдохьэ, къыдохъуэхъури, бжьэ къыддаIэт. Жэщыбги хъуауэ, Деникинри къыщIыхьащ пэшым. Iэнэм пэрысхэр къэжанакIэт абы щыгъуэ, къафэри яублауэ, цIыхум утыкум къиужьгъэн щIадзат.

Франджы гуп къыдбгъэдыхьащ. «Къэбэрдейм и шу хахуэм» и хъыбар куэд зэхэзыха франджыхэр Заурбэч къелъэIуащ: «Данс де Кавказ дыгъэлъагъу», – жари.

Ислъэмейм и макъ жьгъырур къыщыIум, и цей Iэщхьэр дригъэджэрэзейри, Заурбэч утыкум ихьащ. Мазэ ныкъуэ зыхэс щэкI удзыфэкIэ щIэпхыкIа адыгэ пыIэр къыщхьэрикъуащ Заурбэч. Цей плъыжьыфэр Заурбэч и Iэпкълъэпкъ зэкIужым хуэфIыпст, и бгым дыжьын къамэ илът, кIэрахъуитIи кIэрыщIат и бгъуитIымкIэ: кIэрахъуитIми ярылъ шэм нэхърэ нэхъыбэт Заурбэч и жагъуэгъухэр.

---

[*] Х ь э б ы ж – Абдурэхьмэн Хьэбыж, Къармэхьэблэ щыщщ, Къэбэрдей шуудзэм хэтащ, граждан зауэм и ужькIэ хэкум икIащ, Болгарием щылIащ.

[**] Х ь э з е ш э – Дыкъуэ Хьэзешэ, Къэбэрдей шуудзэм хэтащ, 1920 гъэм хэкум икIащ.

Хуэмурэ ежьэри, Заурбэч и Іэр иІэтащ, ар къуршыбгъэм и дамэ къащыхъуащ пэшым щІэсхэм.

Іэгур тракъутэ Заурбэч, езым зричащи, утыкур хурикъуркъым: зэм къашыргъэ хуэдэ мэлъатэ, зэм къыу Іэсэ мэхъужри, и лъэр хуэмурэ зэблех.

Ислъэмейр и кІэм нэблэгъауэ, цей зыщыгъ зылІ къилъэдащ утыкум. Адыгэ цей щыгъыми, ар зэрымыадыгэр нэрылъагъут. Фадэм къигъэжана лІыр, «зыхэстІэнщ» щыжиІэм, Заурбэч къыжьэхэуащ. Ислъэмейр зымыуха Заурбэч игу техуэнкІэ Іэмал зимыІэт ар: апхуэдэ къыщыхъу хабзэкъым адыгэ джэгум. Ислъэмей здищІым, Заурбэч кІэрахъуэр кърипхъуэтри, лІым и натІэм ириубыдащ. «Мырат уэ пхуэфащэр!» – жиІагъэнщ игукІэ. КІэрахъуэр иунэщІащ, унащхьэм дэуейурэ.

– СыбукІ пэтащ! – къэгужьеящ лІыр, чэфри теужагъэнщ. – Ар къыпщІэкІуэн уи гугъэ?

– Сыт кърибгъэкІуэнур? – и нэр лІым триубыдащ Заурбэч.

– ЩІакІуэ кІапэ дытеувэнущ.

– Ущыхуей сыхьэтым!

Іуэхур щІакІуэ кІапэм нэсакъым: Заурбэч ирагъэцІыхуа нэужь, лІыр икІуэтыжащ.

– Уэра Къэбэрдейм я лІыхъужь цІэрыІуэр! Уи щхьэкІэ узмыцІыхуми, уи хъыбар Іэджэ зэхэсхащ, – ифІ зыкъришэжащ лІым.

Мэздэгу

Іэджэ щІащ абы лъандэрэ. Пщы гуэр, гъуэгу здытетым, мэзым щІэгъуэщыхьри, и шу гъусэхэр куэдрэ кърищэкІа нэужь, псы уэрым и даущ макъыр щызэхихым, абы иригъуазэурэ, Тэрч Іуфэ къыІухьэжащ.

– Мэз дэгум дыщІэтащ, – жиІащ пщым.

Абы и псалъэм къыдежьащ Мэздэгу и цІэр. Пщыр абдеж щетІысэхащ, и цІыхухэри къетІысылІэурэ, жылэ зэрыгъэхъуащ. НэгъуэщІ адыгэ жыли щытІысащ абдеж. Зыкъым, тІукъым: Мэздэгу и хъуреягъкІэ къыщыунэхуащ къэбэрдей жылагъуэ зыбжанэ. Абыхэм къэзакъ жылагъуэхэри гъунэгъу къахуэхъуащ, Урысейм къиІэпхъукІыурэ. Къэбэрдейхэм Іэщ зэрахуэрт, къэзакъхэр нэхъ зыпылъыр щэкІуэнрэ бдзэжьей ещэнрэт.

Къэбэрдей адыгэхэр муслъымэн диным ихьакІэт абы щыгъуэ. Мэздэгу лъэныкъуэмкІэ Іэпхъуэ адыгэхэм муслъымэн дин зэрахьэнуми, чыристан диныр къащтэнуми, зыри къапэрыуэртэкъым. Ауэ диныратэкъым Мэздэгу деж щетІысэх адыгэхэр гъунэгъу къахуэхъу лъэпкъхэм къахэзыгъэщыр. «Адыгэ напэ» – зыми хэгъуэщэнукъым ар...

Заурбэч и адэшхуэр Къэбэрдейм изэгъакъым – Мэздэгу Іэпхъуащ. И адэр, Аслъэнбэч, чыристан диным ихьащ. Мэздэгу унэ щиІащ Аслъэнбэч – аращ Заурбэч къыщалъхуар. Зы къутыри яІащ Даутокъуэхэ – Мэздэгу пэмыжыжьащэу. Заурбэч и сабиигъуэр щигъэкІуар къутырырщ. И ныбжь нэсри, Темырхъан-Шурэ щеджащ, ауэ и лъэр абы куэдрэ щиубыдакъым – Оренбург къыщыщІидзащ: а къалэм къыщиухащ зауэлІ щагъэхьэзыр еджапІэ. Абы и ужькІэ дзэм хэтащ, дунейм ехыжащ.

(Даутокъуэхэ я лъэпкъыр зыдэІэпхъукІар Щхьэлыкъуэщ, абы и хьэблэхэм ящыщ зым ДаутокъуейкІэ йоджэ иоби. – *Ред.*)

Къэбэрдей шуудзэ

Кавказ шу дивизэр австр фронтым щызауэурэ, къэрал псом цІэрыІуэ щыхъуат, абы хэт шухэм зэрахьэ лІыгъэм и хъыбархэр яхуэІуэтэщІыртэкъым. А дивизэм щыщ Къэбэрдей шуудзэм хэтащ Заурбэч и шынэхъыщІэ Даутокъуэ Хьэсэнбий. Хорунжэ цІэр къыфІащауэ зауэурэ, ар 1915 гъэм щІышылэм и

10-м къаукIащ (и хьэдэр къашэжри Мэздэгу щыщIалъхьэжащ – апхуэдэ хабзэ кIэлъызэрахьэрт лIыгъэ зэрихьэурэ къаукIам). И шынэхъыщIэр щIалъхьа нэужь, Заурбэч Кавказ шу дивизэм и Iэтащхьэ пщышхуэ (пащтыхь унагъуэм щыщ) Михаил Александрович телеграммэ иритащ: «Къэбэрдей шу полкым си шынэхъыщIэм и пIэкIэ сыхэвгъэхьэну сыволъэIу», – жери. Пщышхуэр щIэупщIащ: «Хэт ицIыхурэ Заурбэч?» Нэхъыбэм яцIыхуртэкъым. ЗыцIыхум я дамащхьэр драгъэуеящ. ИтIани Заурбэч и хьэтыр къилъэгъуащ дивизэм и Iэтащхьэм: Къэбэрдей шуудзэм хигъэхьащ. Ягъэунэхун мурад ящIащ япэ щIыкIэ: шу щIалэ гуп игъэсэн хуейуэ и пщэ кърalъхьащ. А гупым хагъэхьэ хабзэр нэхъ хъыжьэ дыдэхэрт, уи щхьэр фIашхыкIын къудейуэ. СампIэимыхьэкIи уеджэ хъунут абыхэм, зи лъы къэплъыгъуэ защIэти. Заурбэч и IэмыщIэ ириубыдэри, пщIэнтIэпсыр къахихуащ абыхэм: зы сыхьэти иригъэтIысэхыртэкъым пщэдджыжьым щыщIэдзауэ пшапэр зэхэуэху.

Пщышхуэм, Михаил Александрович, корпус кърaтри, Кавказ шу дивизэм Iэтащхьэ яхуэхъуащ пщы Багратион.

Багратион лIы ткIийт, жыIэмыдаIуэмрэ хабзэм темытымрэ худичыхынутэкъым, игу техуэнутэкъым. Сыт и шыфэлIыфэ дивизэм, хабзэ яхэлъ – ар зэхигъэкIын мурад ищIащ пщым псом япэрауэ. Дивизэр игъэшэсри, зы полкым еплъащ, етIуанэми еплъащ... Багратион и нэщхъыр зэхэлъащ, дивизэр зэхикIухьыху. Чэзур Заурбэч игъасэ гупым къалъысащ. Багратион нэщхъыфIэ къэхъужащ, Заурбэч игъасэ шухэм яхэплъа нэужь: зы дагъуэ яхуищIакъым! Иджыпсту ешажьи, зэуапIэм ишэ – укъагъэщIэхъунукъым, шууей защIэщ, хабзэми ткIийуэ тетщ. Апхуэдэт бгырыс шухэр псори, ауэ Заурбэч игъэсахэм къыщIыхьэнутэкъым. ФIыщIэ яхуищIри, Багратион Заурбэч и гупым къахэкIыжащ. Заурбэч игу зэгъакъым абыкIэ: хырыхыурэ зэбгъуригъэувэри, псори уанэгум иригъэувaщ, езыр япэ иувэжри, гупыр иришэжьащ. Уанэгум иувауэ, шухэм зыщрачым, Багратион и нэр къиихуащ: уанэгум ит шу и мыщыпэлъагъуми, дивизэм и Iэтащхьэр ятхьэкъуащ Заурбэч игъэса гупым...

Ущыхуейм щытхьэусыхэ

Къэбэрдей шу полкым хуагъэхьэзыр щIалэ гуп Налшык щызэхуашэсыгъащ. Зэхуашэсри, поручик Даутокъуэ Заурбэч и IэмыщIэ иралъхьащ: «Гъасэ», – жари.

Заурбэч и IэмыщIэ иралъхьа щIалэхэр щIэныгъэншэ защIэт, урысыбзи ящIэртэкъым: шымрэ сэшхуэмрэ есэмэ, щIэныгъэшхуи урысыбзи хуэныкъуащэ хъунтэкъым ахэр.

Зэрагъасэм нэмыщI, адыгэ щIалэхэр къалэми жэщкIэ щыкъэрэгъулт, ари къалэн къыщащIауэ. Жэщ гуэрым къалэм и тет Кривчик уэрамым щрихьэлIащ щIалэхэр. Кривчик чэфт, зыщIыпIэ щефауэ. Зэрычэфым нэмыщI, уэрэдыжьи кърришырт. Жэщыр хэкIуэтауэ уэрамым кIий-гуоуэ дэт чэфыр «ягъэсабырын» хуейуэ я къалэнти, къэрэгъул щIалитI-щы бгъэдыхьащ къалэ тетым. Ней-нейуэ къажьэхэплъэри, Кривчик щIалэхэм къатекIиящ:

– Что надо? Кто такие?

Урысыбзэр кърaудмэ зымыщIэ щIалэхэм Кривчик гурагъэIуэфакъым зыхуейр. Щхьэ фIэтмэ, езым къажриIэн хуеящ щефари зищIысри. Къалэм и тетым игу техуэнт ар: нэхъри къатекIиящ, къехъуэнащ щIалэхэм. Аркъудейкъым: къалэ управленэр жыжьэтэкъыми, жери сэлэт зыхыбл къишащ. Сэлэтхэм щIалищыр яубыдащ, яхури казармэм щIаубэрэжьыхьащ. Пщэдджыжьым къаутIыпщыжащ щIалэхэр. КъащыщIар Заурбэч жраIэжащ.

– Къамэ фIыгъакъэ? – Заурбэч къатекIиящ щIалэхэм.

– ТIыгъащ, – жаIащ щIалэхэм, я щхьэр щIагуэри.

– НтIэ, щхьэ фымыукIарэ кхъуэцIапIэр?

ЩIалэхэм я жьэр зэщIэнащ.

– ЛIыуэ зыволъытэж абы и ужькIэ! ФикI си пащхьэм! – къащIэгубжьащ Заурбэч щIалэ хуэмыхухэм.

Заурбэч и щIалэхэр иришажьэри, къалэ управленэм и пщIантIэм дыхьащ. ЩIалэхэр иригъэувэкIри, я пащхьэ иувэжащ Заурбэч, щIопщри къигъэIэгъуащ. Кривчик бжэщхьэIум къытеуващ, и щхьэр исарэ и пащIэкIэр пиIуэнтIыкIыу. ЗигъэлI щхьэкIэ, тетым къыгурыIуащ Заурбэч къыщIыкIэлъыкIуар: и цыр уащ, адыгэ шухэм къащыIуплъэм. Заурбэч тетым и Iэблэр иубыдри, щIалэхэм ябгъэдишащ.

– Уэра къалэм и тетыр?

– Сэращ, – жиIащ Кривчик, армыгъуейуэ къыдришейри.

Жэщым яубэрэжьа щIалищыр тетым къыбгъэдишащ Заурбэч.

– КъэпцIыхужрэ мыхэр? – Кривчик, и цыр зэрыуауэ, щIалэхэм къеплъащ.

– Езыхэращ къуаншэр. Щхьэ къыспэува? Къалэм и тетым пэув хабзэ? Ар мыхъунщ...

– Уэрамым хьэулейуэ дэтакъым ахэр – я къалэн ягъэзэщIащ, – жиIащ Заурбэч. – Иджы сыноупщI: къалэм тет ущIыхуащIар хабзэр пхъумэн хуейуэ ара хьэмэ мыхъун блэжьын хуейуэ ара?

Кривчик зыри къыпидзыжакъым, и щхьэр къыфIэхуащ.

И пщампIэр иубыдри, Заурбэч Кривчик и щхьэр къиIэтыжащ.

– ЦIыхукIэ уеджэ хъун мыбы! – жиIащ Заурбэч. – Хьэбыршыбырщ мыр, цIыхукъым!

Зэ Iэбэгъуэм зэфIищIыкIри, лIы гъумыщIэм и щхьэр куэпкъитIым я кум диубыдащ Заурбэч, щIопщыр трикъутэхуи иутIыпщакъым.

– Иджы ущыхуейм щытхьэусыхэ! – жери, щIопщкIэ кIуэцIикъухьа нэужь, Заурбэч къалэ тетыр иутIыпщыжащ.

Кривчик зэрытхьэусыхэнум шэч хэлътэкъым. Къэбэрдейм и тетми ириджащ Заурбэч, Тэрчкъали яшащ, Тифлиси нагъэсащ Кривчик и Iуэхур – къыхухэкIаIакъым. Фронтым къыщыщIидзащ икIэм-икIэжым.

ЗауэлI

Заурбэч австр фронтым щызауэ Кавказ шу дивизэм хэт Къэбэрдей шу полкым щыхыхьар 1915 гъэм мазаем и 10-рщ. Абы хэтащ, дивизэр фронтым Iутыху. 1918 гъэм и гъэмахуэкIэ мазэм Къэбэрдей шу бригадэ щхьэхуэ къызэригъэпэщын щIидзащ, Дзэ Плъыжьым езэуэн щхьэкIэ. А бригадэри, иужькIэ къызэрагъэпэща Къэбэрдей шу дивизэм и етIуанэ бригадэри IэщIэлъащ 1918–1919 гъэхэм. Налшык хуит къищIыжащ 1918 гъэм щэкIуэгъуэм и 6-м, большевикхэр дихужри. Балъкъ деж щызэтрикъутащ большевикхэм я дзэр. Абы щыгъуэ Заурбэч, пашэ яхуэхъуауэ, IэщIэлът Къэбэрдей шу бригадэр, шу дзэ пакIитI, зы лъэсыдзэ (зауэлIищэ хъууэ), къэзакъ шу гупиплI – псори шу гуп 16, лъэсыдзэр гупищ хъурт. Добровольческэ армэм хыхьэри, Заурбэч зи пашэ шухэр щIыпIэ куэдым щызэуащ, къалэ, къуажэ, станицэ Iэджэ большевикхэм къытрахыжащ. Заурбэч и Къэбэрдей шуудзэр Царицынэ (иужькIэ – Сталинград, иджы – Волгоград) деж щызэуащ, къызэрехьэжьауэ абдеж къыщебгъэрыкIуэ Дзэ Плъыжьыр зэтрагъэувыIэри, удынышхуи ирадзащ. А зауэм хэкIуэдащ езы дзэпщри: шухэм япэ иувауэ бийм щебгъэрыкIуэм, къыхагъэщIащ.

Япэ дунейпсо зауэм и лъэхъэнэмрэ Дзэ Плъыжьым щезэуа зэманымрэ зэрихьа лIыгъэм папщIэ Даутокъуэ Заурбэч къратащ Аннэ орденым и 2-нэ, 3-нэ, 4-нэ нагъыщэхэр, Владимир орденым и 4-нэ нагъыщэр, Станислав орденым и 2-нэ, 3-нэ нагъыщэхэр; генерал-лейтенант цIэр къыфIащащ (дунейм ехыжа нэужь).

* * *

Къэбэрдейм щIэх дыдэ къэсащ Бытырбыхурэ Мэзкуурэ щызэщIэна мафIэлыгъэм и хъыбар. Хъыбарыр къэсами, мафIэм зэщIищта щIыкIэтэкъым Къэбэрдейр. Австр фронтым къикIыжа Къэбэрдей шуудзэр зыдэс Налшык зэрыщагъэхъыбарымкIэ, Бытырбыхуи Мэзкууи комиссархэм я IэмыщIэ ихуат, властыр яубыдри. Донрэ Псыжьрэ Корниловым дзэ щызэхуишэсырт. Грузиер къэрал щхьэхуэ хъуат. Абы елъытауэ, Къэбэрдейм цIыхур гупищ щызэрыгъэхъуащ: зы гупыр большевикхэм я телъхьэщ, адрейр Корниловым гухьэну хьэзырщ, ещанэ гупыр зэщэр щхьэхуэ защIу Къэбэрдейр Урысейм и IэмыщIэ къызэрырахынырт. Заурбэч а гупищми гъусэ яхуэхъуакъым. Абы къыхэкIкIэ, большевикхэм я ужь иувахэм ар Корниловым и IупэфIэгъуут зэралъытэр; Корниловым гухьахэм Заурбэч большевикыу ябжырт. Къэбэрдейр щхьэхуэ зыщIыну зи мурадхэм зэралъытэмкIэ, Заурбэч лъэпкъым епцIыжа къуумалт. Езы Заурбэч жиIэр мырат: «Коммунистхэм я революцэр мафIэщ, абы цIыхур хисхьэнущ. И чэзур къэсынщи, мафIэр ужьыхыжынщ, цIыхури къызэфIэувэжынщ. А зэманым дыпэплъэнщ... Дапщэщ ар къыщысынур? Ар сэ сщIэркъым, зыщIи щыIэкъым иджыпсту». Апхуэдэ псалъэ щажриIэкIэ, цIыхуищэм щыщу зы закъуэ хъунт Заурбэч зэхэзыщIыкIыр. Адрей бгъущIрэ бгъум гупитI защIауэ, зы гупым жаIэрт: ар большевикщ; етIуанэ гупым шэч ящIырт: абы щэхуу зыгуэр зэрехьэ...

Къэбэрдей полкым и Iэтащхьэм чэнджэщ кърахьэлIэ зэпытт: офицерхэмрэ нэхъ шу лъэрызехьэхэмрэ гъусэ щIауэ, Корниловым и дзэм хыхьэн хуейщ. Заурбэч идэртэкъым ар. ЩIимыдэм щхьэусыгъуэ иIэт. Къэбэрдейм и унафэр зыIэрыхьахэм коммунистхэм ялъ ягъэжэн мурад яIэтэкъым, фIырыфIкIэ ягурыIуэным щыгугъырт.

Налшык дэс унафэщIхэм жаIэрт: большевикхэр Iэщэм щыхуекIуэнур езы къэбэрдейхэм Iэщэр япэ къащтэрэ зыкъаIэтмэщ, апщIондэху лъы бгъэжэныр хабзэншагъэщ, къемызэгъщ. Полкым и командирым псалъэ ирагъэтащ унафэщIхэм: шуудзэр большевикхэм ебутIыпщынкъым апщIондэху, ялъ бгъэжэнкъым... УнафэщIхэр щыуауэ къыщIэкIащ абдежым: большевикхэм Къэбэрдейр яубыдащ, лъы ямыгъажэу. Яубыда нэужь, япэ зилъ ягъэжар «гущIэгъу къахуэзыщIа» унафэщIхэращ, абыхэм я ужькIэ яIэщIэкIуэдащ уэркъхэмрэ хуэкъулейхэмрэ; итIанэ цIыху цIыкIум дежи нэсащ...

Большевизмэм и лъэр Къэбэрдейм щыуващ, лъэныкъуитI-щыкIэ къикIыурэ. Абы и идеехэр Къэбэрдейм япэ къэзыхьэсар Кавказ фронтым къикIыжауэ Налшык зыщызыIэжьа топауэ дивизионращ. Къэбэрдей шуудзэр австр фронтым къикIыжа нэужь, дивизионым Iэщэр къытрахри, мафIэгукIэ яутIыпщыжащ. Большевикхэм я псалъэр Къэбэрдейм кърахьэрт зауэм къикIыж сэлэтхэми – абыхэм я нэхъыбапIэр урыс жылагъуэхэм щыщт.

Революцэм и идеехэм игъэжэкъуащ – хэт и гугъэнт! – мыдрисэм щеджэ щIалэ гупи. Абыхэм пашэ яхуэхъуащ я Iустаз Назир*. Шэрихьэтым и бэракъыр зыIэтахэм я фIэщ хъурт большевикхэм Къэбэрдейр щхьэхуит зэрадэхъунур, насып къазэрыхудэкIуэнур. Лениным и псалъэм еувэлIахэм шэч къытрахьэртэкъым Назир зэрыбегъымбарым, ар уафэм къехауэ фIэкI къащыхъуртэкъым.

Назир и бэракъ щхъуантIэм щIэувахэр адрей псоми ятекIуащ – апхуэдэ Iуэхутхьэбзэ хуащIащ большевикхэм. Iуэхутхьэбзэ ирагъэлэжьри, Урысейр коммунистхэм я IэмыщIэ ираубыда нэужь, бэракъ щхъуантIэр зыIэтауэ щыта Назир лъэныкъуэ ирагъэзащ – аращ Iуэхутхьэбзэм къыпэкIуар. Назир и закъуэкъым лъэныкъуэ ирагъэзар: абы щIыгъуахэр зырыз-тIурытIурэ

* Н а з и р – зи гугъу ищIыр Къатхъэн Назирщ.

зэтраукIащ, духьэшыхэмрэ муслъымэн диным и лэжьакIуэхэмрэ зэхэзехуэн ящIащ. КъурIэнкIэ тхьэлъанэ ящIурэ, Назир и шухэм властыр къыхуазэуащ коммунистхэм, властыр яIэрыхьа нэужь, КъурIэнми еплъыжакъым ахэр...

Гур зэрыгъум…

Илъэс щэщIрэ щырэ и ныбжьт Заурбэч, и псалъэ къэбэрдейхэм щахилъхьам. Сытым хунэса, сыт къехъулIа абы? Шууейщ, IэщакIуэщ, щхьэмыгъазэщ. Псом ящхьэращи, жьакIуэщ. Заурбэч къыгурыIуащ: цIыхур къыщоувэлIэнури щызэщIэпIэтэфынури я фIэщ ухъумэщ. ЛIыжь жьакIэхур щIалэ хъужырт, щIалэм нэхъ губзыгъэ хъуауэ къыфIэщIыжырт, Заурбэч и псалъэ щызэхахкIэ – дэтхэнэми и гум къишхыдыкIырт. Шу минитI игъэшэсыфри Къэбэрдейм щхьэкIэ игъэзэуащ Заурбэч. Абы и псалъэр я фIэщ хъуати, аращ Заурбэч апхуэдиз цIыху щIыдэшэсар. «Къэбэрдей щхьэхуит» партым и пашэ Даутокъуэ Заурбэч 1918 гъэм шыщхьэIу мазэм и 20-м къэбэрдейхэм зэрызахуигъэза псалъэхэм щыщщ мыхэр:

– Къэбэрдейр хуитщ и гъащIэр зэриухуэнумкIэ, мыжурэкIэ хамыгъэзыхьауэ...

– Къэбэрдейм езым и дзэ иIэн хуейщ, пхъэидзэ ящIурэ къыхэхын хуейщ абы хагъэхьэнухэр, къызыхэкIа лъэпкъым емылъытауэ. Дзэм Къэбэрдейм и щIыналъэр ихъумэн хуейщ...

– Зыри хуиткъым къэбэрдейхэм я Iэщэр трахыну...

– «Къэбэрдей щхьэхуит» партыр псом япэрауэ къызыщхьэщыжыр зи хуитыныгъэхэр нэгъэсауэ зэкIэ къызыгурымыIуэ цIыху щIэныгъэншэхэрщ... ЦIыхубэм фIы къехъулIэну зи гуапэ пщыхэмрэ уэркъхэмрэ ди лъэныкъуэ хъун хуейуэ я къалэнщ...

– ГъэпцIакIуэхэм хэутэн ящIа хуитыныгъэр цIыхубэм етыжын къалэныр зи пщэ дэзылъхьа «Къэбэрдей щхьэхуит» партыр и кIэм нэс IэщэкIэ ебэнынущ цIыхубэм и бийхэм...

– ИугъащIэ къэбэрдей цIыхубэ щхьэхуитым! ЩремыIэж гъэпщылIакIуэхэр, мыжурэм и диктатурэр!..

... Заурбэч и шуудзэм «плъыжьхэр» Балъкъэрэ Бахъсэнрэ деж щызэхакъута нэужь, ар Налшык дыхьауэ щытащ. Абы и цIэр дэнэ лъэныкъуэкIи щыIуат а зэманым, и хъыбар дэни щаIуатэрт. Къалэкум ухуэзышэ уэрамым къыдыхьэри, цIыхур къыпежьащ шуудзэм.

ЦIыху Iувым я пащхьэ шууэ иувэри, Заурбэч уанэгум зриIэтыкIащ. Псори пэплъэрт Къэбэрдейм хуитыныгъэ къыхуэзызэуа дзэпщым и псалъэм.

– Си къуэшхэ, си шыпхъухэ! – уанэгум зриIэтыкIауэ и псалъэр иублэгъащ Заурбэч. – Урыс революцэм хуитыныгъэкIэ дыщыгугъащ дэ, ауэ абы къытхуихьар залымыгъэщ. Дэ дызэрыс къэралышхуэм и щхьэр къигъэпцIэжащ, дуней псори къигъэпцIащ. ХуэщIауэ псэуфын хуейщ ди хэкур, ауэ ар зэтрафыщIащ. Сыт къытхуихьар революцэм, щхьэ зыкъедгъэгъэпцIа абы? ФIыгъуэм и пIэкIэ абы къытхуихьар мыгъуагъэщ. Кремлым дэс коммунистхэм къэралыр зэтракъутащ. Ар зэтраухуэжыфынукъым абыхэм. Къэралми цIыхубэми щысхьыркъым ахэр. Ахэр хамэщ, хамэщ Урысейм дежкIи, Къэбэрдейм дежкIи. Ар фощIэ фэ, фи щхьэкIэ вгъэунэхуащ... Си псалъэр зэхывох: коммунистхэм датекIуащ нобэ. Ауэ кIэ етта щIыкIэкъым: Урысейм и нэхъыбапIэри Кавказым и зэхуэдитIри комиссархэм я IэмыщIэ къинащ. ЦIыхухэм псоми зыкъаIэтрэ коммунистхэм япэщIэувэмэ, итIанэщ дытекIуауэ щытлъытэнур... Большевикхэм дызэрезауэм фыщыгъуазэщ псори. Зыщывмыгъэгъупщэ: дэ ахэр къыттекIуэмэ, фэри къыфтекIуауэ араци, я бжьым фыщIэувэжынущ. ИтIанэ фигу дыкъэкIыжынкIэ мэхъу: дэнэ щыIэ Заурбэч? Дэнэ щыIэ абы и

дзэр? Заурбэчи абы и дзэри къыфлъэIэсыжынкъым, бжьым фыщIэхуэжмэ. Нэпс щIэвгъэкIынщ итIанэ, фи Iэпэм федзэкъэжынщ. Ауэ кIасэ хъунущ абы щыгъуэ. ФIыгъуэр зыхуэмыхъумэм мыгъуагъэм гъуэгу ирет...

Гур зэрыгъум дыгъур ирожэ. Заурбэч и псалъэр пэж зэрыхъуар я нэкIэ ялъэгъуащ а махуэм ар Налшык щезыгъэблэгъэжа куэдым.

ЗэзыдзэкIар **КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмидщ**

ЗэрызауэлI хахуэм нэмыщI Заурбэч усакIуэуи щытащ. Ди деж къэсар (е зэкIэ хэIущIыIу хъужар) адыгэ щIалэм и зы тхыгъэщ. Ар итщ зи цIэ къитIуа тхылъым. А зы усэри щыхьэт тохъуэ Даутокъуэ Заурбэч и Къэбэрдей хэкумрэ къызыхэкIа лъэпкъымрэ фIыуэ ильагъуу зэрыщытам. Журналым теддзэ усэр абы урысыбзэкIэ 1913 гъэм итхащ, анэдэлъхубзэм ар къригъэзэгъащ Уэрэзей Афлик.

ДАУТОКЪУЭ Заурбэч

Си лъэпкъыр

Солъагъур пщIыхьэпIэ, пщIыхьэпIэ шынагъуэ,
Си щIыфэр дэтхытхыу, къыстехьэу техьэгъуэ...
КIыфI Iувым къыхокIри, къыхохьэ си пщIыхьым
Алъп шу абрагъуи, къоувэ си пащхьэм.
Сышынэу соупщIыр? «Уэ хэтхэ уарей?»
Нэщхъейуэ къызоплъыр: «Сэращ Къэбэрдейр...»
ЙокIуэтыр си пшынэр, Iэнкуныр сIэщIоху:
Адыгэм къыпэплъэр си нэгу къыщIыхьэху,
Сегупсысыху адыгэпсэр щIэгызым,
И напэм, и щIыхьым къапэплъэ пщэдейм,
ЛъэмыкIыу, гузасэу си гущIэм зехуз.
СоупщIыр аргуэру «Уэра Къэбэрдейр?
Кавказым и мэIуу иджыри къэсар,
Щхьэхуиту, мышынэу щIым тету есар?»
Аргуэру нэщхъейуэ: «Сэращ Къэбэрдейр...»
— Уи гъащIэ нэхур, Къэбэрдей,
Уи лъагъуныгъэр, лъыщIэж джатэр,
ХабзэфI хэлъахэр пасэрейм,
Уи лIыгъэр дэнэкIэ щыхэтыр?
Уи уэрэдыжьхэр, уи нарт лIыгъэр,
Нэпс гуащIэу напIэр щIэзысыкIыр,
ЩIалэгъуэ хъыжьэм и Iэлыгъэр
ДебгъэдзэжакIэ хьэрэкъуакIэ?

Бэвыгъэр зи нэщэнэ хьэсэр,
Уи къуршыпс уэрхэу къыпхуэІэсэр,
Губгъуэшхуэм хуиту щикъухьа
ХакІуапщІэ куэдыр дэнэ пхьа?
Адыгэм къыддалъхуа зышыІэр,
Пхэлъа Іущыгъэр дэнэ щыІэ?
Къызэтена иджы ди хабзэр:
Нэхъыжьым, хьэщІэм хуэтщІ нэмысыр?
Щыхэтыр дэнэ лІым и псалъэр,
Зэкъуэшыныгъэ щапхъэ пщалъэр,
ШыгъупІастэм и пщІэр ягъэину,
Хъуэхъу дахэр щыІу адыгэ Іэнэр?
А псори мы дуней емынэм
Иужьыгуу, гум щыжеижа,
Уи фІэщ мыхъужу уи къэкІуэнур,
Мы гъащІэм укъыхэнэжа?
ПлъэкІыну тхыдэм птелъ и щІыхуэм,
Зыпхуэмыlэту, плІэр иухуэу.
КъыхэмыщтыкІыу уи гур, уи псэр
Иджы зепхьэну адыгэцІэр?
... Губжьауэ шу уардэм жэуап къызидзар
Блэ фІыцІэ шэрэзу си гущхьэм пхидзащ.
АрщхьэкІэ згъуэтыжщ дэрэжэгъуэ щІэрыщІи,
Мы си гум къеуэн щІидзэжащ мащІэ-мащІэу:
— Сабийуэ псэ махэ, щхьэ уи гум ихуа
Си лъэпкъым игъащІэм псэукІэу иІар?
Щхьэ уигу ІэщІэхуа — зыхъумэжым зи хэкур
Ахърэтым къыщожьэ жэнэтым и жьэгур.
Сыт щыгъуи мы псалъэхэр уи гум игъэлъ,
А псалъэхэр ныпу лІыхъужьым ІэщІэлъщ:
«Шууейм и нэмысыр, и щІыхьыр зыІэтыр
И Хэку къиихьа бийм иращІэкІ къэзэуатырщ».

◈ ◈ ◈

НЭХУЩ Хьэжпагуэ

ЩIыхуэ

Рассказ

– Тобэ Iистофрилэхь!.. Тобэ, тобэ!..

Жэщ ныкъуэ жейм къиутIыпщу къызэщыуа Хьэмзэт илъэгъуа пщIыхьэпIэр зыхуихьынур имыщIэу, а псалъэхэр къиIущэщ щIыкIэу, тIэурэ-щэрэ макъкIэ зэкIэлъыжиIэри, щэху дыдэ хъужауэ хэлъщ мэгупсысэри. Хьэмзэт и гъащIэм щыщу къищIэжым и пэ дыдэм къыщыщIидзэри гупсысэкIэ ирикIуэжащ – кърикIуэжащ. Куэдрэ ар? Щхьэтегъэлъэф пщIымэ, уи гъащIэ псор гупсысэкIэ щIупщытыкIыжыфынущ, дакъикъэ бжыгъэ фIэкIа тумыгъэкIуадэу.

Ауэ гъащIэм и дэтхэнэ плIанэпэми удэплъэжу, пщIащэ пыщэщар пхъэIэпэм къызэрызэщIикъуэм хуэдэу, уи блэкIар гупсысэкIэ къызэщIэпкъуэжу укърикIуэжмэ, алыхь-алыхь, гукъеуэрэ губжьрэ, убзэрэ нэпсу узрихьэлIэнур зыхуэдизым ущIэмыупщIэ. Абы щыгъуэ уи гупсысэр зэпылъэфа мэхъури, зэман нэхъыби токIуадэ. Ауэ гъэщIэгъуэну зы хэлъщ абы. Псалъэм и хьэтыркIэ, тхъэвыр е шхэпсыр хэпхуху, зэпыпшыху нэхъ пIащIэ, хьэфэр хэпшыху нэхъ псыгъуэ зэрыхъум хуэмыдэу, гукъэкIыжыр, – гупсысэр букъуэдииху нэхъ «Iув» мэхъу, уздэгупсысэну лъэныкъуэр къыпхуэмыщIэжу гукъэкIыжхэр мэбатэ, къобгъэрыкIуэ, укъаухъуреихь пшагъуэ Iувым хэбзэха хуэдэ, зыгуэрхэр пIэщIэгъупщыкIыу.

ПщIыхьэпIэм къигъэуша лIыжьым и гупсысэхэм и гъащIэ IэфIыншэр зэрагъэзэхуэж.

Хьэмзэт лIыгъэкIэ хуэмыхуакъым, лэжьыгъэкIи лъэкI къигъэнакъым, цIыхугъэкIэ жыпIэнущи, абыкIи, псоми емыфIэкIамэ, зыми къыкIэрыхуакъым. Къэралым хуэлэжьат и Iэщхьэлъащхьэр дэхьеяуэ. Хэкум бийр къиужьгъауэ щифыщIми, зауэ нэужь илъэс хьэлъэхэми и псэ еблэжакъым. «Коммунизмэм дыхуокIуэ» жаIэу, апхуэдэ уэрэди яусыжауэ, цIыхур япэкIэ кIуатэу щагугъа, фIыгъуэ Iэджэми щыщагъэгугъа зэманми гугъуехьым къигъэдзыхакъым. Абыи и гугъэт ипэкIэ кIуатэхэм ящыщу.

Зи ужь ихьар IэкIуэлъакIуэу зэфIигъэкIырт мо лIы Iэчлъэч лэжьэрейм. Лажьэрт, псэурт цIыху хуэдэу. Унагъуэ иухуэн хуей щыхъум, езыр зыхуей хъыджэбзыр псэгъуу къыхихат. Хьэмзэтрэ Жанхужьрэ лъагъуныгъэ къабзэ зэхуаIэу зэрышати, зэгурыIуэу псэурт, я гуащIэдэкI хьэлэлкIэ къалэжьыр зрахьэлIэу.

Зэрылэжьыхьын, зэрыпсэукIын щIапIи, фIы дыдэкIэ уемыдженуми, унэ хъарзыни я пщIэнтIэпскIэ яухуауэ яIэт. Псэухэрт лажьэрэ шхэжу, цIыхум зыгуэр хуащIэнуми, къызыхахын ягъуэту. ЯмыIэр бынт. Илъэс зыбгъупщIкIи зэдэпсэуат, быным я нэ къыхуикIми, зэдамыгъуэту. Ауэ абы щхьэкIи зэбгъэдэкIыжатэкъым зэпсэгъуитIыр. Зэрылъагъут, зэхуэIэфIт, нэхъыфIкIэ Алыхьым щыгугъхэрт, елъэIурт бын къаритыну. ИкIи зэхихат Тхьэшхуэм абыхэм я лъэIур. КIасэми, къаритат зы щIалэ дыгъэ цIыкIу. Сыт хуэдизу щыгуфIыкIат аитIур я щIэблэ закъуэм! КъуажэдэсхэрI къадэгуфIат зи гъащIэр лэжьакIуэжьу, цIыху гуапэу езыхьэкI зэщхьэгъусэ мамыритIым. ЦIыхухэр

къакIуэри къехъуэхъуат я гумрэ я псэмрэ къыбгъэдэкIыу, «Аслъэн» зыфIаща я щIалэр, аслъэным хуэдэу лъэщу, и адэ-анэм хуэдэу щэныфIэу, лэжьэрейуэ, губзыгъэу къэхъуну...

Сыту гукъэкIыж налъэ IэфIыщэт ар! Дуней дахэми, гуфIэгъуэм ущызыгъэгугъ а зэман кIэщIри блокIри йожьэж гъуэбжэгъуэщу. Абы къыкIэлъокIуэ насыпкIэ къыпхуэупсэ нэгъуэщI махуэхэмрэ илъэсхэмрэ. Быныр къохъу, хохъуэ, зэроубыд IэпкълъэпкъкIэ, акъылкIэ. Iэджэ, Iэджэ къыщохъу гъащIэм быныр балигъ хъуху...

Хьэмзэт и щIалэр къэхъурт, хьэлыфIэу, лэжьакIуэ нэсу, адэ-анэм я гур игъэфIрэ фIым щигъэгугъыу. ЩIым елэжьыныр IэщIагъэу къыхихауэ абы хуеджэрт. Адэ-анэми ягу ирихьырт къуэм къыхиха IэщIагъэр. Еджэн къиухмэ, кърагъашэу унагъуэу ягъэтIысыну я мурадт. ФIыуэ илъагъу, зэпсалъэ пщащи иIэу зэхахати, абыкIи арэзыт мо тIур. Аслъэн и мурадт лIыжь-фызыжьым ябгъэдэсыну, я зэманыгъуэм гугъу ехьами, псэхугъуэ яритыжыну, игъэтыншыжыну. Ауэ гъащIэм езым зэрыхуейуэ унафэ ищIыжащ, зыгуэрми емыупщIу.

И зыгъэпсэхугъуэ махуэу къуажэм къэкIуэж Аслъэн лъэс лъагъуэм тету здэкIуэм, гъуэгум къытежа машинэр къыжьэхэуэри зэшэзэпIэу иукIащ, шофырыр, жиIэр имыщIэжрэ, зэфIэтыжыф къудейуэ чэфт... Арат зэрыхъур илъэс тIощIрэ тIукIэ адэ-анэм гурыфIыгъуэу яIа щIалэ закъуэм и гъащIэр.

* * *

Гъэмахуэ жэщ кIэщIыр гупсысэ хьэлъэм хэту зыгъэкIуа Хьэмзэт зэхэуфауэ пщэдджыжьым зыкъиIэтащ. Пщэдджыжь нэмэзыр зэфIигъэкIа нэужь, фызыжьым къиша жэм джэмыдэжьыр Iэхъуэм иритри псынщIэ дыдэу къигъэзэжат. Къыдыхьэжри, пхъэ къутапIэм хэлъ теIущIыкIыпIэм тетIысхьауэ хэплъэу щыст, ныжэбэрей гупсысэхэм пищэ щIыкIэу. Мы зэманым хэти пхъэ икъутэжрэ? Къуажэхэм газ яшащи, тынш хъуащ унэ бгъэплъынуи упщэфIэнуи. Ауэ Хьэмзэт иджыри зэрехьэ а теIущIыкIыпIэри абы хэупцIа джыдэжьри. УщыунагъуэкIэ, белыкI, гуахъуэкI е нэгъуэщI зыгуэр бупэпцIынщ, жеIэ.

Мэкъу еуэжыфыркъым Хьэмзэт, лIыжь хъуащ. Ауэ Iэзэу шэмэджыкI фIелъхьэри, хьэблэ щIалэхэр абы и деж къокIуэ. Хьэмзэти зыри игъэщIэхъуркъым, псапэ хъунщ, жеIэри. Зыгуэр къыхуэзышийми къыIихыркъым. И Iуэхур мы гъэм нэхъ зытехуами, абы щхьэкIэ гужьейркъым.

Куэд щIакъым къуажэм газыр къызэрылъэIэсрэ. Псоми я унэм щIашащ. ХуэкъулеЙм и Iуэху тыншт. Ауэ лIыжь-фызыжь дэIэпыкъуэгъуншэхэр, къулейсызхэр гугъу ехьащ. ЩIыхуэ-хьэхуэ жаIэу лъаIуэу къуажэм дэтар, я Iыхьлы, я благъэхэм ябгъэдэлъэдар мащIэтэкъым. УзэрыщIэпхъуэуи бгъуэтрэт? Зым уолъэIури, хъуркъым. ЕтIуанэм, ещанэм я деж уожэ. Газыншэу зыкъыумыгъэнэн щхьэкIэ, къыумыгупсыс щыIэкъым. Хэт и мэл зытIущыр, хэти и жэмыжьыр ещэж. Нэхъ къулейсызхэм пщIэншэу хущIашэну, къадэIэпыкъуну къагъэгугъами, хуэмыщIа псоми апхуэдэ насып ялъысакъым.

Хьэмзэт хыхьакъым апхуэдэ зэрыхьзэриийм. И щхьэ хуигъэфэщакъым лъаIуэу, убзэу къикIухьын. И лъэIур зэхахыни зэхамыхыни. «ДылIэмэ къэтщтэнщ», – жаIэу ягъэтIылъа ахъшэ тIэкIум хэIэбэри, зыхуеЙм хуэдиз къыхахащ. МылIэу бжьыхьэр нэсмэ, жыгым къыпыкIэм щыщ халъхьэжынщ. Пенсэ тIэкIуи кърат. АрщхьэкIэ, сыт мыгъуэри и пенсэ абы? МылIэIусщ. НэгъуэщI зыгуэр къыумыгъэхьэрычэтмэ, урипсэуну урикъунукъым. Ауэ жьы хъуа мылэжьэжыфхэм сыти къагъэхьэрычэтын?

Хадэм кърахIамэ щыгугъыу аращ. Мы тхьэмыщкIитIым гугъапIэу яIар зытеубгъуауэ япIа щIалэ закъуэрати, ари Алыхьым яIихыжащ.

Iыхьлы, благъэ ущиIэкIэ, зыгуэрым гуфIэгъуэ къыдех, нэгъуэщI гуэрым

гузэвэгъуэ къылъыкъуокI. Абыхэм уи Iэр щIэбупскIэу укIуэ хъуркъым. А псом яхуэпшиин дэнэ къипхын?.. Мы ныжэбэрей пщIыхьэпIэри сыту хьэлэмэтыщэ! ЩIалэ тхьэмыщкIэр лъаIуэрт. ЗыхуэныкъуэIаи хуэдэтэкъым. Уэлэхьи, дэри тлъэкI къэдмыгъэна мыгъуэ хуэщIэнкIэ. Зыт зыхуейр, зы закъуэ...

– Сыт, лIыжь, нышэдибэ къыпщыщIар? Угукъыдэмыж? Узэхэуфауэ, уепэзэхыу нэху укъекIаи.

Жанхужь къэпсэлъэху Хьэмзэт гу лъитэхакъым ар къызэрыбгъэдыхьам.

– Уэлэхьи, фызыжь, ныжэбэрей пщIыхьэпIэрам сызэгупсысыр. Си щхьэм икIыркъым.

– Хьер ухъу... Сыт уи нэгу щIэкIар? – Жанхужь йоплъ епэзэзэхрэ тхьэмыщкIафэ дыдэ къытеуауэ щыс Хьэмзэт.

– ЩIалэр слъэгъуащ.

– Сыт Iей жыпIэр?! – къэщтащ Жанхужь. – Къоджауэ ара? Хьэмэрэ?.. Дауэ зэрыплъэгъуар?

– КъэкIуэжа хуэдэт. И Iуэхури Iейтэкъым. Гукъыдэж хъарзыни иIэт, зэгъэпэщауи хуэпат...

– Тхьэ, ар пщIыхьэпIэ Iей хуэмыдэ, – фызыжьым и нэгум гуфIэ тIэкIу иплъагъуэ хъуащ. – ФIыуэ хуэпауэ плъагъумэ, и псэр хъуапсэркъым, арэзыщ...

– УкъэдаIуэркъэ-тIэ адэкIэ, фызыжь, – жеIэ лIыжьым а зэрыгукъыдэжыншэрэ цы къимынэу фэкъуу икIа и щхьэку пцIанэм Iэ дилъэурэ. – Мэлыл сигу къэкIащ, жиIэ мыгъуэрт. Лы гъэжьа тIэкIу диIэу пIэрэ?.. – и тэмакъым тенаIа хуэдэ, лIыжьым, и макъыр кIэнтIу щIедзэри, псэлъэн щегъэт.

– Е, си тхьэмыщкIэ цIыкIу мыгъуэ, – Жанхужь и гур къызэфIозэрыхьри, и нэпс къекIуахэр кIэпхынымкIэ щIелъэщIыкI. – Апхуэдизу уэ уи псэр къэхъуапсэу си жьэм дауэ ерыскъы хуэсхьын?.. Еуей, еуей, сыт мыгъуэр пхуэсщIэну? – Жанхужь, и нэкIущхьэ зэлъахэм дэлъэда нэпсыр илъэщI къудей мыхъуу, макъкIэ гъын кърегъэжьащ.

– Хъунщ, хъунщ, фызыжь, – жеIэ Хьэмзэт, езым и нэпсыр IэдакъэкIэ трилъащIэу, игу къызэфIэнар щIиуфэ щIыкIэу, лIыгъэм зригъэхьу. – ЕтIуанэу умыгъеиж щIалэр, зы мэл къэдгъуэтынщи хуэдукIынщ, и псэр къыщыхъуэпсакIэ. ДукIынщи, хьэблэм къетхьэкIынщ.

Хьэмзэт дэнэ кърихынт мэл? Я лъапсэм а псэущхьэр зэримытыжрэ илъэс дапщэ хъуа? ТхьэмыщкIитIым яхузехуэжакъым. Зи гъэшым къуэс жэмыжь закъуэр, Iэмалыншэщи, зэрахуэ. ЩIымахуэм ирагъэшхыну мэкъумылэм и зэгъэпэщыным и бэлыхьыр-щэ? И мэкъупIэ тIэкIур хьэблэм прегъэупщI, щIыхьэху хуэдэу ещI, яшхын, ирафынкIэ къызэрегъэпэщри. Арщ Iэмалу иIэр, нэгъуэщIкIэ къыпхуащIэнукъым. Фадэ-пIастэми ущысхь хъуркъым апхуэдэм деж. ЕтIуанэ гъуэгу я щIыб къыпхуагъэзэнущ. Ар мыхъуми Хьэмзэт хузэфIэкIынукъым къущ-къысу щытын. Псэ хьэлэлщ. ИгъащIэм зыгуэрым и жагъуэ хъун жриIауэ зыщIэж щыIэкъым. ЦIыху щабэщ, и бзэри IэфIщ.

– Дэнэ къипхын мыгъуэ мэл, лIыжь? Къэпщэхунущи, ахъшэ тIэкIур къытIэщIэухащ. Къуажэ мэлри Къущхьэхъу яхуащ.

– Дэзымыхуаи щыIэщ. Болэтыжьым и мэл къомыр къыдинауэ егъэхъури губгъуэм итщ. Зи мэл ныкъуэдыкъуэу е зыгуэркIэ хуейуэ къыдэзына зырызхэм абы ейм хаутIыпщхьауэ ирагъэгъэхъу пщIэкIэ... Бжьыхьэм жыгхэм къапыкIэмэ, еттыжыну щIыхуэу къыдитынщ зы мэл.

– ЩIыхуэр хьэдэIус хъуну пIэрэ, лIыжь? – щIоупщIэ Жанхужь, и гур нэхъ къызэрыгъуэтыжами, дзыхьыщэ имыщIу.

– ЛIо щIэмыхъунур, уасэ хуищIыр щестынукIэ. Ауэ мащIэкIэ угурыIуэн мыгъуэ а нэпсеижьым. Къыдимытыххэнри хэлъщ, къызэфтыжыфынукъым жиIэу.

– Тхьэ, сымыщIэ-тIэ. НэгъуэщI хэт иIэу пIэрэ мэл?
– Уэлэхьи, сэ нэгъуэщI къысхуэмыщIэ мэл къыдэзына...

* * *

«Зыгуэр хэсшхыкI, хэстыкIми, мы бжьыхьэ дызыхуэкIуэ мэлищэ сиIэу срихьэлIэмэ, щитIым нэсауэ гъатхэ сытехьэну согугъэ. Си мэлхэр тIурытIылъхущ. Гъэмахуэ къакIуэ згъэхъуакIуэрэ, щынэ къомыр къэжэпхъмэ, мэлищэ хуэдиз бжьыхьэм сщэмэ, ахъшэ хьэзырщи, згъэтIылъынщ. КъыкIэлъыкIуэ гъэми, нэхъ узыншэу щэ хуэдиз къэзгъэнэнщ, адрейхэр ахъшэ сщIынщи, си жып ислъхьэжынщ...» – хъушэм бгъэдэту губгъуэ Iэхуитлъэхуитышхуэм ит Болэт зэпилъытэрт илъэс зытIущкIэ къулей, къулей дыдэ зэрызищIынур. Илъэс 70-м зи ныбжьыр нэблэгъа лIыт ар. Ауэ, апхуэдэ ныбжьи иIэу хуумыгъэфэщэну, лъэрызехьэт, жыджэрт. И гъащIэм е ефэкъуауэ и щхьэр узам, е и ныбэ къыхэузыкIа мыхъумэ, сымэджауэ ищIэжыртэкъым. Iэмалыншэ дыдэ мыхъуауи ефэнутэкъым. Ефэхэми яхыхьэнутэкъым, ныбжьэгъугъэ щхьэкIи къыпхуищIэнышхуэ щыIэтэкъым.

Болэт лIышхуэтэкъым, инын дэнэ къэна, лъабжьэщIэж жыхуаIэм хуэдэу, хэщIыхьа цIыкIут, базыкът. И нэкIу гъур цIыкIум пцIыупсынитIыр хьилэшыуэ къилыдыкIырт. Псэлъамэ, абы хуэдэу захуагъэм и телъхьэ дэнэ къипхын, жыпIэу укъигъэуIэбжьыжырт, ауэ, убэлэрыгъамэ, зыгуэркIэ зэран къыпхуэхъуныр и хъуэпсапIэт, фыгъуэнэдти, «Сэ схуэдэ дэнэ щыIэ?» – жиIэу и напщIэр хишырт. Мис, иджы и мэл хъушэшхуэр губгъуэ хуитым ириутIыпщхьауэ егъэхъу, езыр жыг щIагъ жьауэм щIэсщ, баш иупсу, мэлым хэхъуэу къритынур зэпелъытри...

Болэт и щIыбагъымкIэ къыхуэкIуэ лIыжьым и лъэ макъ щызэхихым, баш упсыныр зэпигъэури еплъэкIащ. Удз кIырым хэту къэблэгъат упщIэ пыIэ хужь зыщхьэрыгъ Хьэмзэт. Башыр зыщIигъакъуэурэ хуэму къакIуэрт, къэувыIэурэ зигъэпсэхуу. Таучэлыншэт ар. Шынэрт и лъэIур къыхуамыщIэнкIэ, къагъэщIэхъункIэ. Абы и дежкIэ удынышхуэт узэлъэIуам дзыхь къыпхуимыщIыныр. Ауэ, и фейдэ щыхэлъым деж, Болэти апхуэдэу хьэтырыншэкъым... Хьэмзэт къыщысым, Болэт и куэщIым ищэща пхъэ упсахуэр иутхыпщIыжурэ къэтэджащ, лIыжь къакIуэм зэрыIущIэнум хуэдэу.

– Бохъу апщий, Болэт! – къыбгъэдохьэ абы лIыжьыр.

– Упсэу апщий, Хьэмзэт! Къеблагъэ, губгъуэр ди хэщIапIэми, – жэуап ет мыдрейми, пагагъэ и нэгум иплъагъуэрэ и макъми къыхэщу. – КъэтIыс мыдэ. Зыгъэпсэху.

– Сыту жьы къабзащэ мы губгъуэм къыщыпщIихур, Болэт! Узыншагъэ жыхуаIэр, уэлэхьи, мырам здэщыIэр. Ихъуреягъыр удз гъэгъарэ я мэ гуакIуащэм зумыгъэнщIу урибауэу, баш уупсу губгъуэм уисыныр зыхуэдэ щымыIэу узыншагъэщ.

– Апхуэдэ зэпытми, уэлэхьи, урегъэшым, Хьэмзэт. НэгъуэщI Iуэху дэщIыкIыпIэ димыIэу, драпхам хуэдэщ. Дызэрыпсэун Iуэху зедмыхуэу хъуркъым итIани.

– Аращ-тIэ, Болэт. Дэтхэнэми езым фIэкъабыл лэжьыгъэр къыхех. И хъер, и фIыгъуэ Тхьэм уигъэлъагъу уи мэлым.

– Упсэу, Хьэмзэт. Узыншэ Тхьэм уищI.

– Уэлэхьи, Болэт, лъэIуакIуэ сыкъыпхуэкIуатэм, къысхуэпщIэн си гугъэу, – жеIэ Хьэмзэт, удзым хэтIысхьэурэ, – зы хьэблэжь дыдэсщ, игъащIэм дызэроцIыху.

– СхузэфIэкIмэ, алыхь-алыхь, уи жьэ къыжьэдэзгъэкIынкъым.

– Мэл укIын сыхуейт, Болэт, – жеIэ Хьэмзэт, хъушэм хэплъэурэ.

– Мо къомыр мэлкъэ, Хьэмзэт, – жеIэ Болэт. «Мыпхуэдиз сэ щызэзгъэпэщым, уэ пщIар сыт?» жиIэу зигъэщIагъуэ щIыкIэу.

Пэжу, Хьэмзэти Болэти зэхуэдэлIт. Ауэ зи гъащIэр лэжьакIуэжьу зыхьа, зи Iыхьэ фIэкIа хьэрэм зэзымыгъэкIуалIэу псэуа, зи жьы хъугъуэм зыщыгугъа бын закъуэр зыIэщIэкIыу, толъкъуным ныджэм къытридза бдзэжьейуэ къэна Хьэмзэтрэ бзу блэлъэтыр къэзыубыду фейдэ хэкIыпIэ зыщIыну зи гурылъу игъащIэм къекIуэкIа, бын дэIэпыкъуэгъу зиIэ Болэтрэ зэи зэлъэщIыхьэнукъым. Изрэ ныкъуэрэ зэрыщIэрэ, жыхуаIэрат. Иджы мес, мо лIы цIыкIум зегъэин, и мылъкур и напщIэ телъщи, модрей лIышхуэм зигъэцIыкIун хуейщ, мобы и деж лъэIуакIуэ къэкIуащи.

– Уи мэлыр, Болэт, нэхъыбэж Тхьэм пхуищI, – жеIэ Хьэмзэт, Болэт и щIагъыбзэр къыгурымыIуа зищIу.

– НтIэ, сэ мэл сиIэщи, лыкIэ сошхэ, схуэмышхыр сощэри, ахъшэу си жып изолъхьэж. Ахъшэ, жытIэу къетлъэфэкI щхьэкIэ, уэлэхьи, псыкIэм ари, къыщIэкI щымыIэу.

– ЩIыхуэу щыпт щыIэ? – щIоупщIэ Хьэмзэт, шынапэурэ.

– Сытыр?.. Ахъшэри?

– Хьэуэ... Мэл щIыхуэу щыпт щыIэ?

– Сэ си мэлыр лъэпкъыфI защIэщ, тIурытIылъхущ. Стыркъым... Уэлэхьи, сымыт.

– Аракъым жыхуэсIэр. Мэл птырэ и уасэр ахъшэу иужьыIуэкIэ къуатыжыну?

– А-а, ар жыпIэркъэ-тIэ. КъызгурыIуащ иджы. Уэлэхьи, сотым, Хьэмзэт. Ауэ абыи Iуэху хэлъщ. Псалъэм и хьэтыркIэ, уасэ худощIри, мэлыр зэсщам а илъэсым къызитыжмэ, хъарзынэщ, къызимытыжмэ, къыкIэлъыкIуэ гъэм щынитI уасэ телъущ къызэреIысхыжынур. ИлъэситI дигъэкIа – щыниплI уасэ...

– Пхъэщхьэмыщхьэр хъурэ схуэщэмэ, бжыыхьэм уэстыжыну мэл укIын сыхуейт, Болэт. Сыхуогузавэ. Ди щIалэ закъуэ мыгъуэм щхьэкIэ згуэшынущ.

– ЗыхуэпщIэнум и псэм Тхьэм хуигъэбагъуэ, Хьэмзэт. Уэлэхьи, уэстынмэ щIыхуэуи. Ауэ уэстынур бгъэбзщ е мэлщ. ТIы стыркъым. Иджыпсту хуэдэм деж тIыхэр бэзэрым сошэ, хъушэм ярикъун къызогъанэри.

– Уэлэхьи, сыт хуэдэми содэм, Болэт, моуэ нэхъыфIыIуэу, лы нэхъ къызэрыкIын къызэптмэ, – гуфIэрт мобы зэрыгурыIуам щхьэкIэ Хьэмзэт.

– Мэлу фIэкIа, тIыуэ щIозмытынур къыбгурыIуа, Хьэмзэт?

– КъызгурыIуакIэ, Тхьэ соIуэ, Болэт. Мэлым фейдэ къыпхуихьынущ: тIуурэ е плIыуэ къуатыжынкIэ мэхъу.

– Пщэдджыжь, мэлыр къыдэзмыху щIыкIэ, нэхъ жьыуэ накIуи, узыхуей дыдэр уи IэкIэ къэубыд, Хьэмзэт. И псэм тхьэм лъигъэс зыхуэбукIыну щIалэ тхьэмыщкIэм.

«Махъшэм тесми, насыпыншэм хьэ къодзакъэ», – жаIэ. Болэт и мэл хъушэм щыщ езыр зэрыхуейуэ къыхишри, пщIыхьэпIэ зыхуилъэгъуа и къуэм хуиукIат Хьэмзэт. Лым IэфIыкIэ тIэкIуи тралъхьэщ, жьэрыми ягъэури ягуэшат. Адэ-анэм я гур нэхъ зэгъэжат, хьэлъэ гуэр я щIыб ихужа хуэдэ. Мэлри япшыныжынщ, Тхьэм жиIэм. Пхъэщхьэмыщхьэр мы гъэм куэду щыIэнущ. АрщхьэкIэ, «Узэрыгугъэу ухъумэ, уунэхъурэт» жиIэркъэ псалъэжьым. Уи мурадыр къомыхъулIэнумэ, щхьэусыгъуэр куэдщ. Псы ткIуэпсыр уи джийм тенэу уитхьэлэныр зырикIщ. Пэжу, Хьэмзэтрэ Жанхужьрэ я гъащIэм къыхэIэбар псы ткIуэпстэкъым. Псышхуэт. Дунейр зэщIэзыщтауэ къыпщыхъу толъкъун шынагъуэт.

Егугъупэу ятхьэщIа фIэкIа умыщIэну, уафэ къащхъуэм пшэ кIапи темылъэрэ дыгъэм укъилыгъуэу пщтыру щытат шэджагъуэ хъуху. Псэущхьэу щыIэм жьауапIэ къалъыхъуэу, къэкIыгъэми я пкъыр щIэлIэу. Дыгъэм, зиIэтурэ лъагэ дыдэ хъури, иригъэзыхыжу щIидзат, къуршымкIэ къикI пшэ гуэрэнхэр уафэ джабэм щызэхуэсу щыхуежьам. Ахэр зэхуэсырт, зэуапIэм

Iухьэм хуэдэу. Уафэ къащхъуэр умылъагъужу яуфэбгъурт, дыгъэри, тепIэн Iув трапхъуэу ягъэпщкIуа хуэдэти, махуэри занщIэу нэхъ кIыфI къэхъуат. «КъебгъэрыкIуа дзэшхуэр» и къарум къигъэгугъэ щыхъум, топ уэ макъыу уафэр къэгъуэгъуащ, дыщэ аркъэным ещхь уафэхъуэпскIыр иупцIу щыблэр къызэгуэчащ. Япэ щIыкIэ уэшх ткIуэпсышхуэхэр кърипхъыхыу щIидзащ, псы хуэлIа щIы гъурым, унащхьэхэм, жыг пщIащэхэм макъ зэхуэмыдэ ищIу къатехуэу.

Уафэгъуагъуэмрэ уафэхъуэпскIымрэ я къалэн ягъэзащIэурэ, уэшх ткIуэпсхэр нэхъыбэ, нэхъ Iув мэхъури къежэхым хуокIуэ. Джэдкъазхэр щIэпхъуэри, бжьыхьэкIапэм щIэуващ, бзэрабзэу къэзылъэтыхьа къуалэбзум я уэрэдыр зэпагъэури загъэпщкIужащ, хьэхэми замыгъэхъейуэ, я нэр плъызауэ къуэгъэнапIэхэм зыщаудыгъуащ. Уэрамым дэта цIыхухэри я унэ ежэлIэжащ. Балигъхэр тхьэ йолъэIу гущIэгъу къахуищIыну. Уэшхыр нэхъ кIащхъэ хъуркъым, щIэхуабжьэ фIэкIа. Зэман докIри, пшэжьхэм псыуэ къыздахьыр яIэщIэуха къащыфIэщI дыдэм ирихьэлIэу... уо ди Тхьэ, цIыхур нэхъ зыщцышынэр, къахуимыхьынкIэ тхьэ щIелъэIур къохъу. Уэшхым зызэрехъуэкI уэкIэ. Зы уэ хьэдзэм джэд джэдыкIэ хуэдиз и инагъщ. Унащхьэхэр екъутэ, абджхэр хигъэщэщащ. ЦIыхур гъэ псом зыщцыгугъа гъавэ хьэсэхэр ирилъэсыкIащ. Жыгхэм пхъэщхьэмыщхьэри тхьэмпэри зэрыхьу къыпиудауэ псори жыг щIагъым щIэлъщ, псымрэ уэмрэ яхэзэрыхьауэ. Губгъуэ гъавэ щIапIэхэм илъа щIыгулъ фIыцIэхэр кърилъэсэхри нэхъ лъэгуIуэкIэ щыс унагъуэхэм я пщIантIэм дихьащи, лъэгуажьэм фIэкIыу ятIэм ухощатэ.

Дунейм и къэхъукъащIэ гужьеигъуэр зы сыхьэтыпэт зэрыхъур.

Ар блэкIри, къэхъуа щымыIэ хуэдэ, дыгъэр къыкъуэкIыжри дунейр уэфI хъужат. «КъыдэпщIэнур къыдэпщIауэ, иджы укъытхукъуоплъыжри», – жаIэрт нэхъ гурбиянхэм, къащыщIар я жагъуащэ хъуауэ. Ахэр унэм къыщIэкIауэ еплъырт хэщIыныгъэу ягъуэтар зыхуэдизым.

Хьэмзэтрэ Жанхужьрэ я пхъэщхьэмыщхьэр ихьами, Алыхьым и шыкуркIэ, псэуалъэкIэ зэран къахуэхъуатэкъым, жьы къеуапIэм хуэгъэза абджхэр зэрыхикъутыкIар мыхъумэ. А тIум я дежкIэ ари хьэлъэт зэбгъэзэхуэжыну.

Къуажэм къыдэхъуа къулейсызыгъэм и ужькIэ кIэщIу комиссэ къежьащ, цIыхум ягъуэта хэщIыныгъэр къапщытэу. Унагъуэ чэзууэ Iухьэурэ кърατхэкIырт хэт и унащхьэ трихами, хэт и джэдэщ ирихами, хэт и щхьэгъубжэ абдж хиудами. Зыри къагъанэртэкъым. ЦIыхур къагъэгугъэрт хэщIыныгъэу ягъуэтам и пIэкIэ зыгуэр кърατыжыну. ИкIутар из мыхъужми, къуажэдэсхэм я гуапэ хъуат къэралым гулъытэ къазэрыхуищIар. ХэщIыныгъэ зыгъуэта цIыхухэм Iэмалу яIэр къагъэсэбэпырт нэхъыбэ ирагъэтхын щхьэкIэ, адрейхэми псалъэ лей къыхамыгъэкIыу ятхырт къыжраIэ, кърагъэлъагъу псори.

КъетхэкIыр зэфIэкIри... ГъэщIэгъуэнтэкъэ, Iуэхур ужьыхыжат. Къагъэгугъа, къамыгъэгугъа? Уэлбанэшхуэр зэран нэхъ зыхуэхъуари зи хэщIыныгъэр нэхъ мащIэхэри иужь итт зыхамыгъэкIуэдапэу ахъшэ гуэр зыIэрагъэхьэну. КъыхуащIар яфIэмащIэт, нэхъ ерыщхэм, хыхьэхэкI зиIэхэм къахэкIащ Iыхьэншэ зызымыщIа, залымыгъэ–хьэтырми зыгуэр къыхэзыха, ауэ нэхъ лъэрымыхьхэр, езы унафэщIхэм къахьу кърατынкIэ щыгугъахэр, къыкIэлъыпкIухьkIэ зыри къимыкIыну, мылъку лей тригъэкIуэдэнкIэ хъуну фIэкIа зи фIэщ мыхъуахэр хэкIыжащ. КъыкIэлъакIухьакъым, зэрэ-тIэурэ щIэупщIэри, лъэIум къызэримыкIынуIар щалъагъум, тIысыжащ, я псантхуэр яхъумэжу.

Хьэмзэт мэл щIыхуэр телът. Илъэс хъуат къызэрищтэрэ. Зы мэлыр мэлищ хъуат. Нэгъабэ жыгым къыпыкIар уэлбанэм ихьыжат, мы гъэм гъабгъэ дихырт, къыпыкIаIатэкъым. Удэплъеямэ, плъагъур тхьэмпэщ, нэгъуэщI пыткъым жыгым. Хьэмзэтрэ Болэтрэ зэхуэзэмэ, лIыжьыр зи щIыхуэ телъым еплъыфыртэкъым, и щхьэр щIигуэрти ежьэжырт. УкIытэм ихьырт. Зэи

жриIат: «Уэлэхьи, Болэт, сызэрыхуейуэ мыхъуа мыгъуэ. Хуитыр Алыхьращ. Ауэ сыпшыныжынщ уи щIыхуэр. Хэхъуэми сыт сщIэн, Тхьэм жимыIэкIэ къыстенэну».

Болэт и жэуапыр кIэщIт:

– ЗэдухылIар уощIэж, Хьэмзэт. ЩIэлъэфыж хэтын хуейкъым абы.

Сыт жиIэнт Хьэмзэт! Зыри жиIэртэкъым. Мэлищ къыздрихынур къыхуэщIэркъым. УзыхэIэбэн уимыIэмэ, сыти къэбгупсысынт?

Пщэдджыжь гуэрым Iэщыр Iэхъуэм езыта лIыжь зыбжанэ зэрихьэлIауэ, зэдэуэршэрауэ, тIэкIуи зэхъурджэуаи яхэту щызэбгрыкIыжым, Болэт Хьэмзэт ириубыдылIэри жриIат псори къэдаIуэу:

– ЩIыхуэ птелъыр улIэху пхуэмыпшыныжын умыщI, Хьэмзэт. КIуэтэху нэхъ къыптехьэлъэнщ.

Болэт зытепсэлъыхьри и псалъэм къикIри куэд щIауэ ящIэрт мы зэхэтхэм. Ауэ мы лIы гупым Сэлихь фIэкIа къахэкIакъым «зи мыIуэху зезыхуэн». Адрейхэм, зэрыхабзэти, я щхьэ мыузым боз кърашэкIакъым. Сэлихь хуэмышэчу къыфIыдихуащ:

– ДокIуэд лъэпкъыр. Адыгагъи, нэмыси, гущIэгъуи, хьэтыри тхэлъыжкъым. ГущIэгъумрэ псапэмрэ тхузэхэмыщIыкIыу, муслъымэнкIэ дызоджэж. Еуей-еуей, ди адыгэ тIэкIу. Дэнэ кIуа уи лIыгъэмрэ акъылымрэ? ЩIыху жьгъей куэд къытхэкI щхьэ хъуа? ДяпэкIэ сыт дызыхуэкIуэнур? Къытпэплъэр сыт?

Сэлихь жиIам къикIри ар щIыжиIари псоми къагурыIуат, ауэ жыпIэр пэжщ, жызыIэн къахэкIакъым, хъуни-мыхъуни къыжьэдэкIакъым зыми.

Бэзэр махуэщи, Iэщ щапIэм цIыхур уэру щызэхуэсащ. Вы гъэшха, жэмыщIэ, жэмыжь, танэ, шкIэ къалъхуагъащIэ, мэл, бжэн... Сыт хуэдэ Iэщри щащэ мыбы. Зыщэри щэхуакIуэри куэдщ. Зопсалъэ, зодауэ, зэгуроIуэ уасэмкIэ. ЗэгурымыIуэу зэбгъэдэкIыжри куэдщ. ЩэхуакIуэр зыхуейр къищэхур фIыуэ, пуду къыIэрыхьэну аращ. Зыщэри хущIокъу нэхъ лъапIэу зэрищэным. Къишам щотхъу. Бэзэр жыхуаIэр аращ. Жэм зыщэм жеIэ абы нэхъ гъэшыфIэрэ къэшыгъуафIэрэ гъуэтыгъуейуэ, Iэсэу, губзыгъэрэ и бзэр зэрымыпсалъэм нэхъ дагъуэ имыIэу, лъэпкъыфI дыдэу. ЩэхуакIуэхэми, зым бгъэдэкIым, нэгъуэщIым бгъэдыхьэурэ зэпаплъыхь Iэщу тетыр. Къытрагъэзэжурэ йоплъ зэ зыщIэупщIам. ПIащIэхэркъым, нэгъуэщI Iуэху яIэкъым нобэ. КъэпцIэну зыри хуейкъым. Бэзэрыр бэзэрщ, хэт дзыхь зыхуэпщIынур? ЦIыхум фейдэ иIэну ищIэмэ, къоплъынукъым, укъигъэпцIэнурэ ежьэжынущ.

– Дапщэ жыпIэр уи жэмыщIэм, тхьэмадэ? – къыбгъэдохьэ зы лIы зэгъэпэща зи жэмыр зыщэну бэзэрым зыша Сэлихь.

– Уэлэхьи, ныбжьэгъу, «Къызэузынури сымыщIэ, сыгъуэлъа къудейщ», – жызыIам ещхьу, сыкъэса къудейщ, уасэ хуэсщIынури сымыщIэ, – жеIэ Сэлихь.

– КъащIэ-тIэ умыпIащIэу. ПщIэну щыткъым, къытезгъэзэнкIэ хъунщ, – жеIэ къеупщIа лIым, и псалъэм ауан тIэкIу хэлъуи, IуокIыж, Сэлихь и жэмыщIэм къызэрехъуэпсар дэплъагъуу къеплъэкIыурэ.

Сэлихь щытщ жэмым бгъэдэту. «Дапщэ жыпIэр?» – жаIэмэ, «Дапщэ къызэптынур?» – жеIэри педзыж. ЩэхуакIуэхэр къыбгъэдохьэ, бгъэдокIыж.

Апхуэдэу сыхьэт нэблагъэ щытауэ, плъэмэ, елъагъу сатыру щыт Iэщхэм яхэплъэурэ кърикIуэ, илъэситIым нэсауэ зыхуэмыза и ныбжьэгъуфI Iэюб. ЛIыжь лъагэшхуэр къоср къызэтоувыIэ, гъэщIэгъуэн гуэр илъагъу хуэдэ, и нэ пIащитIымкIэ Сэлихь къоплъри, гуфIэрэ зыхуэзар игъэщIагъуэ щIыкIэу жеIэ:

– Хэт мы слъагъур?! Сэлихь?.. Сэлам алейкум, си ныбжьэгъужь! Сыт щIауэ дызэхуэмызарэ?! Дунейм утетыж?

– Уалейкум сэлам, Iэюб, – жэуап иретыж Сэлихь Iэдэбу, ныбжьэгъум

къишия Iэр икъузу. – Уэлэхьи, сыкъуэсым сэри зы къуэгъэнапIэ... Дауэ ущыт, Iэюб, уи узыншагъэкIэ, унагъуэкIэ?

– Уэлэхьи, Алыхьым узэрелъэIунмэ. Уэ-щэ?.. Сыт ухуэдэ? Сытым укъихьа уи мыхабзэххэу мы щIыпIэ зэрыхьзэрий тхьэгъэпщIыпIэм?

– Плъагъуркъэ, Iэюб, мы жэмыщIэ къарэ цIыкIур сщэну къэсшащи, сыщытщ, ящэхуну пIэрэ, жызоIэри.

– Тхьэ соIуэ, жэмыщIэ дэгъуэм, Сэлихь, мыр, – жеIэ Iэюб, Iэщыр зэпиплъыхьурэ. – Сыт жыпIэр уасэу?

– Къызат и уасэщ.

Iэюб къыщиудауэ мэдыхьэшх, Сэлихь и дамэм теуIуэурэ. Дыхьэшхын щегъэтри жеIэ, и фIэщу ныбжьэгъум еплъурэ:

– Уэлэхьи, укъызоцIыхужым, Сэлихь. Узэрыщытагъэжьи... Апхуэдэхэр къезэгъыркъым бэзэрым. Мыбы щызекIуэ хабзэм зыри хыумыщIыкIыу ара? Уасэ гуэр хуэщI уи жэмым, нэхъыбэIуэу къыщIэгъэлъауэ, кIэрыбгъэхужми, ущIемыгъуэжыну. КъыщIэупщIэм едауэ, жыпIэр егъадэ, уи былымым нэхъыфI бэзэрым темыту я фIэщ щIы.

– Уэлэхьи, апхуэдэ хьэл симыIэ.

– СощIэ, сощIэ... Узэры-Сэлихьщ... Сэ дапщэкIэ къызэпщэн?

– Дапщэ къызэптын, Iэюб?

– Сом уэстынщ... Аращ сигу пыкIыр, – жеIэ ныбжьэгъум, аргуэру Сэлихь ауан къищI щIыкIэу дыхьэшхыу. И псалъэр зэредзэкIыжри къыщIегъу:

– Махуэ къэс дызэхуэмызэфми, дызэхуэгумащIэу дызэныбжьэгъущ, – жеIэ Iэюб, зэрихабзэу гушыIэ хуэдэу, ауэ и псалъэхэм пэжыгъэкIэ дэбгъуэн щымыIэу и гум къыбгъэдэкIыу. – УкъэзгъэпщIэну сыхуейкъым. Ар Тхьэм жимыIэкIэ. Сэ Iэщым зыгуэр хызощIыкI. Уи жэмыр жэмыфI дыдэ хъун хуэдэщ, Сэлихь. Iэщ екIущ. Сэ къэзгъэнэнщ... Узэрыарэзыр жыIэ дапщэми.

– Ы-ы-ы... Адрейхэм семыдэуауэ, уэ сынодэуэну ара уасэмкIэ?

– Аракъым-тIэ тщIэнур, Сэлихь. ЛIы зытIу къыдошалIэри жэмым идогъэплъ. Абыхэм уасэу хуащIыр узот, гуэныхьи бэлыхьи дыхэмыту. Сэри хьер Тхьэм схуищI, уэри къыщIэпхам утригъэунэ, ущигъэгуфIыкI. Щхьэпэн Алыхьым тхуищI тIуми.

Сэлихь арат зыхуейри, уасэкIэ мыдауэу, зрищари арэзыуэ и Iуэхур зэфIэкIри, къуажэм къэкIуэжат. ЛIыжьыр и пщIантIэ дэмыхьэжу блэкIри ипщэкIэ дригъэзэящ, и нэгум арэзыныгъэ къищрэ и лъэр жану щIэкIыу. Арэзыт Iуэху кърихьэжьамкIэ. Дэрэжэгъуэ кърикырт цIыхур дунейм щIытетым иригъэгупсысу.

Сэлихь мы Iуэхум и ужь щихьэм и унагъуэм яжриIат мурад ищIар. Зыми «хьэуэ» къыжримыIэу къыхуагъэдэхат. «Зы танэ здэкIуар умыщIэу кIуэдынкIэ хъунщ, хьэм ишхынри хэлъщ... Мыр псапэ е гуапэ хъунщ». Абыхэм егупсысурэ, Сэлихь гъущI куэбжэ лъахъшэ зыхэлъ пщIантIэ къабзэ цIыкIум ибгъукIэ къыщыувыIащ. Куэд щIауэ ямыла куэбжэм кIэрылъа лэчыр къыкIэрыщэщыжу хуежьати, къуэлэнт. АдэIуэкIэ щыт унэм и блынхэм нэгъабэрей уэм и лъэужь къиудыпIэхэр къытенауэ къуэлэнт, иджыри къэс Iэ емыIусауэ. «ДэIэпыкъуэгъу зимыIэ тхьэмыщкIитI, – егупсысащ Сэлихь. – Нысэмрэ хъыджэбзымрэ зы махуэ къэзгъэкIуэнщи зэрезгъэхьэнщ мыбы я унэр. Е, зиунагъуэрэ, мыбы и къуэш бынхэм ящIэр сыту пIэрэ, мы тIум я псэукIэр ямылъагъуу?.. ЦIыхур гужьеящи, псоми я щхьэ Iуэху зэрахуэж иджы. Ахъшэ, мылъку ящI. ЕкIури емыкIури ящIэжыркъым...»

Апхуэдэ гупсысэхэр и щхьэм щызэрызехьэу куэбжэм Iухьа Сэлихь джэнуи хунэмыс щIыкIэ езы Хьэмзэт къыпежьащ. Сыт щыгъуи хуэдэу, пхъэкъутапIэм хэтт ар, шэмэджыкI, гуахъуэкI игъэхьэзыру.

– Къеблагъэ, Сэлихь, къеблэгъапэ, – жеIэ лIыжьым, и натIэм къекIуа пщIэнтIэпсыр бэлътокукIэ ирилъэщIэкIыурэ. – ТлъэкIыр аращи, пхъэ IущIыным дыкъыхэкIыркъым.

– Ари IэпщIэлъапщIагъэщ, Хьэмзэт, псоми Алыхьым къаримытауэ. Ауэ дэнэ пхьырэ апхуэдизу уи Iэр мыувыIэу пщIы къомыр?

– Хэт хуэгузавэми изот. Псапэщ.

– Псапэ, псапэ... – жеIэ мыарэзыуэ Сэлихь. – Езыхэм ягу сыту къэмыкIрэ псапэ ящIэну? Напэ зимыIэр куэд хъуащ.

А къомри жиIэнутэкъым Сэлихь, ауэ и псалъэмакъыр къыщыщIидзэнур къыхуэгъуэтыртэкъым. КъегъэжьапIэ лъыхъуэурэ, зыри щымыхъум, зэуэ къыщIидзащ:

– Сэ нобэ IуэхукIэ сыкъыпхуэкIуащи, Хьэмзэт, сщIэнумкIэ укъыспэрымыуэу сыбгъэщIэн?

– Тхьэ соIуэ, ухуиткIэ сыт пщIэнуми, Сэлихь.

«Сыту пIэрэ зэхызигъэхынур мыбы?» – жыхуиIэу, лIыжьыр йоплъ къыбгъэдэтым.

– Тхьэ пIуэрэ укъыспэрымыуэну?

– СIуащ... – жеIэ Хьэмзэт, зыри къыгурымыIуауэ, зыщIэупщIэнур щIэзу зыщIэт нитIкIэ аргуэру Сэлихь еплъурэ.

– Сыхуит сщIэну сызыхуейр?

– Уэлэхьи, ухуитым. СыппэрымыуэкIэ, тхьэ соIуэ, – Хьэмзэт и щхьэ щIыбым къытена щхьэц пIащIэр Iэнкуну трелъащIэ.

– НтIэ, Хьэмзэт, тIури дызэхуэдэ муслъымэнщ. ЦIыхур дохуэх щхьэусыгъуэ зэхуэмыдэ IэджэкIэ. Уэ уфакъырэщ жысIэркъым. Тхьэм ар жимыIэкIэ. УдэIэпыкъуэгъуншэщ. Долъагъу... Угузавэри щIыхуэ къэпщтащи, пхуэпшыныжыркъым. Пхъэщхьэмыщхьэ узыщыгугъари къохъулIакъым. Хэти къыщыщIынкIэ мэхъу апхуэдэ. Мо Iиманыншэм и щIыхуэ птелъ нэхърэ нэхъыфIщ...

Сэлихь и жыпым йоIэбэри ахъшэ зэкIуэцIылъыр кърех. – Мы ахъшэм къыхэхи, Болэт и жьэм къыхуегъэкIуу къыбжиIэм хуэдиз етыж. Адрейр анэ быдзышэу уи хьэлэлщ. СыщIэупщIэркъым.

– Уэлэхьи, ар мыхъун, Сэлихь. Мыр ахъшэшхуэщ. – Сэлихь ишия Iэр къыIуегъэкIуэт Хьэмзэт. – Сыт напэр сиIэу апхуэдиз ахъшэ...

– Сыт щхьэкIэ?.. УкъызэдэIуэну тхьэ къысхуэпIуа къудеи? ТхьэгъэпцI ухъуну ухуей?

– Уэлэхьи, емыкIум къыщымынэу, хьэдэгъуэдахэм а къызэпщIэр. Напэ сиIэкъэ?

– Хьэмзэт... Си къуэшыжь. ДызэщумыгъэIей иджы. Хабзэр думыгъэкъутэ. Адыгэм къыддокIуэкI игъащIэм зыр зым дыдэIэпыкъуу. Алыхьым и хьэтыркIэ, къызэдаIуэ... «Алыхьым и хьэтыркIэ», – жысIакъэ?

– Тобэ... Тобэ, – жиIэурэ и Iэпэ кIэзызхэмкIэ Хьэмзэт мэIэбэри ахъшэр къыIех. Ар къэгумэщIати, и нэпсыр хуэубыдыжыртэкъым. – Тхьэм пхузигъэщIэж, Сэлихь... Сэ сыт мыгъуи пхуэсщIэжыфын, ауэ Алыхьым псапэу къуитыж. Упсэуху Тхьэм гъуэгу къуит. ИкIи къуитынщ...

ЛIыжьым и хъуэхъумрэ тхьэлъэIумрэ иримыгъэухыу Сэлихь пщIантIэм дэкIыжащ. Ар гъуэгум ирикIуэрт и щхьэр ехьэхарэ мы цIыху цIыкIум я Iуэхур зыхуэкIуэнум егупсысу. Ауэ и гур гурыфIыгъуэ IэфI гуэрым игъэпIейтейрт. Дауи, гурыIуэгъуэт абы нобэ дэрэжагъуэ къезытыр – щIыхуэу пта цIыхугъэр, псапэр Алыхьым зэримыгъэкIуэдыр хьэкъыу зыпхыкIа цIыхут ар.

КIАРЭ Альбинэ

Жыхьэрмэ мафIэ

Рассказ

Иджыри гуащIэу къепс бжьыхьэ дыгъэм псэм къедэхащIэу дунейр игъэхуабэми, абы и бзийхэр сызыхуэкIуэ унэм лъэмыIэсу къысфIэщIырт. Си гущIэри къигъэкIэзызат а щIыIагъэ сызэщIэзыщтам. Ауэ унэ лъагэ гъуабжэм гъунэгъу сыщыхуэхъупэм, нэхъ сыкъожаныж. Iуэху сызыхыхьэр къызэхъулIэну Тхьэшхуэм селъэIуурэ, сыщIохьэ.

СызыщIаша пэш хуитым диван щабэ щIэтт, блыным хэкIа фIэкIа умыщIэу кIэрыкъузауэ. Абы къыбгъэдэтыжт стIол хуэхъурейр. АдэкIэ къыщытт телевизор, удз гъэгъахэр. Блынхэм кIэрылът сурэт зэмылIэужьыгъуэхэр. Ахэр мыбы щыIэ цIыкIухэм я IэдакъэщIэкIыу къыщIэкIынт. Уеплъыпэмэ, абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми хэухуэныхьат псэр зыхуэзэш гуэрым ухуэзышэ гупсысэ. А сурэтхэр зи гуауэм хуэдэ гуэр сэри спкъырытти, си нэпсхэм къысфIызэпажыхьат. «Сэ балигъышхуэм ар къызохьэлъэкI, мы сабийхэр дауэ хъууэ пIэрэ?» – сегупсыст, сыздэщысым. Мо сыздэгузавэм, си Iэпэхэр кIэзызти, Iэнэм къысхутрагъэува шеймкIэ сыIэбащ. Сыхуейтэкъым сыкъащIэну, хэкIыпIэу щыIэр къасщIэу псынщIэу сыщIэкIыжыну сыхуейт. СепIэщIэкIми, зыри къысхудэшейркъым. ГумащIэ сыкъэхъуащи, си нэпсхэр нэкIум къытолъадэ. ЛъэныкъуэкIэ зезгъэзэкIыурэ изолъэщIэкIри, сыпсэлъэну сыхуожьэ. АрщхьэкIэ хъуркъым. ЗыспIытI-зысхузу сыщысурэ, дакъикъэ зыбжанэ докI. Апхуэдизу сыкъарууншэу сщIакъым.

СыздыщIэсым и унафэщI къыспэщысыр къызоплъ нэщхъейуэ. Абы игу къысщIэгъуу къыщIэкIынщ. КъысфощI, зы псалъэ къызжьэдэмыкIми, сыкъыгурыIуэу, си гум илъри гупсысэ схузэмыгъэзахуэхэри ищIэу. Сэ схуэдэ дапщэ илъэгъуа абы?!

Сыхьэт ныкъуэфIкIэ дызэпсэлъащ. Сызыхуейр зэфIэкIын папщIэ сщIэнур къызжеIэри, сыкъыщIокIыж.

Си унэ нэщIымкIэ згъэзэжами, си псэр схуэкIуэжыртэкъым. Ауэ зи ужь сихьа Iуэхур къызэхъулIэн хуэдэщи, си гур згъэтIысыну си Азджэрий деж сокIуэ. Удз гъэгъа мащIэр быдэу скъузурэ, кхъэм сыдохьэ. СызэрытелъэщIыхьрэ куэд мыщIами, аргуэру сабэ зытрихьэжа сыныр къызолъэщIэхри удз гъэгъахэр изогъэтIылъэх, сэри сотIысэх:

– Мис, сыкъыпхуэкIуащ, Азджэрий. ПфIэфI хъунуми сщIэркъым, ауэ... ауэ нобэ си хъуэпсапIэм япэ лъэбакъуэр хуэсчащ. Сыт пфIэфI хъунуми сщIэркъым щIыжысIэр? Ар уэ, дауи, бдэнущ. Бдэм къыщымынэжу, узиIэжамэ, икIи зыкъысщIэбгъэкъуэнт. Сэ схуэдабзэу уэри сабийхэр фIыуэ плъагъурт, ауэ сыкъэбгъанэри щIы щIыIэм ущIыхьащ. ПщIэжрэ япэу дыщызэIущIар? Си дэлъху нэхъыжьым къишат. Абы фэрэ фызэдеджауэ фызэныбжьэгъут. ХьэгъуэлIыгъуэр зэрызехьэрт. Сэ, илъэс пщыкIухым сыхэхьа къудейуэ арати, хуабжьу зызгъэпагэрт. Джэгум дыхэтти, укъысхупыгуфIыкIыурэ сыкъэбгъэфат. А ди къафэм лъандэрэ зы махуэ дэмыхуу дызэхуэзэ хъуат. Хуэмурэ лъагъуныгъи зэхуэтщIащ. Ди гъащIэ зэпытщIэну мурад щытщIым, ар зэпаудын мурадкIэ дяужь къихьахэм уи къарум, акъылым къызэрихькIэ

уебэнащ. Сэ сыурыс бзылъхугъэт, уэ уадыгэлIити, уи Iыхьлыхэм сыкъадэртэкъым. Абыхэм я гугъат, уи еджэныр зэфIэкIрэ Къэбэрдейм бгъэзэжмэ, сыпщыгъупщэжыну. Ауэ уэ быдэу жыпIэрт сэр фIэкIа нэгъуэщI зыгуэрми ухуэмейуэ.

Иджы мис, уи кхъащхьэ сыным сабэр тызолъэщIыкI илъэс тIощIым щIигъуауэ. Зэман мащIэкъым ар. А зэманым къриубыдэу гугъуехь куэдми сыхэтащ си закъуэу. СщIэркъым сыщыуами, ауэ узгъэпэжыну сыныббгъэдэувауэ щытати, си псалъэхэм сепцIыжакъым. Уэ зырщ сигури, си псэри, Азджэрий! – игъащIэкIэ къызэмыпсэлъэжынум зыхуэзгъазэрт, си нэкIум уэру къытелъадэ нэпсхэр еслъэщIэкIыжурэ. Си гугъэт сызэхихыу, сызыхищIэу, аддэ жыжьэу уафэгум и псэр щыпсэууэ, къеплъыхмэ сыкъилъагъуу.

Си унэ нэщIым сабий пэш теплъэ къыхэзгъэкIыну хьэпшыпхэр зеслъафэу сыщIэту, Дахэжанрэ Линэрэ къыщIохьэ.

– Мыр сыт? Щхьэ къеплъэфэжьа мы къомыр? Зребгъэхьэну ара? – жи Дахэжан.

Абы и ныбжьыр нэхъ хэкIуэтат. КъуэрылъхуитI иIэт. И напэ фIыуэ зэлъар фагъуэми, пыгуфIыкIыу къызоплъ.

– Тхьэ, зрезгъэхьэнум! – согушхуэ сэ. Мыдэ, дамэ къыстекIа фIэкIа умыщIэну зыхызош.

– Тхьэ, фIыIеймэ! НтIэ дыбдэIэпыкъунщ, – жи абы.

СфIэфIт икIи си гуапэт, ауэ сабийм и пэшыр си IэкIэ зэзгъэпэщыну сыхуейти, здакъым.

– Уи фIэщу сабий къеIыпхыну ара? – жи Линэ.

Линэ цIыхубз щхьэпэлъагэт, зэкIужт. Къэбэрдейм сыкъыщихьам япэу къэсцIыхуахэм ящыщт.

– Аращ. ТхылъымпIэхэр зэхузохьэс.

– Дзыхь пщIыуэ дауэ зэпшэлIэну нэгъуэщIым и бын? Ар къызэрыщIэкIынур пщIэрэ? Уи закъуэу апхуэдизрэ упсэуауэ, сыт сабий? Уи ныбжькIи ущIалэжкъым. ПхузэфIэкIыну уэ ар?

– Линэ, къыумыгъажьэт иджы.

– Апхуэдизу умыерыщ. ЩIэгъэкъуэни уимыIэу, уи щхьэ мыузым боз иумышэкIыж.

Мы си гъунэгъуу, си ныбжьэгъуу къэслъытэхэм зыкъызэрызэкъуахыжым еплъыт! Си гугъащ си псэм телъ бэлыхьыр зылъагъухэм зыкъысщIагъэкъуэну, къыздэгуфIэну. АрщхьэкIэ зэхызагъэхыр нэгъуэщIщ. Е сыжейуэ мыр пщIыхьу пIэрэ? Си фIэщ схуэщIыркъым. Илъэс дапщэ хъуауэ дызэрыцIыхурэ?

– Линэ, Дахэжан, пэжщ фэ жыфIэхэр. Си ныбжьыр илъэс тIощIым нэмысауэ, дызэрызэдэпсэурэ илъэси иримыкъуауэ, фызабэу сыкъэнащ. Абы лъандэрэ закъуэныгъэм сихьу сопсэу. Фэ щхьэгъусэ, бын, быным я быныж фиIэщи, къывгурыIуэркъым си Iуэхур зыIутыр. Си пIэм зы мазэ нэхъ мыхъуми фыкъихутамэ, сызэхэфщIыкIынт. Сэри сыхуейщ сыщIэпсэун сиIэну, си гугъащ а си хъуэпсапIэр къыздэфIыгъыну, фыкъыздэгуфIэну.

– Уи жагъуэ умыщI, ауэ иджыпсту гъащIэр бзаджэщ, гугъущ. Зыгуэр къэхъурэ а сабийр лей хъумэ-щэ? Абы уегупсыса? Уи дэлъху, уи шыпхъухэр ппэIэщIэу мэпсэу. Азджэрий и лъэныкъуэкIи зыкъыпщIэзыгъэкъуэфын щыIэкъым. Сабий упIыныр ауэ щылъкъым.

– Сэ а псом семыгупсысауэ щыткъым. Си дэлъхуми, си шыпхъуми сэ схуэдабзэу си быныр ялъагъунущ икIи, уи жыIауэ, зыгуэр къэхъужыкъуэ хъуми, езыхэм яйхэр зыхапIыкIым хапIыкIынщ. Сыт сэ абыхэм утыкум сыкъранэну къыщIэфлъытэр? – си щхьэр щесхьэхым, Дахэжан и Iэр си дамэм къытрелъхьэ, къысщогуфIыкI, си гур щабэ ищIыжын и гугъэу. Лини погуфIыкI.

– Уи жагъуэ умыщI, Iэминат, ныбжетIахэр, – жи Линэ. – ИкIи дыбдэIэпыкъунущ, икIи зыпщIэдгъэкъуэнущ! Ар зыщумыгъэгъупщэ!

Си хьэщIэхэр щIэкIыжащи, си гур къызэфIэнауэ, сопыхьэ. Азджэрий и сурэтышхуэ блыным фIэлъым сыхудэплъейурэ, нэхъри сызэщоджэ. Жэщимахуи сеплъыфынут сэ абы, зызмыгъэнщIу. СощIэж, и еджэныр зэфIэкIыу Къэбэрдейм къэкIуэжа нэужь, сэрыншэу мыпсэуфыну жиIэу нигъэзэжауэ зэрыщытар. Я деж сыкъыщамыдэм, Урысейм лэжьыгъэ къыщигъуэтщ, нэIэпхъуэри, дызэрышащ. Дауи, и адэ-анэм ар яфIэфIакъым. Я бын закъуэр сэ къатесхат. Дызэхуэмызэмэ нэхъыфIу жаIауэ зэхэсхыжати, абы лъандэрэ си гуащэ-тхьэмадэм сащышынэрт. Къэбэрдейм сихьэн дэнэ къэна, зэрыхъукIэ, абы пэIэщIэ сыхъумэ нэхъ къасщтэрт. Арати, Азджэрий лэжьыгъэфI къыщыхуагъэлъагъуэм, зыдочри щIыпIэ жыжьэм докIуэ. Адэ-анэм ар гущIыхьэ дыдэ ящыхъуат. Си ягъэкIэ я къуэр Урысейм хыхьэжауэ жаIэрт. Дауи, нэхъ къащтэнут адыгэ нысэ яIэу я къуэ закъуэр къабгъэдэсу псэумэ, къуэрылъхухэр я куэщI къихъукIмэ.

ДыздэкIуам гуфIэжу драгъэблэгъащ. Ди Iуэхухэр занщIэу дахэу екIуэкIыу щIидзащ. Азджэрий щIэныгъэфI зиIэ IэщIагъэлIт, езыри псэемыблэжу лажьэрти, дыщыпсэуни мыгувэу къыдатащ. Хуэмурэ гъунэгъухэри къэтцIыхуащ, ныбжьэгъу гуэрхэри диIэ хъуащ. Нэхъыбэр дэ тхуэдэу унагъуэщIэхэт. Иныкъуэхэми бын зырыз-тIурытI яIэт. Нэхъ япэ къэтцIыхуар Катярэ Викторрэт. Абыхэм лъагъуныгъэшхуэ я зэхуаку зэрыдэлъым занщIэу гу лъыптэрт, зыр адрейм щысхьыжу, я Iэпэхэр зэрыIыгъыу екIуэкIырт. Япхъу щхьэц баринэ цIыкIур и адэм апхуэдизкIэ ещхьти, мыдэ сурэт траха фIэкIа пщIэртэкъым. Ар илъэсищ хъурт. А сабийм Азджэрий щеплъкIэ, си гур кIэзызт. ФIыщэу илъагъурт абы сабийхэр. Сэри бын диIэным нэхъуеиншэу сыщIэхъуэпсырт.

Зэманыр хуэмурэ кIуэрт. Си щхьэгъусэр щыгуфIыкIт и лэжьыгъэм, фIы дыдэуи яхэзэгъа хуэдэт. Нэхъыщхьэхэм гу къылъатат зэрыакъыл жаным, зэрыгумызагъэм. Мыбы дызэрыщыIэрэ куэд мыщIами, лэжьыгъэ нэхъ гугъухэр дзыхь къыхуащIырт. Пэжыр жысIэнщи, сэ абы илэжьым хэсщIыкI щыIэтэкъым. Шынагъуэ гуэрхэм зэрыпыщIар къызгурыIуэрт. Апхуэдэу щытми, мы щIыпIэр Азджэрий фIыуэ илъэгъуат. Адэ-анэр мыхъуамэ, унэмкIи плъэжыну къыщIэкIынтэкъым...

Сымылажьэу сыздэщысым, си Iэпкълъэпкъыр зэщIэIулIа-зэщIэIулIауэ хьэлъэ сыкъэхъуу, си щхьэр уназэу хуожьэ. Ди псэупIи ди псэукIи зэуэ зэрытхъуэжар къызэмызэгъауэ абы гугъу сыдехьырти, мыри абы теслъхьэри сыкъэгузэващ: сэмызэгъыу щытмэ, унэм дыкIуэжын хуей хъунут. Сыхуейтэкъым фIыуэ слъагъум и хъуэпсапIэхэр, и лэжьыгъэ зыщыгуфIыкIыр фIэкIуэдыну.

Щэху цIыкIуу, Азджэрий зыкъезмыгъащIэу дохутырым сокIуэ. СыздыщIыхьам зы цIыхубз лъагъугъуафIэ щIэст. СыукIытэми, си Iуэху зыIутыр жысIэри, хущхъуэ гуэр схуитхыну селъэIуащ. Ар къысщыгуфIыкIри, зыгуэрхэмкIэ къызэупщIащ, къызэплъащ.

– Уи щытыкIэмкIэ уузыншэщ. Уэндэгъу лажьэ уиIэу къыщIэкIынщ... – нэгъуэщI гуэрхэри жиIэрт, ауэ ахэр сэ зэхэсхыжыртэкъым. А дакъикъэм сэр нэхърэ нэхъ насыпыфIэ мы уафэмрэ щIылъэмрэ я зэхуаку щыбгъуэтынтэкъым!

КъыкIэлъыкIуа мазитIыр насыпым зыщыдмыгъэнщIу кIуащ.

Зы пщэдджыжь гуэрым Азджэрий нэщхъейуэ погуфIыкI, лэжьапIэм здыдэкIым.

– Лэкъум сигу къихьащи, схуэгъажьэ, – жи, зыкърегъэзэкIыжри.

Адыгэ шхыныгъуэхэм хэсщIыкIыу, зыгуэрхэри згъэхьэзырыфу сригъэсати, сыгуфIэжу хуэспщэфIырт.

– Сытхэм укъэсыжыну? – сыпогуфIыкI. И щыгъынми гумызагъэу соплъ, зыщIыпIэ деж ушкIумпIа иIэу пIэрэ, жысIэу.

– Нобэ лэжьыгъэ си куэдщ, ауэ шэджагъуэм сыкъыдыхьэжынщ. Сыхуейщ сыбдэшхэну.

Азджэрий и псалъэхэм си гур щабэ ящIауэ, унэ зэщIэкъуэным, пщэфIэным щIэздзащ асыхьэту. «Сыхуейщ сыбдэшхэну!» – сыту фIыIуэу сыкъилъагъурэ, сэри нэхъыфIыжу солъагъу! Ауэ си гуфIэгъуэр зы гузэвэгъуэ гуэрым икъузырт. КъысхуэщIэртэкъым си щытыкIэр – икIи сыгуфIэрт, икIи сыпыхьэрт. Сыту сыдыхьэшхэныIуэ!

Хуэмурэ шэджагъуашхэр къос, сыкъызэригъэгугъам хуэдэу, Азджэрий къокIуэж. СыхуэгуфIэурэ спщэфIар Iэнэм къытызогъэувэ. Лэкъум згъэжьам и мэм шхэныгу сищIати, сэри сыбгъэдотIысхьэ. Ауэ си пIэм симызагъэу сотэджыж. Согузавэ. Си псэм ищIам хуэдэт яужь дыдэу дызэрызэдэшхэжыр. къэхъунур сщIатэмэ, дэзгъэкIыжынт? Зыкъытезгъэхуэнт, сымаджэ зысщIынт.

– Нобэ сыдежурнэу къыщIэкIащ, укъызэмыжьэу гъуэлъыж, – жи.

А дакъикъэм си кIуэцIыкIыщIэм мастэ папцIэ хаIуам хуэдэу уз гуэр пхырожри сыкъегъэщэIу. Азджэрий гужьеяуэ сепхъуатэри, гъуэлъыпIэм сехь.

– Сыт, сыт къыпщыщIар, къоузIарэ?

– Сабийм зыкъызигъащIэу къыщIэкIынщ, – щабэу сыпогуфIыкI. Iэ дызолъэ и нэкIум. – Умыгузавэ!

ЛэжьапIэм къыкIэрыхуми, Азджэрий збгъэдэкIын имыдэу щыст. Ауэ сэ ар хуэзмыдэу дэзгъэкIащ, тIэкIуи нэхъыфI сыкъэхъужати.

Узыр схэкIыжати, унэм тIэкIу сыщыIэбэри, щхьэгъубжэм сыIутIысхьащ. Хуэмурэ пшапэри зэхэуащ. Сыхьэтыр пщIым щынэсым си хущхъуэхэм сефащ. Абыхэм жей къыстрагъэуэри, занщIэу сыIурихащ. Жей IэфIым сыхыхьауэ пщIыхь телъыджэхэм сыхэту макъ шэщIа гуэрым сыкъегъэуш. Щхьэгъубжэмкlэ сожэ. ЗанщIэу си фIэщ хъуакъым сызыIуплъар. Апхуэдиз къару зыхэлъ мафIэ си гъащIэм япэу слъагъуу арат. Жыхьэрмэ мафIэ жыхуаIэр апхуэдэ къыщIэкIынт. Дуней псор зэщIигъэнат. ЩIылъэм и закъуэтэкъым нэхур, уэгури апхуэдэт. Уеблэмэ нэхъ нэхужт. Вагъуэ ижыр къакIуэу къыпщхьэщыува къыпфIигъэщIырт. Псори пщтыр къохъу. МафIэми къару нэхъыбэ егъуэт. Сэ сыщтащэри, си пIэм сижыхьащ. Сыт къэхъуар? Си нэпсхэр къыщIож, си Iур йогъущыкI, жьыр спеубыд. Щхьэгъубжэхэр хуэсщIыну зэрызисчар сощIэж. АдэкIэ псори бзэхащ. Зыри зыхэзмыщIэу нэху щыху сыщылъащ. ЗыкъыщысщIэжам пщэфIапIэ утыкум силът, стIол тепхъуэм и кIапэр IэкIэ сIыгъыу. Iэнэм тетахэр зэбгрыпхъауэ унэ лъэгум илът. Гугъу сехьыпэурэ сыкъотэдж. Си Iэщхьэр си жьэм хуэсхьауэ собауэ, нэгъуэщIу хъуркъым.

СыздыщIэкIам, цIыхухэр зэрызохьэ. Си ныбжьэгъу Катя, и Iэуар IэплIэкIэ иIыгъыу, гъыуэ кIуэцIрож.

– Ууейри сымаджэщым щыIэщ! – къокIий ар.

– Катя, сыт къэхъуар, зыри къызгурыIуэркъым! – сыгужьеяуэ соувэ и ужьым.

Мор сабий гъуэгыр зэриIыгъыу мажэ, сызэреупщIари къыфIэмыIуэхуауэ.

– Сымаджэщым... – мэIущащэ итIанэ.

Зыри къыщыпызмыхым, жыхуиIамкIэ сыжащ. АрщхьэкIэ милицэхэр щыкуэдти, сыбгъэдагъэхьэртэкъым, зыгуэркIэ сеупщIми, зыми сыкъыфIэIуэхутэкъым. Сымаджэщым и машинэхэр зэпымыууэ къыIуохьэ. ЦIыху лъэрымыхьхэр кърахри, Iуожыж. Си закъуэтэкъым гъуэгыу къэзыжыхьыр. ЦIыхубз куэд щызэхэтт абдеж. Сызылъыхъуэр яхэтыну пIэрэ жысIэу сащыбгъэдыхьэм, макъ мыцIыху гуэр мэкIий:

– Машинэхэм гъунэгъу захуэвмыщI!

Машинэхэм кърах сымаджэхэр хьэлэчщ, яхэлъыж щымыIэу зэхисхьащ. Си цIыхугъэ дохутыр цIыхубзыр къызолъагъу. Сыбгъэдолъадэри Iэщхьэр соубыд.

– Си лIыр къаша мыбы? – жэуапым сыщышынапэурэ соупщI.

Ар, пIащIэми, игу къысщIэгъуу къызэтоувыIэ, и щхьэр ещI, «нтIэ» жыхуиIэу. Ину сыкъэгъри, лъэгуажьэкIэ сытехуэу щIым сыхэхуащ. Мобы сыкъыщелъэфыжри, зыIыгъ жиIэу сегъэсыс. Сыздэгъым, солъэIу:

– Сыгъэлъагъу...

ФIэмыфIурэ, сытми сымаджэщым сыщIешэ гъэпщкIуауэ.

Си Азджэрий мыгъуэр щылъщ бауэ-мыбауэу. И нитIыр плъагъуххэркъым.

– Шэ, шэ егъэфэн хуейщ! – жаIэу зэхызох.

– Гъэзэж! КIуэж! Мыбы ущыIэ хъунукъым. Сабийр... КIуэж, – мэгурым Азджэрий, жиIэр ерагъкIэ къыбгурыIуэ къудейуэ.

– Дауэ укъэзгъанэу сызэрыкIуэжынур? – согъри согъ.

– Сабийр псэун хуейщ, кIуэж.

Шэ щхьэкIэ сыщIож.

Псори шэ хуейти, зэпэубыдат. Ерагъыу къэзгъуэтар зэрыхъукIэ яхуэзгуэшащ. АрщхьэкIэ шэ зэдгъэфами зыри къикIакъым. Си щхьэгъусэм и мызакъуэу, адрей сымаджэхэри арат. Узым ихьт, ауэ сыт хуэдэ узми тщIэртэкъым, жаIэртэкъым зыри. Хущхъуэ гуэрхэр ирахьэлIэми, нэхъыфI хъуртэкъым, нэхъ Iей фIэкIа.

ЗауэлIхэм иджы сымаджэщым уIуагъэхьэжыхэркъым. Къэрэгъул бжыхьу къеувэкIащ. ЦIыхур нэхъ Iув къызэрыгъэхъу зэпытщ, зэрызохьэ. Абы хэту зыгуэрым жеIэ сымаджэхэр ныжэбэ Мэзкуу яшэну. Фыз гужьеяхэр сымаджэщым щIыхьэну мэныкъуакъуэ: «Фыхуиткъым, дилIхэм девгъэпсалъэ, дыщIэвгъэхьэ!»

Дохутыр гуэр къыщIокIри, зыфIыгъ жи. Сымаджэхэм щыгъын къахуэтхьын хуейуэ жеIэ. Дызэбгрож. Автобусхэр лажьэркъыми, дылъэсщ. СумкэшхуэР сIыгъыу къэзгъэзэжмэ, сымаджэщым и бжэр зэхуэщIат. Iуашахэу арат, дэ дыIуагъэкIри!

Жэщым къалэм машинэхэр дэз къэхъуащ. Къэралым мафIэсгъэункIыфIу итыр зэхуашэса фIэкIа пщIэнтэкъым. Автобусхэри куэду зэхэтщ. Дэри дагъэIэпхъуэну арaщ.

Тхъурымбэпс кърау тхыкIат мафIэсгъэункIыфIхэм щымысхьыжуи, абы сыхэту сокIуэ. СщIэркъым сщIэнур. Зыщ схузэфIэкIыр – ар нэпс щIэгъэжынырaщи, согъ зызмыщIэжу. Хамэ щIыпIэм сыщизакъуэщ. Дауэ Iыхьлыхэм езгъэщIа хъуну? Си гуащэ-тхьэмадэм сабгынэпэнщ!

Абы хэту радиом жеIэ махуэ пIалъэкIэ къалэ псор мэзым дашэну.

Иджыри дунейм къытемыхьа си сабийм зыкъызегъащIэ. Си щхьэр мэуназэ, си гур Iейщ. Сыт сщIэнт, дыдейхэм хъыбар язогъащIэ.

Зэман докIри, си дэлъхум дэрэ Москва докIуэ. Сымаджэщым дылъыхъуэурэ ерагъыу къыдогъуэт. Си дэлъхур къысщосхь, хуейкъым сымаджэщым сыщIигъэхьэну, ауэ сэ хуэздэркъым.

– Арыншэу гъащIэ сызэримыIэр пщIэрэ?! – содауэ.

– ПщIэ мыгъуэкъым, си шыпхъу цIыкIу, къэхъуар! – жи абы.

– КъызжеIэ-тIэ!

– МафIэм исам и закъуэкъым, атIэ радиацэри къеуащ. Хъунукъым уэ абы ущIыхьэ, уи Iуэху зытетыр пщIэжыркъэ!

КъикIыр зищIысыр сымыщIэми, иджыщ къыщызгурыIуэр ди Iуэхур зэрыхэплъэгъуэр.

– Радиацэм сыт къикIыр? ЗиIысыр лIо ар?

Жэуап гуэрхэри къызет, ауэ къызгурыIуэркъым. ЩыIэххэуи сщIакъым сэ апхуэдэ.

– Мы къомыр жыпIэурэ, сумыгъэшынэ. Сэ абыхэм щхьэкIэ зыри къэзгъэнэнукъым. Ухуэмеймэ, уэ унэмыкIуэ. Сэ сыщIыхьэнущ.

Сытми, дыкIуащ Азджэрий зыщIэлъым.

Си нэкIу фагъуэр нэпс шыугъэ телъадэм къресыкIри, Iэпэ кIэзызхэмкIэ солъэщIыж. Гъуджэм сыщиплъэкIэ, зыкъысхуэцIыхужыркъым – зэуэ жьы сыхъуащ. А псом и щIыIужкIи бжэм деж щыс фызыжьым сыщIигъэхьэн идэркъым. СолъэIу, соубзэ. Дохутырым сепсэлъэн къудейщ, жызоIэ. Идэркъым. ИтIанэ ахъшэ хузоший.

– КIуэ! – жи.

Сыбгъэдашэ дохутырым. ЦIыхубз лъагъугъуафIэр дахэу къызопсалъэ.

– ЩIагъуэкъым и Iуэхур, – игу къысщIэгъуу къызоплъ. – Сабий фиIэт?

– НтIэ! – зызмыщIэжу пцIы соупс, диIэкъым жысIатэм, сыщIимыгъэхьэнкIэ хъунут.

Абы къызгурегъаIуэ щхьэгъусэм и узри, щIегъуж:

– Быдэу зыгурыгъаIуэ – гъунэгъу ухуэхъу хъунукъым.

Бжэр схуIуех. СыздыщIыхьам лIы гуп цIыкIу уэршэру щызэхэст. Си Азджэрий, сызэхищIа фIэкIа умыщIэу, зыкъегъазэри погуфIыкI. Си псэ закъуэм и нитIым сыщIоплъэ. И нэкIу бэгауэ щытар тIысыжат. И Iэ лъэныкъуэр пхат. Арат мафIэм исар.

Сабийм зызэригъазэр зыхызощIэ. СигукIэ жызоIэ: «КъыпщогуфIыкI уи адэр!»

Мыбы щIэлъхэр ди къалэм кърашахэрат. Азджэрий сыбгъэдохьэ:

– Узрэ уи Iэр? – си Iэпэ кIэзызхэмкIэ соIэбэ, сеIусэну.

– Хьэуэ! Умыгузавэ зыкIи, сыузыншэщ. МафIэм къызэпхъуэ хуэдэу зищIауэ аращ. Симысауи жыпIэ хъунущ. КъэнэкIафIэщ си Iуэхур...

Ахэр щызэхэсхым, си гум зыкъещIэж. Нэхъ гуапэ къохъуж. Сыщогугъ фIым.

– Сыт къэхъуар? – соупщI, си макъри мэкIэзыз.

– Лэжьыгъэр сыухри сыкъежьэжауэ къэуащ. Згъэзэжат къэхъуар къыщысщIэм. Дауэ сыкъэкIуэжынт псори къызэхэзнэу...

Сэ, зызмыIыгъыжыфу сыкъотэджри, IэплIэ изошэкI. ГъуэлъыпIэ зэрысым ситIысхьэну сыщыхуежьэм къыспэроуэ:

– Тес шэнтым!

– Зыри къыкIкъым абыхэм.

И щхьэр ещI, хьэуэ, къокI, жыхуиIэу. Абы хэту дохутырыр къосри сыщIешыж.

ЕтIуанэ махуэм сыкъыщысам куэдым захъуэжакIэт. Сымаджэхэр зырызыххэу палатэхэм щIагъэгъуэлъхьат, къыщIэкIынуи, зэпсэлъэнуи хуимыту.

Махуэ ещанэм Азджэрий мышхэжыф хъуащ. И фэкIи зихъуэжу щIидзащ. И щIыфэм шын цIыкIухэр къытрикIутэрт, плъыжьыфэ-щIыхуфэу уIуплъэу. Дакъикъэ къэс зихъуэжу къысфIэщIырт. Иджыт сэ абы къыщыщIыр къыщызгурыIуэр. И кIуэцIымкIэ радиацэм къыщисырт, хуэмурэ и щхьэмкIэ къакIуэу...

ФIыуэ слъагъум сыщхьэщысу махуэхэр кIуэрт. Ар жейуэ сыщеплъкIэ, си гум къэкIыжт зэжетIауэ щытахэр. Нэпс къысфIежэххэр, къызэщыурэ къилъагъум жысIэрти, згъэпщкIурт. Зэпымычу щхьэгъубжэм сыIусу уафэм сеплъырт. Ди гъащIэр япэрейм хуэдэ зэрымыхъужынур сщIэми, итIани сыгугъэрт фIы гуэрхэр гъащIэм къытхуигъэнауэ.

Гъатхэ жэщхэр дахэт, гупсэхугъуэт. Ди унагъуэм и япэ гъатхэти, нэхъри лъапIэт си дежкIэ. Уэгу къабзэм вагъуэхэр ипхъат. Ахэр зэщIэцIууэрт.

Азджэрий жейрти, ди Тхьэшхуэм селъэIуну уафэмкIэ сыдэплъеящ.

– Иджыпсту махуэ хьэмэ жэщ? – сыкъэщтащ сымаджэм и макъыр щызэхэсхам.

– Жэщщ, – и Iэм сытолъэщIыхь.

– Вагъуэхэр плъагъурэ? Пшэ телъ?

– Хьэуэ. Зы пшэ телъкъым. Къабзабзэщ. Уолъагъу вагъуэ цIыкIухэри. Нэхъ цIыкIу дыдэ нэгъунэ къоцIуукI!

– НтIэ, щхьэгъубжэр Iух, а нэхур къыщIегъадзэ, сыхуэзэшащ.

ЖиIэр согъэзащIэ:

– Си псэ, мес, еплъ! Сохъуапсэ зэгъусэу деплъыну. Ауэ сэ сыIуэхукъым, уэ еплъ. СынолъэIу еплъи, зыщумыгъэгъупщэу уи гум иубыдэ. Сэри сызыщумыгъэгъупщэ!

Сэ си нэпсхэр къысфIокIуэ.

– Сыту фIыIуэу услъагъурэ, си псэ закъуэ! – зызмыIыгъыжыфу IэплIэ, ба хузощI.

– Уэ сытыт къыбжаIар? Хъунщ иджы...

Сыщхьэщысу сымыгъын щхьэкIэ, сыщIож. КIэлындорым сыздытетым, си щхьэр къоуназэ. Си ныбэр къыхолъадэри, сопхъуэ. Дохутыр блэкIым симыгъэджалэу сыкъеубыдыж. КъыгурыIуат лажьэ сызэриIэр.

– Щхьэ пцIы бупса? ПщIар пщIэжрэ уэ! – мэкIий фызыр, губжьауэ.

Си Азджэрии адрей щIалэхэри нэхъ хьэлъэ хъуащ. Ахэр барокамерэхэм щIагъэгъуэлъхьащ. Я щхьэцхэр къихурт, я фэхэр къачэрт, мыдэ уэгъум игъэгъущIа щIыр зэрызэгуэчым хуэдэу.

Ди къалэм япэу кърашахэм щыщ щIалэ гуэр лIауэ зэхызох. СыкъокIэзыз, си щхьэгъусэм сытегужьеикIауэ.

– Ди сабийр слъагъунт! – жи.

– Сыт фIэтщын?

– Уэ къыхэпхыр!

– Сыт сэ къыщIыхэсхынур? Дэ тIу дохъури, тIуми къыхэтхын хуейщ! – здэркъым.

Дызопсалъэ, дызэдогушыIэ. Дохутырхэм жаIэ абы куэд къыхуэмынэжауэ. ЖаIэ сэри сызыщысхьыжын, зысхъумэн хуейуэ, ауэ схузэфIэкIыркъым. ИкIи сыщышынэркъым къызитынкIэ хъуну узми. Си лъагъуныгъэм къару къысхилъхьащи, сыерыщщ.

Сэ схуэдэу зи сымаджэ мыбы щIэлъ адрейхэри къызэхуэсырт, махуэ къэс, ауэ сэ зырат сымаджэщым хуиту щIагъэтыр. Ари а цIыхубз дохутыр си цIыхугъэм и фIыгъэт. Сыту цIыхуфIт! ХулъэкI къимыгъанэу къыддэIэпыкъурт.

ЕпщыкIущанэ махуэри хуэмурэ кIуащ. Жэщ кIыфIым дунейр зыIэщIилъхьат. СыщIэкIыжын зэрыхуейр дохутырхэм къызжаIами, и закъуэу палатэ нэщIым дауэ къыщIэзнэн жысIэурэ, сыщхьэщыст Азджэрий. Ар жейрт.

– Иджыри къэс укIуэжакъэ? Иумыгъэлей, дыкъащIэмэ, дыкъэсыжащ! – жи аргуэру бжэр Iузыхыу зи щхьэр къыщIэзышия дохутыр щIалэм.

Сигу пымыкIми, сыкъотэджыж. Моуэ сыкъыщежьэжым, и нэр къызэтрех.

– Сыт, си псэ, зыгуэр ухуей? – соупщI.

– Си лъакъуитIыр. Си лъакъуитIыр зыхэсщIэркъым. Сыт къыщыщIар? – жи, жейбащхъуэу.

Сопль, зыри зэрысхузэфIэмыкIыр си жагъуэу.

– ЩIыIэм сес... – ар гугъу ехьу мэбауэ. – Сабий дапщэ диIэнур?

– Щы! – сыпогуфIыкI, си нэпсхэр къежэхми. – Щы диIэнущ!

– ЩIалэ цIыкIухэ хьэмэрэ хъыджэбз?

– Щыри щIалэщ! Си псэ, умыгузавэ зыкIи, умыгумэщI. ДиIэнущ псори. Ухъужынущ. ТIэкIурэ зыхуэгъэшэч.

Сыт жысIэми, Iуэхур зыхуэкIуэр къызгуроIуэ. Абы и гъусэу къашахэм щыщу цIыхуищ псэужу ащ. ЗэрыжаIэмкIэ, махуэ пщыкIуплIщ зэрыпсэур мыпхуэдэ сымаджэхэр. Дауэ къезгъэлыну ажалым? Сыт си Iэмал? Мы щIылъэмрэ уафэмрэ я зэхуаку зы хэкIыпIэ гуэр щыIэу сщIатэмэ, зыкъезгъэлыжынтэкъым. Ауэ...

Махуэ епщыкIуплIанэм Катя и щхьэгъусэр малIэ. Догъ зыдмыщIэжу. И гъусэу кхъэми сокIуэ. СыхьэтитI-щыкIэ дыкъэтати, сыгузавэу си сымаджэм деж сожэ. АрщхьэкIэ сыкъагъэувыIэ. ЖаIэ сызыхуэпIащIэр... щымыIэжу! Согъ, сокIий. ЗысхуэIыгъыркъым. СыщыIукI дыдэм ирихьэлIэу лIащ! КъызжаIэжащ си цIэр жиIэурэ и псэр хэкIауэ.

Апхуэдэ узым ихьам и хьэдэр ятыжыртэкъым, радиацэм и зэраным щхьэкIэ. Азджэрий тхьэмыщкIэри апхуэдэхэм щхьэкIэ щыIэ кхъэм щыщIэтлъхьэжащ.

Кхъэм ситу сыкъызэIохьэри сыкъызэфIомахэ. Солъагъу Азджэрий. Ар гуфIэу къызоплъ. ИтIанэ и Iэр ещIри, зреч. Сэри и ужьым ситщ. Зэуэ къоувыIэжри, погуфIыкI. Сэри сыкъызэтоувыIэ. И IитIыр дрехьейри кърехьэхыж, сабий цIынабзэ иIыгъыу:

– Мис ди къуэр! – щогуфIыкI.

Щабэу Iэ дызолъэ сабий цIыкIум и щхьэм:

– Си псэ!

ПщIыхьыр хуэмурэ мэкIуэдыжри, сыкъызэщоуж.

ЗэфIэкIат псори. Iыхьлыхэри зэбгрыкIыжын хуейт. СщIэртэкъым сщIэнур. Сэ сымаджэщ къызэрыгуэкI сыщызэфIэкI хъунутэкъыми, Москва сыкъэнэну къызжаIэ. Си гуащэми сэ сыкъигъанэу кIуэжын идэркъым. И къуэр щимыIэжкIэ, и къуэрылъхури IэщIэкIыну хуей къыщIэкIынкъым. Ар теплъэкIэ гу щабэми, бэшэчу къыщIэкIащ. Я цIыхугъэ гуэрым гурыIуэхэри, абы я деж пIалъэкIэ дыщыпсэуну дэ тIур дыкъыщыувыIащ.

Мазибл ирикъуа къудейуэ, си Iуэхур къыслъыкъуокI. Сыздаша сымаджэщыр радиологическэрат...

Сагъэлъэгъуащ си сабийр. Ар щIалэ цIыкIут. Сыту дахащэт! Сагъэшынами, теплъэкIэ адрейхэм зыкIи къащхьэщыкIыртэкъым. Ауэ ар теплъэкIэт. Абы и дежи нэсат радиацэр. ГъащIэ иIакъым, лIэжащ. Ар щIэтлъхьэжащ и адэм бгъурылъу.

Къэбэрдейм докIуэж. Си гуащэ-тхьэмадэм я деж сыщыIэщ. Удз гъэгъуам сыхуэдэщ. Собауэ, аркъудейщ. НэгъуэщI зыри схузэфIэкIыркъым. Сызэзымыпэсахэм иджы сызэрахьэ. СакъыгурыIуэу къыщIэкIынт. Быныр зыфIэкIуэдар ахэрами, сэ нэхъ зыхэсщIауэ къысщыхьурт.

Зэманыр кIуэрт. Сэ си гуащэ-тхьэмадэм сахэст, пхъу сащIауэ. ЕджапIэ сыщIагъэтIысхьат, дохутыр сыхъуну сыхуейти. Щхьэгъусэмрэ ди сабий закъуэмрэ си нэкIэ слъагъуу, ауэ зыкIи садэмыIэпыкъуфу зэрысIэщIэкIар арауэ къыщIэкIынт нэхъри абы сыщIыхуейр. Ар къагурыIуат адэ-анэ схуэхъуахэми. Гуауэм зы дищIат. Дыдейхэм къэкIуэж жаIэми, здэртэкъым...

Жэщ, махуэ симыIэу сызэрыгъым щхьэкIэ, «ди цIыхугъэ гуэрхэм я фIыгъэкIэ къыдатыжащ Азджэрий и хьэдэр» жаIэри, кхъащхьэ гуэрым сыбгъэдашэ зымахуэ. Ар зэрыпцIыр псэкIэ къызгурыIуэми, си фIэщ сщIыну сыхуейт. Сыбгъэдэст зэпымычу сыкIуэурэ, ар зыфIэемыкIу щыIэми.

Илъэс зыбжанэ нэхъ дэмыкIыу си гуащэмрэ тхьэмадэмрэ дунейм ехыжахэщ. Гуауэ хьэлъэIуэт абы къатепсыхар бгъэвыну. Иджы си закъуэ дыдэу сыкъэнат...

«Си хъуэпсапIэр зэ къызэхъулIамэ арат», – зыщысплъыхьт, хьэзыр сщIа пэшым, сигукIэ Iэджэ зэзгъэзахуэурэ. Абы сыщIэкIыжри, стIолым телъ тхылъымпIэхэм сахэплъащ. Иджыри зэ щIэспщытыкIыжащ, мычэмIауэ пIэрэ, жысIэу. Сышынэрт си Iуэхур зыгуэркIэ зэблэункIэ.

Сабийхэм сащыхэплъам, занщIэу си гум къыхихащ хъыджэбз цIыкIу щхьэц баринэр. Илъэсищ и ныбжьынт, и цIэр Гупсэт. Си Iуэхум тещIыхьауэ фIащам хуэдэт.

Гупсэ къыщызбгъэдашэм, си лъакъуитIым зрешэкIри, «Мамэ, сыпшэжыну?» – жеIэ. Абыхэм фи анэхэр къакIуэурэ фашэжынущ, жраIэу къыщIэкIынт. Вагъуэнэт гупсэ цIыкIу, и нитIыр къицIуукIыу.

– Усшэжынущ, си хъыджэбз цIыкIу! – сыщогуфIыкI, си нэпсхэр къежэхми.

Сабий унэм и унафэщIыр къысхуэарэзыуэ дыкъыщIокIыж зэанэзэпхъур. СыпIащIэу дыносыж, щIызошэ пэш хуэзгъэхьэзырам.

– Мамэ, мыхэри сысей? – гуащэ къомыр чэзууэ къищтэурэ къызоплъ.

– Уейщ, си псэ закъуэ, – содэхащIэ си нэпсхэр зэтесIыгъэурэ. АрщхьэкIэ схуэмыIыгъыу къысфIоу. Ауэ иджы ахэр шыугъэжтэкъым, иджыри къэс щIэзгъэкIа нэпсхэм хуэдэу.

ЩОМАХУЭ Залинэ

НЭХУНЭ

Рассказ

Сэ сынэфщ, сынэф дыдэщ, си нитIми ялъагъуркъым. СызэрыцIыкIу лъандэрэ сыщIохъуэпс дуней нэхум, ауэ кIыфIыгъэщ си махуэри си жэщри. Нэф сызэрыхъуари сэракъым зягъэр, апхуэдэу сыкъалъхуащ. Ныбэ силъу си адэм мамэ иридза удынырауэ жаIэ къызыхэкIар. ЗэрыжаIэжымкIэ, абы и ужькIэ езы си адэри куэдрэ псэужакъым, уз бзаджэ къыхуэкIуэри, ихьащ.

«Хуэфэщэпсщ, и бынымрэ и щхьэгъусэмрэ яриха лейр къыхуэгъуакъым», – жаIэ зи Iуэху хэмылъыххэхэми. Сэращ ар абыхэм щIыжаIэр, яфIэгуэныхь сыхъуу арагъэнщ. Ауэ абыхэм ящIэркъым сэ папэ си гум гужыгъэжь лъэпкъ зэрыхуимылъыр. Сыт хуэдэу щымытми, ар си папэщ, сиIэжащэрэт жысIэуи сыщIохъуэпс.

ГъэщIэгъуэнщ нэфым и дунейр. ФщIэрэ, сэ нэкIэкъым сызэрыплъэр, псэкIэщ икIи зи нэ къаплъэхэм нэхърэ нэхъыкIэу сымылъагъуу къысфIощI. Абы и закъуэ – уни пщIантIи сыщоIэбэ, дэтхэнэ зы унагъуэ къалэнри схуощIэ. Сэху естащ зымахуэ ди гуэщым, сепэмым, IэкIэ сеIусэм, сыздынэсар къасщIэурэ. Мамэ фIэфIкъым сызэрылажьэр, хуейкъым гугъу сызэрехьыр илъагъуну. ЛъэкIамэ, Iуэху лъэпкъ сигъэщIэнтэкъым, ауэ, лэжьакIуэ зэрыкIуэу, хуит сохъу. СощIэж япэ дыдэу зыгуэрхэр сщIауэ къыщыдэзгъэхьэжам мамэ и нэм нэпс ткIуэпсышхуэ къызэрыщIэжар. Ар къэзмыщIа и гугъагъэнщ езым, ауэ сэ зыхэсщIащ.

СхулъэкIамэ, хьэкъущыкъу къутэным хуэдэу Iэгум уису укъесхьэкIынт, мамэ, ауэ сыт, сыIэмалыншэщ. Зы жэщ пIэ кIуэцI сигъуалъхьэркъым си нэхэр къаплъэу нэху сыкъекIыну сымыгугъэу. АрщхьэкIэ, си гугъапIэ-хъуэпсапIэ IэфIхэр екъутэж пщэдджыжь къэс нэфу сыкъызэрыушыжым. Къысхуохуэ зэман-зэманкIэрэ си щхьэ мыгъуагъэ щыхуэсхьыж, сыпсэуну сыхуэмеижу сыкъыщыхъу. Ауэ абыхэм си унагъуэм сыкърагъэл. Ар зэрыхъур цIыхуитIщ – си анэмрэ си дэлъхумрэ. ЦIыхум хэлъын хуей хьэл-щэн нэхъыфIхэр Алыхьым къыхищыпыкIри къаритащ а тIум. Си мамэ и цIэр Дисэщ, и цIэм ещхьыркъабзэуи езыри щабэщ, Алыхьми цIыхуми ялъэгъуакъым абы зыгуэрым и жагъуэ ищIауэ. Си дэлъху Анзор и гугъу сщIыуэ къезгъажьэмэ, нэху щыху сыпсэлъэфынущ. Гуапагъэрэ, IэфIагъэрэ, лъагъуныгъэу хузиIэр мыухыжщ. Ар сэ нэхърэ нэхъыжьщ. СыцыцIыкIум сылъэтэнущ жысIэу щыхупIэм сыщхьэщыувэурэ, Iэджэрэ сыкъиубыдыжащ. ГъащIэм и лъэныкъуэ куэдми сыхуигъэсащ сэ абы. Аращ еджэкIэ сэзыгъэщIар. Пхъэбгъум къысхухибзыкIри, хьэрфхэр сигъэцIыхуащ. ИтIанэ Iэпэ джэдыкIэкIэ сыкъеджэф хъуащ. Сыту гугъу сехьа сэ абы къуажэ еджапIэр къиухыу Налшык кIуа нэужь. ИтIанэ, ар сэ къызэпхауэ щыт зэрымыхъунур, езыми и гъащIэ зэриIэжыр, псэун зэрыхуейр къызгурыIуэри, и гугъу сщIыжакъым. Ауэ жэщкIэрэ сыбжу сыщыст къыщыкIуэжын хуей махуэр. Езы Анзор сэ зэи сызыщигъэгъупщэртэкъым. Абы еджэным зыкъыдигъахуэурэ зыкъызигъэлIалIэрт. IэпэкIэ сызэджэн тхылъ мызэ-мытIэу къысхуищэхуащ.

Сызэгуоп Анзор щIэс, жаIэурэ хъыджэбзыжь цIыкIухэр къыщыпсалъэкIэ. Дэ апхуэдэ диIэкъым, яжызоIэри, телефоныр тызодзэж. Абыхэм хуэдэ къыпыж-ныпыжхэм щхьэкIэ си дэлъхур схуэгъэкIуэдынукъым. Ауэ сытми цIыху дыщэ ар! Сэ схуэдэуи псэлъэрейкъым, егупсысауэ, жиIэр зэгъэкIуауэ, акъыл хэлъущ зэрыпсалъэр...

Гъуджэ сиплъэфу щытамэ, махуэм жэщ хъуху сыкIэрытынт сызэплъыжу, зызгъэкIэрахъуэу. Сэ си гъуджэр си Iэпэхэращ. СызэрыцIыкIурэ згъэкI си щхьэцыр кIыхьышхуэщ, си набдзэ псыгъуэм нэм зыкъыдегъэш, си нэбжьыцыр Iувщ, нэгъуджэ фIыцIэ зыIуслъхьа нэужь къысIухужурэ сызэгуигъэпу. Сэ сысурэтыщIу щытамэ, ауэ Iэзэу сщIыжынт си сурэтыр! Си пэр цIыкIущ, Iупэр пIырыпIщ, си Iэпкълъэпкъым хуэфI щыгъын сыт щыгъуи сщыгъщ. А си гупсысэр къызэпиудащ телефон къэзууам.

– СынодаIуэ.

– Уэ сыт щыгъуи сэ укъызодаIуэ, си шыпхъушхуэ.

– Уа, Анзор, уэра ар?

– НтIэ, дауэ фыщыт, фыхъарзынэ?

– Дыхъарзынэщ, уэ узэрыдмылъагъум нэхъ лажьэ диIэкъым.

– Умыгузавэ, сынокIуэж.

– Сыт щыгъуэ?

– Нобэ, ауэ сытым дежми сщIэркъым.

– ДытемыпыIэжу дыппэплъэнущ, а уэ уфIэфI джэдлыбжьэри пхуэтпщэфIауэ укъэдгъэсыжынщ.

СыпIащIэу телефоныр тызолъхьэжри, унэм сыкъыщIож, мазитI хъуауэ къыдэмыхьэжа и къуэр къызэрыкIуэжым щхьэкIэ мамэ згъэгуфIэну.

– Мамэ, мамэ! – сокIий сызэрифIэщкIэ.

Тхьэм ещIэ и гугъар, къащтэщ, куэбжэпэм зыдэуэршэру щыт гъунэгъур къигъанэри, мамэ къыдэлъэдэжащ.

– Мамэ, Анзор иджыпсту къэпсалъэри нобэ къэкIуэжыну жиIащ!

– Сыту фIыт, Iей, сыту фIыт!

– Мамэ, иIэ, псынщIэу дыгъэпщафIи, сэ автобус къэувыIэпIэм сыщыпежьэнущ.

Зи бын пажэр къэкIуэжыну зэхэзыха анэр, дауи, гуфIащ, гурэ псэкIэ нэхъ

къэщIэлэжауи къысщыхъуащ. Дзапэ уэрэд жиIэу, зыми сэ сримыгъэIусэу фIэфIыпсу пщэфIащ.

Шхыныр хьэзыр щыхъум, сэ ди гъунэгъу, си ныбжьэгъу Марян дежкIэ секIуэкIащ. Зэгъусэу Анзор дыпегъэжьэ щыжысIэм, занщIэу арэзы хъуащ. Ауэ зигъэщIэращIэу гъуджэм кIэрыувэжри, сыхьэткIэ дигъэгуващ.

– Сэ мыпхуэдизу зысщIу, уэ уи щхьэцыр еухуэнэха къудейуэ ар мыхъун Iуэхущ, – жиIэри си щхьэцышхуэр къиутIыпщщ аби, лъэныкъуэкIэ ехьэкIауэ схуищIащ, апхуэдэу нэхъ дахэу къилъытэри.

Автобус къэувыIэпIэр тпэжыжьэти, дыпIащIэу докIуэ Марян сэрэ, ди Iэблэр зэрыIыгъыу, дыгъэ гуащIэм ди щхьэр къигъэвауэ. Си гъусэм и жьэр имыгъэувыIэу зыгуэрхэр жеIэ, ауэ сэ абы щыщу псалъитIым ещанэращ зэхэсхыр.

Согупсыс: Анзор телефонкIэ зыри жиIакъым, дауэ хъуа, и лэжьапIэщIэм хэзэгъауэ пIэрэ?

Ауэрэ, дыздэкIуэми дынэсащ. Автобусыр къэгуващи, докIукI-дыкъокIукIри дытетщ.

– Фи махуэр фIыуэ, – къоIу тпэмыжыжьэу макъ гуэр.

Сызыпэплъэм и макъыр зэрыармырар къызгурыIуэри, сызэплъэкIыххакъым.

– НэхъыфIыжу, – пIащIэу иретыж абы Марян жэуап.

– Хэт хъыджэбз дахэхэр фызэжьэр? ЗыщIыпIэ фыкIуэнумэ, сэ фысшэнщ.

– Хьэуэ, дыхуейкъым, упсэу, зыгуэрым дежьэу аращ, – жеIэ аргуэру Марян.

– Дауэ фыщыт? – щIалэ ерыщыр машинэм къокI. – А фызыпэплъэм зэгъусэу дыпэвгъаплъэ, сэри фызгъэзэшынкъым. Си цIэр Алимщ.

Зэрызэгуэудыгъуэ ар! Маряни еплъ, ди цIэхэр жриIэну хунэсащ.

– ЛIо, мы уи гъусэр мыпсалъэу ара?

– Мыхьэнэ зимыIэхэм щхьэкIэ сыпсалъэркъым, – жызоIэ, сызэгуэпауэ.

– Сыту убзаджэ!

– Иджырей зэманым нэгъуэщIу хъунукъым.

– Зэманым сыт и лажьэр?

– ЦIыхухэр щхьэхуещэ Iей хъуащи, умыбзаджэмэ, ухэкIуэдэнущ.

– Уей, уэ узидахагъыр, пэжуи, умыбзаджэу мыхъуну, уазэрыхуэгуфIэу урахьэжьэнкIэ тIэу еплъынукъым.

ЗанщIэу плъыжьыбзэ сыкъэхъури, сыкъыIукIуэтащ. ЩIалэр тIэкIурэ Марян бгъэдэтыжри:

– Хъунщ-тIэ, хъыджэбз дахэхэр фызгъэукIытэнкъым. Иджыри дызэхуэзэну сыщогугъ, фIыкIэ, – жиIэри ежьэжащ.

МахуитI-щы дэкIауэ, шэджагъуэ хуабэм си пэшым сыщIэсу, телефоныр къэозу, къытызохри:

– Уи махуэр фIыуэ, – къоIукI сымыцIыху макъ.

– Уи Iуэху фIы ирикIуэ!

– Данэ, уэра ар?

– Сэращ, уэ езыр ухэт?

– Уэ сыпщыгъупщэжауэ къыщIэкIынщ, ауэ сэ сы-Алимщ. Автобус къэувыIэпIэм уи ныбжьэгъу Марян уи гъусэу фыщытетам нывбгъэдыхьар сэрат.

– Усщыгъупщэжакъым. Дэнэ ди телефоныр къыздипхар?

– Сыхуейти, къэзгъуэтащ. Лъыхъуэм къегъуэт, жи. Данэ, уэ си гум укъинэжащ, псом хуэмыдэу уи плIэм дэлъа щхьэцыгъуэшхуэр.

– НтIэ, къыпызупщIынщи, ныпхуезгъэхьынщ.

– Хьэуэ, сыхуейкъым, щхьэцыр зыгъэдахэр зытетыращ.

– Абы щыгъуэ ухэкӀыжащ щхьэцми зытетми.

– Ӏагъ, ар сыту уигурэ уи щхьэрэ зэтелъу упсалъэ хуэдэрэ, а жыпӀэхэмкӀэ, уей, сэ сымыарэзы!

– Сэ сыарэзыщ, – жызоӀэри, телефоныр псынщӀэу согъэтӀылъыж. Ухэт уэ, узыхуейри сыт, сыкъэбгъапцӀэу ара хьэмэрэ пэжу уигу срихьа, сызэрынэфыр пщӀэрэ хьэмэ укъыздэджэгуу ара? Си щхьэм гупсысэ Ӏэджэ щызожэ, ауэ зыри къысхуэубыдыркъым. Пщэдджыжьым мамэ лэжьапӀэ кӀуэну куэбжэр щыӀуихым, розэ Ӏэрамэшхуэ бжыхьым дегъэубыдауэ къилъэгъуащ.

– Мэ, мыр псым хэгъэувэ, зыгуэрым къыщыгъупщагъэнщ, къигъэзэжмэ, етыж, – жиӀэри езыр дэкӀащ.

Удз Ӏэрамэр псым хэзгъэувэну къыщысщтэм, тхылъымпӀэ кӀапэ къыкӀуэцӀыхуащ. Ар зыхуатхар, удз дахэхэр зейр къэсщӀэну, Марян къасшэри къезгъэджащ. ТхылъымпӀэ напэм итт: «Данэ, мы удз гъэгъахэр дауэ къыпщыхъурэ? Абыхэм я мэ гуакӀуэм епэмыт. Уигу ирихьрэ, си фӀэщ хъуркъым ахэр игу иримыхьыну мы дунейм зы цӀыхубз тету. Мис абыхэм я мэр зэрыгуакӀуэм хуэдэу, сэри гуакӀуэ сыпщыхъуху уи ужь ситынурэ, итӀанэ щхьэгъусэ усщӀынущ. Зэ Ӏуплъэгъуэм фӀыуэ услъэгъуащ, си гум усхуихужыркъым. ФӀыкӀэ дызэхузэ. Алим!»

Сэ плъыжь сыкъэхъуащ, жысӀэнури сымыщӀэу. ИтӀанэ розэхэм сепэмри, сыкъэуӀэбжьащ.

– Уа, Марян, мыбыхэм нэхъ мэ лей къакӀэрех, нэхъ ӀэфӀ си гугъэщ.

– Ар зищӀысыр пщӀэрэ, Данэ?– мэдыхьэшх.

– Сыт?

– Лъагъуныгъэм и мэщ.

– Сыт лъагъуныгъэ!

ЖиӀар си жагъуэ сщӀауэ фэ зытезгъэауэри, Марян згъэкӀуэжауэ, сэ «лъагъуныгъэм и мэм» зыщызмыгъэнщӀу сопэм. Сытуи гуакӀуащэ икӀи ӀэфӀыщэ ар, схулъэкӀамэ, сепэмынт игъащӀэ псокӀэ. Ауэ, адрей цӀыхухэм сазэрыхуэмыдэм си гум къыщызэтеуткӀэпщӀыкӀыу хуежьа гугъэ ӀэфӀхэр хуабжьу сфӀызэтрекъутэж.

Махуэ псом телефоныр къеуами, сыбгъэдыхьакъым, сышынэрт ар Алиму къыщӀэкӀынкӀэ, си гур нэхъри кӀэрыпщӀэнкӀэ. Сыхуейт Ӏуэхур здынэсам къыщызгъэувыӀэну, ар гум идэртэкъым. АрщхьэкӀэ акъылыр къызэмыдаӀуэу Алим нэхъ щӀэхыу зэрыӀузгъэкӀуэтыным иужь итт. А тӀур – гумрэ щхьэмрэ – зэгурымыӀуэ, зэдауэ хъуа нэужь, я зэхуакум цӀыхур щыдэкӀуадэр нэхъыбэкъэ.

Си гупсысэхэр нэхъ сщхьэщыкӀа си гугъэу нэхущым сыкъызэфӀэтӀысхьащ, арщхьэкӀэ сыщыуат:

Мамэ аргуэру удз гъэгъар къыщӀихьэри, мыр хэт зейр, жиӀэри къызэупщӀати, сымыщӀэу жесӀащ. Иджыри Марян къызоджэри тхылъымпӀэ напэм итым къызогъаджэ: «Данэ, сыпщыгъупща, сыпщыгъупщамэ, мы удз гъэгъахэм епэм, ахэр уи Ӏэпкълъэпкъым хэзэрыхьу, лъым хыхьэу, арыншауэ умыбэуэфу хъумэ, итӀанэ фӀыуэ сыкъыболъагъу. Си дежкӀэ уэ а розэхэм нэхърэ унэхъ гуакӀуэщ, унэхъ дахэщ, унэхъ ӀэфӀщ. Данэ, сынолъэӀу сынэпсэлъа нэужь телефоныр къытех, къызгуроӀуэ, сэ схуэдэ куэд уи ужь иту къыщӀэкӀынщ уэ, ауэ итӀани сынолъэӀу».

Иджы удз гъэгъам и мэр хыхьат сигуми, силъми, си Ӏэпкълъэпкъми. Зэи си гугъэнтэкъым апхуэдизу щӀэхыу лъагъуныгъэм си гур итхьэкъуну.

Зы сыхьэт нэхъ дэмыкӀыу Алим къэпсалъэщ телефонкӀи, си Ӏуэху зытет псор пцӀы лъэпкъ хэмылъу хуэсӀуэтащ. ЖысӀэнур зэрызухыу, телефоныр тридзэжащ. КъызгурыӀуащ икӀи згъэкъуэншакъым: хэтыт хъыджэбз нэф хуейр?! Псоми ара хъунт ящӀэнур, ауэ си кӀуэцӀыр мафӀэм ес, лъагъуныгъэ

мафIэм. СфIэфIу сызэпэма мэм иджы сыкъесыж сыздэкIуэнур сымыщIэу. ТхьэмахуэкIэ сисащ сэ а мафIэм, сымышхэу икIи семыфэу. Пщыхьэщхьэ гуэрым телефоныр къеуэри къытесхати, къэпсэлъам зыри жимыIэу трилъхьэжащ. Пщыхьэщхьэр нэхъ хэкIуатэу мамэ къыщымыкIуэжым, сыдэкIауэ куэбжэпэм сыщыту, розэмэр зэуэ къысIурыуащ. Ауэ, къысщыхъуа хъунщ, жысIэри зыфIэзгъэIуэхуакъым. ТIэкIу дэкIри:

– Дауэ ущыт, Данэ? – жиIэри зыгуэрым си Iэр къиубыдащ. Ар Алимт. Абы къысIэщIелъхьэ мэм я нэхъ IэфIыр, лъагъуныгъэм и мэр, къызыпих розэ Iэрамэ. Къэхъухэр къызгурымыIуэу, сэ сыщытщ сымыбауэу икIи зызмыгъэхъейуэ.

– Данэ, – кърегъажьэ Алим. – Къысхуэгъэгъу, сыделащ. Сэ сщIакъым уэ уи Iуэху зытетыр, ауэ, къэсщIами, зыми зихъуэжынукъым, сэ уэращ фIыуэ слъагъур, атIэ уи нэхэр аракъым. Алыхьым цIыхум зы гъащIэщ къритри, а зы гъащIэм насыпыфIэу, езыр зыхуейм и гъусэу псэун хуейщ, сэ ар къызгурыIуащи, сыт жамыIами, си псэр пытыху фIыуэ услъагъунущ.

Абы яужькIэ Алимрэ сэрэ мызэ-мытIэу дызэхуэзащ. КIуэтэхукIэ дэ нэхъри дызэсэрт, ди гур зэкIэрыпщIэрт. Алим къэкIуэгъуэ къэс розэ Iэрамэшхуэ къысхуихьырт, ахэр си пэшым щIэмыту зэи къэхъуртэкъым. Зыгуэрым сигъэнэщхъеямэ, розэхэм сащхьэщылъадэурэ сепэмырти, дунейр сэркIэ зэуэ къэщIэрэщIэжырт, нэху къэхъужырт. Псори сщигъэгъупщат си псэм къыхыхьа лъагъуныгъэм. Уеблэмэ, иджы си нитIыр къызэрымыплъэм сринэщхъеижыртэкъым. Делагъэтэкъэ ар, ауэ Алим си гъусэмэ, абыхэм сахуэмеиххэуи слъытэ хъуат. Нэ схуэхъуа сфIэщIырт щIалэр. Ар си нэт, си псэт, си нэхут.

Апхуэдизрэ гу къыплъатэнтэкъэ, дыдейхэм Iуэхур зыIутыр къащIащ, ауэ зыри жаIакъым. Иныкъуэхэм деж яфIэгуэныхь сыхъуу къысщыхъурти, сызэгуэпырт. Апхуэдэурэ зэманыр кIуэрт. Алим и къэшэн Iуэхум я дежхэм трагъэчыныхь щыхъум, си гугъу и анэм хуещI!

– Адыдыд, Алыхьым жимыIэкIэ, нысэ нэфт иджы дэ къытхуэтыр, къуажэми жылэми яфIэтелъыджэу. Абы къуэрылъху нэф къысхуилъхумщэ? Iух адэ, абы фIэкIа умыгъуэтауэ ара, ар си пщIантIэ къыдэпшэмэ узикъуэжкъым! – жиIэри и псалъэр пиупщIат.

Ауэ абы щхьэкIэ къэдгъанэртэкъым дэ дызэхуэзэн. Тлъагъунуи зэхэтхынуи дызыхуейр дызэщIэзыIулIа лъагъуныгъэм и закъуэт.

Махуэ гуэрым, Марянхэ сыкIуэу, Iейуэ сыхэгупсысыхьауэ гъуэгум сыщызэпрыкIым, машинэ Iэуэлъауэ инрэ кIий макърэ къызэхэсхщ, си лъакъуитIыр зы къару лъэщ гуэрым щIигъащIэри, сыджэлащ. СыздэщыIэри, сыздэкIуэри къызгурымыIуэу гъунэ зимыIэ щIыпIэ Iэджэм сыкIуэцIрыжащ, итIанэ лIы гуэр си пащхьэм къихутащ. ГурыгъуазэкIэ сеплъмэ – си адэращ. ИгъащIэм сымылъэгъуа си адэр мыпсалъэ щIыкIэ къэсцIыхуащ!

– Папэ, сыздэшэ, мы дунеягъэм сащыфIэныкъуэдыкъуэщ, цIыху нэсу сыкъыщалъытэркъым, схуэхьыжыркъым адэкIэ!

– Хьэуэ, хьэуэ. Уэ иджыри пасэщ мыбы укъэкIуэну, умыпIащIэ. Апхуэдэу куэдрэ кIуэнукъым, уэ уифI Iэджэ иджыри цIыхухэм екIынущ, зы тIэкIунитIэ зыхуэгъэшэчыж, – жеIэри си адэр мэкIуэдыж, сэри сыщтарэ бэуэкIэщI сыкъэхъуауэ сыкъызэщоу.

– Мэбауэ, мэбауэ! – псалъэмакъ, бжэ едзылIэ Iэуэлъауэ гуэрхэр зэхызох. КъызбгъэдолъадэIа, си Iэм къоIусэ.

– Сызэхэпхрэ? – жаIэурэ, си напэм къоуэ.

– Фызэхызох, сыпсэущ, – а псалъитIым къигъэгуфIэжащ цIыхуу къысщхьэщытыр. Псори щIэкIыжа нэужь, мамэ къызжиIащ машинэм сриудауэ мазэ лъандэрэ жьыкIэ сагъэбауэу, сымыпсэу-сымылIауэ сымаджэщым сыщIэлъу.

– Дауэ мазэ зэрыхъур, сэ зы жэщ пщІыхьэпІэу къысщыхъуауэ араи ар!

ИтІанэ папэ «уэ уифІ Іэджэ иджыри цІыхухэм екІынущ» зэрыжиІар сигу къокІыжри, гупсысэм сыхохуэ. Дунейм сыткІэ сэбэп хъуфыну хъыджэбз нэфыр, жысІэу сыхэлъщ. Пщэдджыжьым Марян къэкІуащ. Абы и нитІым сыщІэмыплъэфми, сэ къызгурыІуащ зыгуэр къызэрыхъуар.

– Марян, сыт къэхъуар? – жысІэу сыщеупщІым, къригъэжьащ:

– Тхьэмахуэ и пэ, уэ сымаджэщым ущІэлъу Алим къыхуашащ... езым и Іуэху лъэпкъ хэмылъу, и анэм къыхуригъэшащ. Сыхуейкъым сэ абы, жиІати, зызукІыжынурэ уи напэр тесхынущ, – жиІэри шынагъэкІэ иригъэдащ.

– Хэт къиишар?

– Япэмыжыжьэу щыс хъыджэбз гуэр.

Іэдэбу зысІыгъащ сэ Марян щІэкІыжыху, итІанэ сигури, си псэри пэщыху сыгъащ, сызыхэлъ пІэр псыфыбзэ хъуху. Тобэ ирехъуи, си нитІыр къаплъэу щытами, си нэ къуэпсхэр апхуэдиз нэпс шыугъэм ягъэгъужынт. Сэ щІэслъхьэжырт си япэ лъагъуныгъэр, лъагъуныгъэу щыІэм я нэхъ гуащІэр. Щхьэи сыщыгугъыххат сэ Алим!

Сыкъелын, сикІыфын си гугъакъым сэ а зэман Іейм. СылІэмэ нэхъ къыщысщтэ зэмани къысхуихуащ. Ауэ, си адэм къызжиІахэр сигу къэзгъэкІыжым, гъащІэм гу хуэсщІыжурэ, сыкъелащ.

Илъэс дэкІауэ, махуэ гуэрым Марян си деж къыщІыхьащ, зыкъомрэ зэІынауэ щыта нэужь, и макъыр кІэзызу кърригъэжьащ:

– Данэ, Алим къуэ къыхуалъхуащ!

– НтІэ, ар фІыкъэ, псэ быдэ цІыкІу Тхьэм яхуищІ, апхуэдэм деж угуфІэн хуейуэ аращ, уэ ущІэкІэзызыр сыт?

– Данэ, а цІыкІум и нитІри нэфу къыщІэкІащ!

Си щхьэм Іэджэ щызожэ, зыри схужыІэркъым. Сэ къысфІощІ а къэхъуар Алим и анэм ягъэу, сэ сызэрынэфыр къызэрызихъуэнам къиишауэ. Сабийм сигу щІогъу. Сыт и лажьэт а тхьэмыщкІэм?!

– Данэ, – жиІэри гъуэгыу зыкъызидзащи, Марян ІэплІэ къысхуещІ. Гурыщхъуэ сщІащ нэхъеиж гуэри къэхъуауэ. Марян зызэтреубыдэж, зызэпелъэщІыхьыжри, жеІэ:

– Ар щилъагъум, Алим, Тхьэм ещІэ абы и щхьэм къихьар, щІэжри зыфІилъэжащ.

– Алим зиукІыжауи?!

– НтІэ!

Си лъакъуитІыр щІощІэри, соджалэ. Си фІэщ хъуркъым сэр фІэкІа дунейм цІыху тету зы лъагъуныгъэр тІэу щІилъхьэжауэ. Сыт, уи дежкІэ зытэкъэ ар псэуми мыпсэуми, нэгъуэщІ цІыхубз и щхьэгъусэу щыщыткІэ, жыфІэнщ. Ауэ лъагъуныгъэ зыхуушІэ цІыхур псэумэ, гугъэ кІапэ гуэри щыІэщ, гъащІэр нэхъ гъэкІуэгъуафІэ мэхъу.

Лажьэ лъэпкъ сызэримыІэр гурыІуэгъуэми, зыгуэркІэ сагъэкъуэншэнкІэ сышынэри, Алим щыдах махуэм сыкІуакъым. Ауэ, тхьэмахуэ дэкІа нэужь, Марян зезгъэшащ кхъэм. ЗэпэІэщІэ дыхьуа нэужь, си гъащІэм и къекІуэкІыкІам, си лъагъуныгъэ насыпыншэм и гугъу хуэсщІащ Алим хуагъэува сыным Іэ дэслъэурэ. ИужькІи сэ мызэ-мытІэу сыкІуащ си гъащІэ кІыфІыжьым хэта уэздыгъэ нэху закъуэм и деж.

Зэман дэкІри, къысщыщІхэри сымыщІэу, кІуэрыкІуэм тету сыкъэмэх къэзублащ. Си лажьэр къахуэмыщІэу дохутыр Іэджэм сашащ, ауэ зыми зыри къысхуищІэфакъым. Ауэрэ екІуэкІыурэ пщэдджыжь гуэрым сыкъэушащ си нэм нэху къыщІидзэу. Япэ щІыкІэ зыри къызгурыІуакъым, ауэ... си нитІыр, цІыху псоми хуэдэу, къаплъэ хъуат! ЗызгъэнщІакъым тхьэмахуэкІи тхьэмахуитІкІи дуней къэплъыхьынкІэ. Тобэ, сыту дахащэу къигъэщІа Алыхьым мы дунейр!

Куэд дэмыкIыу къызгурыIуащ си адэми цIыху Iэзэшхуэ цIэрыIуэ гуэрми я псалъэхэм я мыхьэнэр. ЦIыху сымаджэм и лажьэр къысхуэщIэу, ар нэкIэ схуэгъэхъужу сыхъуат. Ар япэкIэ къэзгъэщIа гъащIэ кIыфIым и уасэу арагъэнт. Апхуэдэу екIуэкIыурэ. Нэхунэ цIэри къыстрагъэIукIащ, нэкIэ сызэрыIэзэм щхьэкIэ.

Махуэ гуэрым си деж цIыхубз мыцIыху къыщIыхьащ. Сэ ар зэи сымылъэгъуами, занщIэу къэсцIыхущ. Ар Алим и анэрат, си гъащIэри и къуэм и гъащIэри зыкъутарат! ГурыIуэгъуэт ар Iэмалыншагъэм си деж къызэрихуар. И узыншагъэмрэ и псэм телъ гузэвэгъуэмрэ кърахужьауэ арат. Сэ абы егъэлеяуэ сыхузэгуэпти, и псэр бэлыхь зэрыхэтыр щыслъагъум, си гур нэхъ щабэ къэхъуащ. Зы псалъи жесIакъым, си нэхэр тезубыдэри, зэи зыми езмыхьэлIа къарукIэ сеIэзащ. Дакъикъэ бжыгъэ нэхъ дэмыкIыу и нэпсхэр къыщIэлъэлъащ, узуи гузэвэгъуэуи и Iэпкълъэпкъым щызэтрихьар и нэхэмкIэ къыщIилъэсыкIыжым хуэдэу.

Гупсэхугъуэ гуэр игъуэтауэ щIэкIыж цIыхубзым сыздыкIэлъыплъым, сэри гупсэхугъуэ къызиту, а дакъикъэм си щхьэм сызыпэмыплъа гупсысэ къилъэдащ: «Уа, абы я щIалэ нэф цIыкIур си пIэкIэ дунейм къытехьауэ пIэрэ? Ар къалъхури, си нэр къэплъэжащ. Ар згъэхъужын хуейуэ арами сщIэркъыми Iэзэ сыщIэхъуар. Ялыхь, арауэ къыщIэгъэкI!»

Драматург цIэрыIуэ

Мы гъэм накъыгъэ мазэм и 15-м илъэс 90 ирикъуащ адыгэ драматург цIэрыIуэ Акъсырэ Залымхъан къызэралъхурэ. Залымхъан и къалэмыпэм къыщIэкIащ пьесэ купщIафIэ куэд, абыхэм ягъэбжьыфIэ зэпыту къекIуэкIащ Къэбэрдей драмтеатрым и сценэр.

Зауэ нэужь илъэсхэм къэбэрдей драматургием и къарум нэхъри зыкъызэкъуихащ. Абы къыщIэхъуащ щIэблэ гуащIафIэ. Ди драматургием и зэхэублакIуэхэм ябгъурыуващ зи къалэмыр жан, темэщIэхэм тегушхуауэ зезыпщытыфа драматург щIалэ гуп. А гупым къыхэжаныкIахэм ящыщщ зи цIэр жыжьэ Iуа «Дахэнагъуэ» пьесэм и авторыр.

Акъсырэ Залымхъан и пьесэхэм я нэхъыбэм лъабжьэ яхуэхъуар адыгэ тхыдэмрэ IуэрыIуатэмрэщ. Пасэрей адыгэ таурыхъыр лъабжьэ хуэхъуащ «Дахэнагъуэм»; адыгэ тхыдэм къыпкърыкIащ «Къызбрунри» «ИстамбылакIуэри»; апхуэдэ хэкIыпIэ иIэщ «Лашынми».

Акъсырэ Залымхъан 1919 гъэм Псыгуэнсу къуажэм къыщалъхуащ. Сабий ныбжьым иту, Залымхъан и нэгу щIэкIащ псэукIэщIэм и япэ лъэбакъуэхэр. Псыгуэнсу къуажэ школым илъэсиблкIэ щеджа нэужь, щIэныгъэм дихьэха щIалэ гурыхуэр хэкум и къалащхьэм – Налшык дэт Ленинскэ еджапIэм щIотIысхьэ. Мы еджапIэм ар нэIуасэ щыхуохъу дунеищIэм, псэукIэщIэм, культурэщIэм я ухуакIуэ щIалэхэм. Залымхъан хохьэ еджапIэ цIэрыIуэм къыщызэрагъэпэща самодеятельнэ зыкъэгъэлъэгъуэныгъэхэм. Псом хуэмыдэжу ар дэзыхьэхыр драматическэ кружокырщ. Абы апхуэдизкIэ дехьэхри, Залымхъан зыхуеджэ дохутыр IэщIагъэр имыхъуэжын лъэкIыркъым. А щIыкIэм тету ар къахохутэ колхоз-совхоз театрым (нобэ-

рей Къэбэрдей-Балъкъэр драмтеатрыр къызытепщІыкІыжам) и студием щеджэ артист щІалэхэм. Ар абы щеджэ къудейкъым – зэреджэм хуэдэурэ, театрым игъэув спектаклхэм роль зэмылІэужьыгъуэхэр щегъэзащІэ. Театральнэ искусствэм дихьэха щІалэм, лэжьыгъэмрэ тхылъхэмрэ къащыдэхуэм деж, къалэмыр къещтэ, итІани, и къарумрэ щІэныгъэмрэ къызэремэщІэкІыр зыделъагъужри, щыхущІыхьэ сыхьэтхэм итха мащІэри мафІэм пэредзэж… «Сэ сызэщІаубыдат Н. Гоголь, А. Островский сымэ къагъэщІа образ телъыджэхэм, сыкъытричырт абыхэм запэсщІыжыну. Садэплъеину, – игу къегъэкІыж драматургым. – Абы щыгъуэ си пщІыхьэпІэ къыхэхуэртэкъым сызытхьэкъуа искусствэм апхуэдиз гугъуехь пылъу. Сэ къысфІэщІырт дэтхэнэ темэри напІэзыпІэм зэпкърызудыфыну… АрщхьэкІэ сыщыуауэ къыщІэкІащ. Къалэмыр къэсщтэн и пэ, абы хуэфащэ щІэныгъэ зэзгъэгъуэтын хуейт».

1948 гъэ пщІондэ щылэжьащ Акъсырэр театрым. Артисту здэлажьэм, ар щыгъуазэ хъуащ театральнэ искусствэм, драматическэ литературэм я «щэхухэм». Абы кууу иджащ урыс, советскэ драматург цІэрыІуэхэм я къалэмыпэм къыщІэкІа тхыгъэ хьэлэмэтхэр, фІыуэ щыгъуазэ хъуащ и къару псори и гъащІэри зрита ІэщІагъэ телъыджэм и хабзэхэм.

1950 гъэм Акъсырэр щІотІысхьэ М. Горькэм и цІэр зезыхьэ Литературнэ институтым. Абы ирихьэлІэу драматург щІалэм и Іэдакъэ къыщІэкІат пьесэ зыбжанэ. ЦІэрыІуэ хъуа «Дахэнагъуэри» сценэм къихьакІэт, нэгъуэщІ тхыгъэхэри дунейм къытехьат. Литинститутым зэрыщІэсар куэдкІэ сэбэп къыхуэхъуащ драматургым: абы нэхъри Іупщl щыхъуащ зэувэлІа ІэнатІэр зэрымытыншыр, уи гур зытхьэкъуа искусствэм махуэл пщІыуэ къызэрыпхуимыдэнур.

И узыншагъэр щызэІыхьэм, Акъсырэм еджэныр пІалъэкІэ зэпигъэун хуей мэхъури, къегъэзэж, нэхъ иужьыІуэкІэ республиканскэ газетым («Къэбэрдей пэж») и лэжьакІуэщ. Газетым зэрыщыІа илъэсхэм драматургыр гъащІэм, цІыхухэм я гурыгъу-гурыщІэхэм нэхъри благъэ яхуохъу, и къалэмым нэхъри зеузэщІ, темэщІэхэм зрепщыт, абыхэм зэпкърыхыкІэщІэхэр къахуегъуэт. Сыт хуэдэ ІэнатІэ бгъэдэувами, драматургыр зы махуи и къару еблакъым, дзыхь къыхуащІ лэжьыгъэр зэфІэгъэкІыныр къалэн псоми я щхьэу илъытащ.

Пасэу тхэн щІидзащ Акъсырэм. «1936 гъэм си зы усэ цІыкІу газетым къытехуэгъащ, – жиІэжырт Залымхъан. – Абы щыгъуэ илъэс пщыкІубл ныбжьым ситт. ИужькІи стхащ усэ зыбжанэ, уеблэмэ поэмэшхуэ гуэри…»

Зауэм и пэкІэ абы и Іэдакъэ къыщІэкІыгъащ «Хьэмидрэ Казимрэ» драмэр. Езы тхакІуэм зэрызиумысыжымкІэ, ар драматургием пэжыжьэт, абыкІэ иІуэтэну зыхэт гупсысэр езы дыдэм дежкІи ІупщІтэкъым. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, а пьесэр сценэм нэсакъым, и Іэрытхри зауэм и зэманым кІуэдащ. Абы кІэлъыкІуэу Акъсырэм етх «Гъавэм папщІэ» пьесэр. Бийхэм гъавэр ящызыгъэпщкІу, зэрыпхъакІуэхэм бэнэныгъэ гуащІэ езыщІылІа цІыху лъэщхэм ятеухуат ар.

Акъсырэм драматургическэ талант гъуэзэджэ зэрыбгъэдэлъым япэ дыдэ щыхьэт техъуар «Дахэнагъуэщ». Зауэ нэужьым къызэфІэувэжа къэбэрдей театрым япэ лъэбакъуэр зэричыжар а пьесэмкІэщ. Абы ипкъ иткІэ ягъэува спектаклым и премьерэр 1944 гъэм ягъэлъэгъуауэ щытащ. Спектаклыр тІэу-щэ щамыгъэлъэгъуа адыгэ къуажэ къинэжатэкъым ди республикэм. 1957 гъэм пщІондэ сценэм икІакъым «Дахэнагъуэр». А гъэм ар щагъэлъэгъуащ Москваи – Къэбэрдейр Урысейм зэрыгухьрэ илъэс 400 щрикъум и щІыхькІэ Къэбэрдей-Балъкъэр литературэмрэ искусствэмрэ я декадэ щекІуэкІа махуэхэм.

1945 гъэм дунейм къытехьащ «Дыгъэр къыщыщІэкІым» пьесэр. Абы и ужькІэ, зы илъэс нэхъ дэмыкІыу, Акъсырэм итхащ «Лашын» драмэр.

Драмэм лъабжьэ хуэхъуар тэтэр пелуаным текIуа адыгэ цIыхубзым – Лашын – и хъыбарырщ.

Тхыдэм и кIуэцIкIэ цIыхубэм нэхъръэ нэхъ къаруушхуэ щыIэнкIэ зэрымыхъунур, абы и гъуэгуанэр бэнэныгъэ гуащIэм къызэрыкIуэцIрыкIыр, ар къэзыгъэдзыхэфын къулейсызыгъэ зэрыщымыIэр икъукIэ Iупщ1у къыщигъэлъэгуащ Акъсырэм и «Къызбрун» пьесэм (1956 гъ.). Ар драматургым къызытрищIыкIар пцIы тралъхьэу лажьэ зимыIэ цIыхубз тхьэмыщкIэ гуэр Къызбрун бжьэпэ къызэрырадзыхыгъам и хъыбарырщ. Акъсырэм а хъыбарым зригъэубгъуащ, макъамэщIэхэр щIилъхьащ, тхыдэм ирипхащ. Пьесэм щытлъагъур цIыхубз тхьэмыщкIэм къыщыщIа лейм и закъуэкъым. Абы ди нэгу къыщIегъэхьэ цIыхубэм зэгуэр телъа хьэзабыр, а хьэзабыр зытридзыным щIэбэну ар ижь-ижьыж лъандэрэ къызэрыгъуэгурыкIуэр.

Адыгэхэм къатепсыхауэ щыта гукъутэгъуэшхуэм – адыгэ мин Iэджэм я хэкур хыфIрагъэдзауэ зэрыщытам – теухуащ «ИстамбылакIуэ» драмэр.

Акъсырэм и Iэдакъэ къыщIэкIащ нэгъуэщI пьесэ зыбжани: «Дахэлинэ и пщIыхьэпIэ», «ФIыгъуэрэ мыгъуэрэ», «МафIэм хисхьа лъагъуныгъэ», «Хэт зи ягъэр?», н. Абыхэм нэмыщI, драматургым итхащ зы теплъэгъуэ фIэкI мыхъу пьесэ зыбжанэ, къуажэм и цIыхухэр, абыхэм я IуэхущIафэхэр, щIалэгъуалэм я гупсысэмрэ я псэукIэмрэ, я лэжьыгъэмрэ цIыхугъэмрэ – аращ абыхэм щытлъагъур.

Шэч хэлъкъым Акъсырэ Залымхъан и тхыгъэхэм «Дахэнагъуэ» пьесэр я фIыпIэу зэрыщытым. Абы нэхъ наIуэ къыщыхъуащ Акъсырэм и драматургием хэлъ хьэлэмэтагъхэр.

Дахэнагъуэ и таурыхъыр лIэщIыгъуэ кIыхь Iэджэм къызэпхрахащ адыгэхэм. Зыми ищIэркъым абы и ныбжьыр здынэсыр, апхуэдизкIэ ар жыжьэ къыщожьэри. Жыжьэ къыщежьэми, таурыхъ телъыджэр цIыхубэм я гум зэи ихуакъым. ИхункIи Iэмал иIакъым: ижь-ижьыж лъандэрэ щIозэу цIыхубэр насыпым, зы махуи дэкIакъым абы папщIэ цIыхубэр бэнэныгъэ гуащIэм хэмыту. Аращ Дахэнагъуэ и таурыхъыр – насыпым и тхыдэр – псэ быдэрэ уахътыншэрэ щIэхъуар. Насыпым щIэхъуэпс дэтхэнэми и гум щигъафIэрт ар. ЩигъафIэрт, цIыхубэр насыпыфIэ, щхьэхуит, лъэщ зэрыхъунур ищIэрти. Насыпым и лъыхъуакIуэ хахуэм – Джэримэс – дэплъейрт дэтхэнэ мэкъумэшыщIэ щIалэри, гуащIэрыпсэухэр зэрыгушхуэ бэнакIуэт ар.

Дахэнагъуэ и хъыбарыр ноби щызэхэпхынущ дэтхэнэ адыгэ унагъуэми. Зэгуэр абы щIапIыкIыу щытащ щIэблэр; а щIэблэр насыпым и бэнакIуэ хъункIэ гугъэрт а таурыхъыр махуэ къэс зыIуатэ, гукIэ зыхъумэ тхьэмадэ жьакIэхухэр. Апхуэдэ тхьэмадэхэм ящыщ гуэрым дежщ Дахэнагъуэ и хъыбар телъыджэр Акъсырэ Залымхъан щызэхихар.

Драматургым игу къигъэкIыжырт: «Таурыхъым апхуэдизкIэ ситхьэкъуати, сепIэщIэкIри, зэрызэхэсха дыдэм хуэдэу поэмэ къыхэсщIыкIыгъащ. Иужьым сэ гу лъыстэжащ Дахэнагъуэрэ Джэримэсрэ сценэм щыгъэлъэгъуэн зэрыхуеймкIэ: цIыхубэм и пащхьэм къихьэн хуейт насыпымрэ абы и лъыхъуакIуэмрэ».

1942 гъэм драматургым итхат «Дахэнагъуэ» пьесэм и япэ вариантыр. Ауэ иужькIэ мызэ-мытIэу зэригъэзэхуэжын хуей хъуащ: пьесэм и япэ вариантым насыпым и лъыхъуакIуэ щIалэм – Джэримэс – и образыр нэщIыса щыхъуатэкъым. 1956 гъэм драматургым щIэрыщIэу итхыжащ «Дахэнагъуэм» и кIэухыр; абы и ужькIэ Джэримэс ди пащхьэ къиуващ цIыхубэм папщIэ гъащIэр зытыфын бэнакIуэ къызэфIэмыщIэжу.

ЦIыхубэм и гуращэр зэрыдахэр, абы и хъуэпсапIэр зэрынэхур, насыпым щIэбэн зэпыту ар къызэрыгъуэгурыкIуар зыхозыгъащIэ образщ Дахэнагъуэ. Апхуэдэущ ар Акъсырэм и драмэми зэрыщытлъагъур.

Акъсырэм и драмэм и бзэр шэрыуэщ, псалъэ жанхэмкIэ гъэнщIащ; абы гъунэжу ущрохьэлIэ псалъэжьхэм, псалъэ хъуэрхэм, щIагъыбзэхэм. Гу

лъытэн хуейщ дэтхэнэ персонажми езым и псэлъафэ зэриІэжым. Псалъэм папщІэ, Джэримэс и бзэр гъэхуащ, къабзэщ, лантІэщ, ІупщІщ; и гурылъыр иІуэтэн шынэркъым ар, аращ и гурылъыр зэриІуатэ бзэри щІэшэрыуэр.

«Дахэнагъуэ» драмэр Къэбэрдей драматургием и фІыпІэхэм хабжэ; тхыдэмрэ ІуэрыІуатэмрэ лъабжьэ хуэхъуами, ар гупсысэкІэ нобэрей махуэм и благъэ дыдэщ. Аращ Акъсырэм и драмэ гъуэзэджэр лъэужьыншэ щІэмыхъунур.

КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмид

Ди драматург нэхъыфI дыдэхэм хабжэу къекIуэкIа, адыгэ театрхэм я утыкухэр илъэс куэдкIэ зыгъэбжьыфIа «Дахэнагъуэ» пьесэр зи IэдакъэщIэкI Акъсырэ Залымхъан (1995 гъэм дунейм ехыжащи, и ахърэтыр нэху хъуауэ Тхьэм къыщIигъэкI) къыщIэнахэм ящыщщ зи япэ Iыхьэр фи пащхьэ итлъхьэ тхыгъэр. Ар зытепсэлъыхь Iуэхугъуэм, ди жагъуэ зэрыхъущи, ноби кIэ игъуэтакъым. Куэд егъэгузавэ. Хегъаплъэ. Фадэм и зэранкIэ унагъуэ Iэджэ зэтокъутэ.

АКЪСЫРЭ Залымхъан

Хэплъэгъуэ

IыхьитIу зэхэлъ драматическэ поэмэ

ХЭТХЭР:
Бэчмырзэ – къуажэ лIыжьщ, пенсионерщ.
Тезадэ – абы и щхьэгъусэщ.
Тэмазэ – аитIум я къуэщ.
Зулий – Тэмазэ и щхьэгъусэщ.
Тыгуэ – Тэмазэ и ныбжьэгъущ.
Хьэбыж – къуажэ щIалэгъуалэм я шу пашэщ.
Бачэ – духьэшыщ.

Тэмазэрэ Зулийрэ я лэгъунэрщ. Шкаф, стIол. Шэнт лъагэ, лъахъшэ, зэрыпщафIэ, зэрышхэ хьэкъущыкъу куэд щIэтщ. Зулий мэпщIафIэ, Тэмазэ зилъэщIурэ къыщIохьэж. НапэIэлъэщIыр Зулий хуедз. Зулий ар зэпеплъыхь.

Зулий

Сыт, Тэмазэ, уэ пщэдджыжьым
Сабыныншэу зыщIэптхьэщIыр?
ЗытхьэщIыпIэм сабыныжьи
Дыху сабыни тез пхузощIыр.
Ахэр къапщтэу къабзэлъабзэу
ЗыптхьэщIыну умыщхьэх,
Уи Iэм щыхуэ ущымысхьу,
ФIейри гуэлри кIэрегъэх.

Тэмазэ

Iэр е напэр къабзэ хъуным
А къыубжахэм зы хуэмей.

ТӀэкӀу бгъэщӀытэм, фӀыуэ плъэщӀым,
Уи сабынхэр псори лейщ.

Зулий

ЗэрыплъэщӀыр фӀей Ӏей хъункъэ?

Тэмазэ

Ар фӀей хъуамэ, птхьэщӀар къабзэщ.

Зулий

Мыдэ къеплъыт, гъэщӀэгъуэнкъэ?
ӀэрылъэщӀыр къуэлэныбзэщ.

Тэмазэ

Абы щыгъуэ си Ӏэр фӀейкъым.

Зулий

Ара къабзэр къызэращӀэр?
Хьэлэмэти... Ар сэ сщӀакъым.

Тэмазэ

Аркъудейкъым уэ умыщӀэр...
Мыдэ еплъыт, къеплъыт си Ӏэм,
Сэри сщӀэркъым къызэуузыр.
Зы уз бзаджэ сэ симыӀэм,
Сыт си Ӏэр щӀэкӀэзызыр?

Зулий

(Хэгупсысыхьу)

Зы сымыщӀэу жыпӀэ щхьэкӀэ,
Сыщыгъуазэщ уи узыфэм –
А уи ӀитӀыр щыкӀэзызкӀэ,
НэхъыфӀ сфӀощӀыр ткӀуэпс уемыфэм

Тэмазэ

(Губжь хэлъу)

Си акъылыр исфыжауэ
Делэ узым сихьу уобжыр.

Зулий

Хьэуэ, тӀасэ, уесэжауэ,
Пхуимыфыжыр къыбонэжыр.
Хужьри плъыжьри зэхэпкӀэжри
КӀрушкӀэшхуэм из бгъэуващ,
Джэду цӀыкӀур зэ еӀубри,
Делэм хуэдэу, щхьэр Ӏуихащ.

Тэмазэ

(Трикъузэу)

Си ныкъуэфым джэду цIыкIур
Хэбгъэфауэ си фIэщ хъункъым!

Зулий

(Гъыным хуэдэу)

ЗэреIубу а тхьэмыщкIэр
Iушэ хъури, къэхъужакъым.

Тэмазэ

(ИгъэщIагъуэу)

Зы Iубыгъуэм игъэлIауи?!

Зулий

(IэпэкIэ игъэльагъуэу)

Мес, щылъщ, еплъ, уи фIэщ мыхъуамэ.
КхъыIэ, щIэх ар, лIа-мылIами.

Тэмазэ

(КIэкIэ къыщIельэф)

ЛIэн къудейуэ лIэрти, гъуамэр!
Тхьэр согъэпцIри, си фIэщ хъумэ,
Мыр си фадэм игъэлIауэ!
Пэж ухуеймэ, си гум жеIэ
Джэду цIыкIур уэ птхьэлауэ!

Зулий

(И жагъуэ хъуауэ)

Тхьэр захуащIэм, уэрэ сэрэ
Зэщхьэгъусэ щхьэ дищIа?
Ди нэчыхьыр зэредгъэтхрэ
Уи ефэныр зэпыуа?
Жэщыр хъуамэ, сычэфгъусэщ,
Махуэр хъуамэ, сыщхьэ закъуэщ.
Егупсысыт, сыгуэныхькъэ?
МащIэ-куэдми гущIэгъу пхэлъкъэ?
Е уи нанэр, е уи дадэр
КъыщIыхьамэ, си дунейщ,
Арыншамэ, щхъухь а фадэр
Нэрыгъ пщIащи, уIумпIейщ.
КъызэдаIуэ бжесIэу аркъым,
Уи щхьэм и фIыр зэгъэщIэж,
Iейм ухабжэу ущытакъым –
Уи акъылым зэ къихьэж.
ЩхьэзыфIэфIу уагъэсакъым.
Уядэм–уянэм едэIуэж.

Тэмазэ

Буха?

Зулий

Сухащ.

Тэмазэ

Уэ тхьэ уоIуэ, мы кIурушкIэм
Джэдуужьыр хэIубауэ.
Си фIэщ хъуркъым зы къуртI щIыгъуэм
А псэ махэр игъэлIауэ.

Зулий

Уэ плъэгъуакъэ джэду лIар?
Ар мылIамэ, щхьэ щIэбдза?

Тэмазэ

ЗэпытрыкIуэр къыхурекIуэ!
Сыт а гъуамэм ущIелIалIэр?

(КIрушкIэр къещтэ)

Исфыжынущ къина тIэкIур.
Игъэпцlащ тхьэр симыгъалIэм.

Зулий

(Игу щIэузу икIи зэгуэпу)

Ар ныкъуэфми е фыпами,
Изымыфырщ фадэм текIуэр.

Тэмазэ

Мыр зыдэкIуэм узи лажьи
Илъэс минкIэ иремыкIуэ!

(Йофэ. Тыгуэ къыщIохъэ)

Тыгуэ

(КъыщIохъэ)

Уэ гуп махуэапщий, Тэмазэу
Зэрымытри зыгъэщIей!
СыкъекIащ нэху Iур гъущIауи,
Иджы ди щхьэр тщIыжын хуейщ...
Гуп махуэбжьэ щумытыфкIэ,
Зэ къызэплъи, тIэу щIегъуэж,
А дыгъуасэ итфам щхьэкIэ
Зы тумэни къызэтыж.

(И жып кърехри, зы бжьэ трегъэувэ)

Тэмазэ

Сыт зиIысыр?

Тыгуэ

Урыс водкIэщ.

Тэмазэ

Сыт и уасэр?

Тыгуэ

Уэ зэрыпщIэщ.

(Тэмазэ зэIуробзае. Тыгуэ зегъэин)

Тэмазэ

Сэ уезгъафэм, хокIуэдапэ.
Уэ себгъафэм, сопшыныжыр.
Iуэхур жыпым хуэкIуэн хъуамэ,
Сомыжь къохри, тIу йолъхьэжыр.

Тыгуэ

Дэнэ къикIрэ сом етIуанэр?

Тэмазэ

Фадэ уасэм къегъэзэжыр.

Тыгуэ

Иримыкъуу Iыхьэ ныкъуэр
ЩыхэслъхьэжкIэ сыт щIумыбжыр?

Тэмазэ

Собжыр.

Тыгуэ

Куэд щIа сомхэр убжу,
Ахэр плъытэу узэрыхъурэ?

Тэмазэ

Мыхьэнэншэм дропсалъэ.
Хэт мо «хущхъуэр» зыпэдгъаплъэр?
ИIэт, Iухыт абы и щхьэр.
Iейуэ фIихыу мэуз си щхьэр.

Зулий

ЩомызэгъкIэ сыт ущIефэр?
А щхьэщIыжри фIыкъым, тIасэ.

ФымыщIарэт нэхущ ефэр.
Ар хьэл мыгъуэу къыфхуинакIэщ.

Тэмазэ

ДогъэIущыр. Уэ догъасэ...

Зулий

Ягъэ кIынкъым.

Тэмазэ

Сыт мыкIынур?

Зулий

ДаIуэр Iейкъым.

Тэмазэ

УIущыщэщ.

Зулий

Хьэуэ, си псэ.

Тэмазэ

Угубзыгъэщ.

Зулий

ТIэкIу гупсысэ.

Тэмазэ

Щхьэ мыузым гурыIуэнкъым
Си щхьэ узым къигупсысыр,
Уэри, Тыгуэ, нэф ухъуакъым –
Къеплъ мы си Iэр зэрысысым.

Тыгуэ

Къащтэ мыдэ уи кIрушкIэр,
Изгъэгъахъуэ урыс водкIэр.
Мыр и хущхъуэщ зи Iэр сысым.
Къина тIэкIури сэ къыслъосыр.

(ЯгъэщIейри тIури йофэ)

Зулий

Сыт фи Iэпэр сыс зыщIар?
Зыр зым пэжкIэ феупщIыжыт.
Сыт щхьэ узи фыщIэхъуар?
Мис а фи щхьэм гу лъыфтэжыт.

Тэмазэ

Сыт уфIэщIрэ щхьэм и лажьэр?
Делэ узкIэ зэджэр бзаджэщ.
Зи Iэр сысыр, зи щхьэр узыр
Хъужыгъуейуэ цIыху сымаджэщ.
ИлъэсихкIэ уIэбэжым,
Чэф сымыхъуу сыщытакъэ?
Аурэ чэфхэр щагъэхъужым
СыщIэвгуауэ сыщIэлъакъэ?
ЗызмыщIэжу сыкъыпщыхъурэ?
Е сэ сфIэфIу сефэ пфIэщIрэ?
Фадэ слъагъумэ, гур екъузыр.
Сефэм, си гур къигъэчэнущ,
Семыфэххэм, силIыкIынущ.

Зулий

Хэт апхуэдэу къыбжезыIэр?

Тэмазэ

Ар сэ зыми къызжиIакъым.
Толэ мыгъуэм щигъэтыжри,
Зы илъэси псэужакъым.
ФIыуэ пщIэркъэ Шухьиб и къуэ
Назирышхуэ дохутыракъэ?
Къущхьэ щIалэ Бахъсэнокъуэ
ЕгъэджакIуэм яхэтакъэ?

Тыгуэ

Тхьэ пхуэсIуэни, щагъэтыжри,
Зи гугъу пщIахэр исыкIауэ,
ТIэкIу сыщоуэ – къаублэжри,
Мис итIанэ зэщIикъуауэ.

Зулий

Щагъэтати, ар хъарзынэт.
Сытым щхьэкIэ щIадзэжат?
КъезыхуэкIыр сыт емынэт,
Щхьэ ажалыр къалэжьа?
Ауэ сытми унэхъуакъым
Фадэ гъуамэр зытекIуар,
Ныкъуэдыкъуэм къышынакъым
Зи нэрыгъ а щхъухьыр хъуар.

Тэмазэ

Ефэн тIэкIур зи мыжагъуэр
Куэд зэрыхъур пщIэуэ пIэрэ?
Ныкъуэдыкъуэ дэ жыхуэтIэр
Делэ хъуахэм еплъыт хъурэ?
ФIыуэ сощIэ сэ сахэту,
Делэ куэду зэрыщыIэр.

Зулий

Хьэуэ, си псэ, уахэмыту...
Уэ мы зэкIэ укIуэдакъым.
Зи гур зи щхьэм едэIуэжыр
Мыгубзыгъэу жыпIэ хъункъым.

Тэмазэ

Мы сэ сфIэтым дауэ уеплърэ?

Зулий

Щемыфам деж щхьэ хъарзынэщ.

Тыгуэ

Ар щемыфэ куэдрэ къэхъурэ?

Зулий

Хьэуэ мыгъуэ – зэзэмызэщ.

Тыгуэ

(Мэгупсысэ. Тэмазэ мэщхъэукъуэ)

Насып жаIэ. Насып щыIэ?
ЩыIэр пэжмэ, ар хэт зейр?
Ди зэхуэдэу псоми диIэм,
Сыт ди щхьэжьхэр щIыхуэхейр?

Зулий

Зи щхьэм фIыкIэ хуэупсэжырщ
Зи насыпыр къуэмыхьэжыр.

Тыгуэ

Си гъын къокIуэ. Гур сабыркъым.
Махуэм исфыр ягъэ кIыркъым.
Пщэдджыжьыпэм чэф сохъуж.
Дыгъэр къопсри, зегъэпщкIуж.
Апхуэдэххэщ махуэу къакIуэр
ЗэрекIуэкIыр. ПщIэрэ жэщыр
ЩэIурэ IыхькIэ зэрызгъакIуэр?
Си гуфIэгъуэщ кIэху нэхущыр.
КIыфIзэхэту щIызодзэж.
Щыблэм хуэдэу сыхедзэж.

Зулий

Дэнэ къифхрэ, Тыгуэ, ахэр?

Тыгуэ

«Дахэр?» СщIэркъым зи гугъу пщIыр.

Зулий

Сыт щIумыщIэр? Ахъшэ фщIырэ?
Дэнэ ахэр уэ къыздипхыр?
ПфIэемыкIукъэ мэ къыбжьдихыу
Уи лэжьэгъухэм уахыхьэн?
Чэф зэпыту узылъагъухэм
ПфIэщIрэ фIы къыпхужаIэн?

Тыгуэ

Шэч хэмылъу, къызохъуапсэ.
Уэ пщIэ хъункъым си лэжьапIэр:
Сахуолажьэ унэ, лъапсэ
ЗыщI къулейхэм. СагъэлъапIэр.
ЩIыр къызопщыр, ар къызотIри,
Унэ лъабжьэр сощI фIы дыдэу.
ЗэIыхьамэ, сокъутэжри
Согъэпсыжыр щIэрэ быдэу.

Зулий

Абы нэхърэ нэхъыфIати,
УхуакIуэфIхэм ухабжам,
ХыщI ущыхъум, уехъулIати,
ПенсэфI дыдэ къэблэжьам.

Тыгуэ

А-уей, Зулий, мазэ хьэкъыу
Абы къахьыр зэ ифыгъуэщ.
Арыншами, теплъэкъукIыу
Къыхуамыдэу сыхьэт бжыгъэ.
Сэ аракъым – сыхуейм сокIуэ,
Сызэрешу сыкъокIуэж.
Сакъылэтри хабзэу зокIуэ.
Софэ, сошхэ, зикI сотхъэж.
Ауэ, пэжыр ныбжесIэнщи,
Щысхь дымыщIэу щIыдогъэгъу.
А щIыхь лейми сигу щыкIащи,
Си щхьэ дыдэр соужэгъу.

Зулий

Щхьэра къуаншэр? Ахъшэракъэ?
Хэту пIэрэ ар зи ягъэр?
Гугъу фыдехьу къэвлэжьакъэ
А фи бохъшэм дэмызагъэр?
ЩIыху губзыгъэм, псэукIафIэм
ЩIыхуэ къиищтэу ирифынкъым.
Куэду зиIэр къалэм, къуажэм
Фадэ лъыхъуэу пхудэтынкъым.
ЩIыхуэ–хьэхуэ жызымыIэу
Ефэр мэхъур къулейсыз,
И щхьэр, и гур, гуапэу иIэр –
Зэрыщыту мэкIэзыз.

Тэмазэ

(Къызэщоу)

МэкIэзызри мэкIэзыз,
МэкIэзызри мэкIэзыз.
НакIуэ, Тыгуэ, докIэзыз,
Щыдгъэдзт узу ди зырыз.

(Мэтэдж. ЗызэпщIэхадзэ)

Тыгуэ

НакIуэ, си къуэш, ди зырызи
Ди тIурытIи къэдгъуэтынкъэ?
Зы бжьэ цIыкIуи къыздэтхьынщи,
ГуIэфIтещIэжу итфыжынкъэ?

(ЩIэкIыну йожьэ, Зулий къапоув)

Зулий

Тхьэ, Тэмазэ, сумыукIауэ
Зы лъэбакъуэ умычын!
Уи лэжьапIэм умыкIуауэ,
Дауэ, тIасэ удэкIын?

Тэмазэ

Си ныбжьэгъур къызбгъэдэту
Уэ си щIыхьыр уогъэулъий.
СытхьэгъэпцIи, си псэр схэту
СыкъэувыIэм, си физ ткIий!
ТекI си гъуэгум! Сыджэгу пфIэщIрэ?
Си кIуэцIыкIыр кърэсыкI.
Абы фIэкIмэ, гъащIэм сэрэ
ДызэпокIри – сэ сосыкI.

Зулий

ДызэпокIыр уэрэ сэри.
ДызэпокIыр. КIуэ. Гъуэгу махуэ!
ГъащIэ псокIэ дызэпокIри,
Уэ си ужьыр Тхьэм пхуищI махуэ.

Тэмазэ

Уэ сэ слъагъум нэхъ къыбощтэ
Iуэхум и кIэр кIэребгъасхьэм.
Сыарэзыуэ къыбдызощтэ
УикIыжыныр. ИкI си пащхьэм.

(Тыгуэ зыхуегъазэ)

Къедзыт, Тыгуэ, уэрэд цIыкIу,
Дынэсыху тхуэхъунщ гъуэмылэ.

Тыгуэ

Къащхъуэ-мыщхъуэ, щхъуантӀэ цӀыкӀу
Къытхуамыдэр уэра мыгъуэщ...

Тэмазэ

Зэхэпхакъэ?
Къедз жысӀакъэ!

Тыгуэ

Мис – къездзакъэ?
ВодкӀэ къащхъуэ,
Шагъыр щхъуантӀэ,
Къащхъуэ-мыщхъуэ.
Бзащхъуэ-кӀантӀэ.
Уэй-жи ежьур
Къыздэпхъуатэ....

(Тэмазэрэ Тыгуэрэ щӀокӀ. Зулий зэщоджэ).

Зулий

Насыпыншэр закъуэтӀакъуэ?
НасыпыфӀэр куэдыкӀейщ.
Нобэ сэри щхьэ си закъуэ?
АпхуэдизкӀэ сафӀэӀейщ.
АтӀэ мыгъуэ лӀыхэм хуэдэу
Сэри ефэ къэзублэн?
КӀуэдыпахэм захуэзгъадэу
Тутынафэм сахыхьэн?
Мес, Жанусэ, Цацэ сымэ
ЯлӀхэр махуэ къэскӀэ йофэ.
«А лӀыфӀитӀым» я физитӀри
Ябгъэдэсу зыдрагъафэ.
Фадэ ефэ ди цӀыхубзхэм
КӀэгъуасэми къакӀэрех.
Жьыми щӀэми губгъэн ящӀхэр
Сыту Ӏейуэ напэтех...
Согупсысри, Ӏумпэм уащӀу,
Дунейм дауэ утетын?..
Си цӀэ жаӀэм, ириукӀытэу
Дади нани згъэпудын?
Хьэуэ, си нэм хуэдэ нанэ,
Нэмыскъутэ сэ сыхъункъым,
Хьэуэ, си псэм хуэдэ дадэ,
Фэ фи щӀыхьыр сэ скъутэнкъым.
Ей, Тэмазэ, цӀыху кӀуэдахэм
Я лъэужьым утехьащ,
Зи насыпыр къутэжахэм
УащӀри гъусэ – ужэкъуащ.
Ди нэчыхьыр щедмыгъэтхым
Дыщэ мажьэм си щхьэр ижьырт,
Псалъэ ӀэфӀхэр ныщысхуэптхым

Насып иным сэ сепщIыхьырт.
Сызэдзакъэр кIапэ дагъэу
Си гугъами, ар щэ дагъэт,
Сыкъыщыпшэм дунейр гъагъэу
КъысфIэщIами, – хъуащ хьэдагъэ.
Ей, Тэмазэу си Тэмазэ,
Си фэеплъи къызогъанэ.
УщIегъуэжми, сэ къэгъазэ
СимыIэну сощI тхьэлъанэ!

(Уэрэд нэщхъей)

Си сабий закъуэр адэншэ хъуауэ
Сэ зэрыспIынур сытуэ си гуауэ,
Папэ зимыIэ къыжраIэнкъэ?
Ар щызэхэсхкIэ, куэдрэ сыгъынкъэ?
«АдэфI къуэфI хуэщкъым» жыхуаIэр пэжу
КъыщIебгъэдзакъэ, уэ си Тэмазэ?
Насыпыншагъэм сыдэгуIэжу
Сэ IэгуфитIкIэ щIыр къызогъазэ.
Уи адэ папэр, уи анэ мамэр
Яхузогъадэ си адэ-анэм,
Сыт мыгъуэр жысIэу сабгъэдэкIыну?
Сабийри дауэ яIэщIэсхыну?
ЯмыщIыжыныр зыхуэкIуэн фадэр
Къыбдамылъхуамэ, хъунт зэ къэбгъазэ...
Согъеиж иджы, си псэм хуэзгъадэу
ФIыуэ слъэгъуауэ щыта Тэмазэ...

ЩIыхь зыпылъ гъуэгуанэ къэзыкIуа бзылъхугъэ телъыджэ

Къэбэрдей усыгъэр зыгъэбжьыфIэ бзылъхугъэ телъыджэхэм ящыщ зы ХьэIупщы Лолэ къызэралъхурэ мы махуэхэм илъэс пщIей ирокъури, а юбилей лъапIэр деIэт адыгэ усакIуэ цIэрыIуэр езым и лъагагъым хуэдизым хуезыджэ ди «IуащхьэмахуэмИ». Журналым щылажьэхэми ди гуапэу дыдоIыгъ а къыхуеджэныгъэр икIи шэч къытетхьэркъым ущызэкIэщIэплъу къабзэ балъкъыпс ефа, Балъкъ бжьэпэ къыщыхъуа, щыпсэу, абы и даущ макъхэр лъым хуэдэу зи IэпкълъэпкъыМ хэт адыгэ бзылъхугъэм и усыгъэхэмкIэ дяпэкIи куэдрэ дызэригъэгуфIэнум, сыту жыпIэмэ ар гъащIэм быдэу ипсыхьа, абы и IэфIри и дыджри зыгъэунэхуа, зыгъэва цIыхубз хахуэщ.

1929 гъэм Сэрмакъ къыщалъхуа ХьэIупщы Лолэ школ нэужьым колхозым щылэжьащ. Псэемыблэжу абы хилъхьа и гуащIэм къыпэкIуэу 1946 гъэм ХьэIупщым къратащ «За трудовую доблесть» медалыр. ИужькIэ Лолэ зэрихъуэкIащ лэжьыгъэ IэнатIэ зыбжанэ. Ауэ дэнэ щымылэжьами, абы усэ тхыныр зэи IэщIыб ищIакъым. И усэхэр куэдрэ къытехуащ газетхэм, журналхэм. ХьэIупщым и IэдакъэщIэкI тхыгъэхэр щызэхуэхьэса тхылъ зыбжани къыдэкIащ. Абыхэм ящыщщ «Жэналъкъы псынэ», «ЦIыхубз насып», «Анэм и гуащIэ», нэгъуэщIхэри. Мис а лэжьыгъэфIхэм папщIэ ХьэIупщы Лолэ 1984 гъэм къыфIащащ «КъБАССР-м щэнхабзэмкIэ щIыхь зиIэ и лэжьакIуэ» цIэ лъапIэр, къыхуагъэфэщащ ЩIыхь тхылъхэр, дамыгъэ зэмылIэужьыгъуэхэр. Ар къэралым и ТхакIуэхэм я союзым хэтщ.

Мис а псоми щхьэкIэщ Лолэ зэман зэтемыхуэхэм къыхужаIа щытхъухэм, псалъэ гуапэхэм ящыщ гуэрхэр и юбилейм ирихьэлIэу игу къэдгъэкIыжу ди журналым щIытеддзэжыр.

Ди гуапэщ, Лолэ, фIыщIэрэ щытхъуу дяпэкIи нэхъыбэж, нэхъыфIыж къыпхужаIэу куэдрэ утхуэпсэуну, утхуэтхэну.

«Анэм и гуащIэ»

ХьэIупцщы Лолэ и поэтическэ макъым зыкъомкIэ нэхъ зэрызилъэщIам, хэпщIыкIыу и тхыбзэр зэрефIэкIуам щыхьэт тохъуэ «Анэм и гуащIэ» усэ тхылъыщIэр. УсакIуэм и образнэ гупсысэхэр нэхъ Iэрыхуэ, и тхыгъэхэм яхэлъ гурыщIэр нэхъ куу, и бзэр нэхъ къабзэ зэрыхъуам гу лъыботэ тхылъым ущеджэкIэ.

УсакIуэм и тематикэм нэхъ зиубгъуащ, Iуэхугъуэ нэхъыбэм нэплъысыф, а Iуэхугъуэхэр нэхъ тэмэму, нэхъ шэрыуэу зэпкъырихыф хъуащ Лолэ.

УсакIуэр гуапэу тотхыхь нобэрей гъащIэм и IэфIыгъэ-дахагъэм, ди щIэблэ насыпыфIэм хэлъ жыджэрагъым, и быным папщIэ анэм иIэ гумащIагъэ-пцIанагъэм, Хэку зауэшхуэм ди лIыхъужьхэм щызэрахьа лIыгъэмрэ хахуагъэмрэ. Абыхэм къадэкIуэу, «Анэм и гуащIэ» тхылъым итщ усакIуэм и гъащIэ еплъыкIэр къэзыIуатэ усэ зыбжанэ:

ЩIымахуэжьыр мыл жьгъырукIэ блауэ,
Уей борэным сыхыхьэну сфIэфIщ.
КъуакIи тафи уэсым исеяуэ,
Япэу лъагъуэ сэ пхысшыну сфIэфIщ…
Си Хэку-анэм лъэбакъуэщIэу ичым
Iуэху зырыз сэ дэщIызгъуну сфIэфIщ.
Си уэрэду гущIэм къитэджыкIыр
Хэкум тыгъэу IэщIэслъхьэну сфIэфIщ…

Авторым къызэригъэнаIуэщи, цIыхухэм я мурадыр, «Хэку-анэм лъэбакъуэщIэу ичым езым и Iуэху зырыз ядищIыгъуну зэрыфIэфIыр», зэригуращэр икъукIэ дэгъуэщ, цIыхуфIым, цIыху хьэлэлым дэплъагъу хьэлщэнщ. Хэкум къиIэт Iуэхугъуэщlэхэм, Iуэхугъуэ угъурлыхэм уи зэфIэкIым къитIасэмкIэ уи гуащIэ хэплъхьэн, бэм къызэдаIэт лэжьыгъэм уэри жыджэру, хьэлэлу ухэтын нэхъыфI сыт щыIэ! Апхуэдэ гурыщIэ гъуэзэджэр лъабжьэ, къежьапIэ зыхуэхъуа тхыгъэхэм уагъэпIейтей, гукъыдэж уагъэщI.

ИгъащIэм жаIэ анэ быдзышэм нэхъ IэфI, нэхъ гуащIэ зэрыщымыIэр. Захуагъэмрэ угъурлыгъэмрэ и телъхьэу зи гъащIэр езыхьэкI цIыхум «нэсауэ шэ хьэлэл ефащ, и анэм зригъэфа быдзышэр и хьэлэлщ» хужаIэ. Анэм и гулъытэм ухуэфащэу ущытыныр насыпышхуэщ, езы анэм дежкIи гухэхъуэгъуэщ ар.

А гулъытэм къыпкърилъхьа зэхэщIыкIыныгъэрауэ къыщIэкIынщ усакIуэм и тхылъым «Анэм и гуащIэ» щIыфIищари. Мы тхылъым ит усэ нэхъыфIхэм ящыщщ анэм папщIэ итхар:

Соплъыр щхьэц чэсейхэм,
Уи нэ схуэнэхъуейхэм.
Къызэптащ уэ гъащIэ,
Сипсыхьащ уи гуащIэм.

Мы усэм хэлъ гупсысэ нэхъыщхьэр нэхъри наIуэ щещI, ар ипэкIэ «егъэкIуатэ» Лолэ «Сэлэтым деж» тхыгъэмкIэ:

Сунж псы щхъуантIэр хуэму йокIуэсэхыр.
Хэку къулыкъу зыщыпщIэр уэ мыбдейщ.
Къэрэгъулу уи напIэр къемыхым,
Си къуэ, уэ бгъэпэжыр Къэбэрдейщ…
Узэфа анэбгъэм къыгуумыхыу,
Си къуэ, уи Хэку-анэми хуэпэж!

«Анэбгъэм къыгуумыхыу, си къуэ, уи Хэку-анэми хуэпэж!» Хэкумрэ анэмрэ зэгуэхыпIэ имыIэу, а тIум нэхърэ нэхъ лъапIэ быным дежкIэ зэрыщымыIэм къыпкърыкI гупсысэр гуащIафIэу усэм къызэрыщиIуэтэфырщ «Сэлэтым деж» тхыгъэм къару къезытыр.

«Гъатхэ макъамэ», фIищауэ усэ итщ «Анэм и гуащIэ» тхылъым. Мы усэр щыхьэт тохъуэ Лолэ зэманым, илъэсым нэхъ и дахэгъуэ дыдэ лъэхъэнэм, гъатхэм и дахагъэ псори ауэ сытми илъагъу къудейм къыщымынэу, атIэ псори гурэ псэкIэ усакIуэм зэрызыхищIэр. Гъатхэм темытхыхьа, гъатхэм и щIэращIагъэм димыхьэха усакIуэ къэгъуэтыгъуейщ. Абы къыхэкIкIэ гугъущ а темэм щIэуэ, щIэщыгъуэу зыгуэр щыжыпIэну. Ауэ «Гъатхэ макъамэ» усэм щIэуэ, уи гум ехуэбылIэу сатыр куэд ущрохьэлIэ.

Лолэ усэн щIэзыдзэ, япэ къалэм къэзыщтэ автор ныбжьыщIэхэм ящыщкъым, абы дэгъуэу къыгуроIуэ поэзиер зищIысыр, поэзием и къалэн нэхъыщхьэр, ар зыхуэунэтIар.

МЫСАЧЭ Петр

1973 гъэ

◈ ◈ ◈

УсакIуэр балъкъыпс куэдрэ дрежьу

А-адэ куэдкIэ дынэхъ щIалэу ТхакIуэхэм я союзым иригъэкIуэкIыу щыта семинар-совещанэхэм дыкъыщекIуалIэхэм щыгъуэ Балъкъ бжьэпэ Iус Сэрмакъ нэс къикIыурэ а зэIущIэхэм хэту, хэт къудейм къыщымынэу, псалъэмакъхэм жыджэру зыкъыщигъэлъагъуэу – езым и усэхэм къеджэжыни фIэфIу, нэгъуэщIхэм яйхэм тепсэлъыхьынри и мыжагъуэу щытащ ХьэIупщы Лолэ. Усэ гугъу щищIкIи, ар цIыхубз Iэдэбт, зэпIэзэрытт, си акъылым къихьым нэхърэ нэхъыбэ кIий-гуокIэ, псалъэкIэ къэсхьынщ жимыIэу, и щхьэ темылъ тримылъхьэу, псори игъэIущыжыну пымылъу апхуэдэт а цIыхубз щIалэр. Ауэ, пцIы щхьэ упсын хуей, ар езы дыдэми хуэмыбзыщIыжу, абы и напщIэм зы гушхуэныгъэ, гуфIэгъуэ гуэр телът. «Сэ флъагъур езы ЩоджэнцIыкIу Алий дыдэ и куэщIым сисащ, си щхьэфэм гуапэу Iэ къыдилъащ!» – жиIэурэ дызригъэхъуапсэрт Лолэ. Ар икIи ущIэхъуэпсэнт. Щхьэщытхъугъэ хэмылъу, пэжт ар. Пасэу, сабий щIыкIэ усэ зытхыу щIэзыдза хъыджэбз цIыкIур адыгэ усакIуэшхуэм щрашалIэм, дауи, ар а Iуэхум щыгуфIыкIащ икIи, нэхъри абы тригъэгушхуэн папщIэ, псалъэ гуапэ къыжриIэу, и куэщIым иригъэсащ. Дэтхэнэ зы сабиймкIи насыпышхуэт ар! Езы Алий дыдэ къыпщытхъун, ар уи усэ ебгъэдэIуэн жыхуэпIэр Iуэху джэгутэкъым. Мис арат дэ Лолэ дыщIехъуапсэри. Ауэ, гуэныхь щхьэ къэхьын хуей, си япэ тхыгъэ цIыкIухэм Алий къыщытхъуу щытащ, фэ сытым фыщыщ, иджы си усэхэр уафэм нэсу фIэт жиIэу зыгуэркIэ зыкъытхуигъэлIыну, зыкъытхуимыгъэфащэу фэ лъэпкъ теттэкъым Лолэ.

БлэкIар блэкIат. Иджы псоми зи гугъу тщIыр нобэрей ди тхыгъэхэрт: дагъуэ зыхуэщIыпхъэм дытехъуэщIыхьырт, фIыр псоми ди зэхуэдэ фIыти, абыи хуэфащэ пщIэ хуэтщIырт, армыхъу уи насыпым кърихьэкIыу уэ минрэ Алий и куэщIым уисами, IэжьэкъуР изыч щIалэгъуалэр, пщIэркъэ, уи усэр мыхъумыщIэмэ, абы пхущытхъунукъым. Ауэ а зэманми ХьэIупщы Лолэ бгъэдэлът ущIыщытхъун – вы хъунур шкIэ щIыкIэ къощIэ жыхуаIэрати, Алий щыуатэкъым сабийр щигъэгушхуэм щыгъуэ.

Езы усыгъэхэр хъурэ бзыкIэ зэщхьэщымыкI щхьэкIэ, ар зи IэдакъэщIэкIыр хэтми: цIыхухъуми цIыхубзми зэхэгъэкIыгъуейкъым. Мыбдеж Iуэхур нэхъ зэщхьыр сабий ныбжьым ит щIалэ цIыкIухэмрэ хъыджэбз цIыкIухэмрэщ: ахэр зэрыджэгу я хьэпшып цIыкIухэр зыкъомкIэ зэщхьэщокI: гуащэ, мастэ, Iуданэ, н.къ; шы цIыкIу, уадэ, Iэдэ, н.къ. Мис апхуэдэ нэщэнэр хэплъагъуэ хабзэщ-тIэ цIыхухъухэмрэ цIыхубзхэмрэ я къалэмыпэм къыщIэкIахэми. Мыри абы и щапхъэщ:

ЦIыхубз Iэщэу жыр лэныстэр
Сэ куэд щIауэ схуэIэрыхуэу сIыгъщ.
ЗэфIэуащи си Iуданэ-мастэр,
Жэз Iэпхъуалъэр Iэпэм и лъэрыгъщ.

Езы ХьэIупщы Лолэ умылъагъуми, абы и усэхэр зи IэдакъэщIэкIыр къыпхуэщIэнут – ар нэхъыбэу зытепсэлъыхьыр цIыхубз IэщIагъэрт, анэ, шыпхъу гумащIэу, абы и псэр нэхъ щабэу, и хьэл-щэнкIэ, щэныфIагъкIэ цIыхухъухэм къащхьэщыкIыу зэрыщытырт. КъыфIэбгъэкIмэ, цIыхубзымрэ цIыхухъумрэ я IэбэкIэ къудейри зэщхькъым. Ауэ нэхъыщхьэр аракъым – псом япэращи, мис а псоми художественнэ творчествэ жыхуаIэм и теплъэ, и Iэмал, и нэщэнэ хэплъагъуэрэ? Армыхъу Iуэхум, гурыгъу-гурыщIэхэм къэIуэтэкIэ Iэджэ яIэщ. КъыжыпIэ хъунущ ХьэIупщы Лолэ усыгъэм хуэмыхейуэ, творчествэкIэ зэджэр гурэ псэкIэ зыхищIэу, езым Алыхьым кърит IэзагъэмкIэ, и псэр зыгъэпIейтейхэмкIэ, зыгъэгуфIэхэмкIэ цIыхум къадэгуэшэфу, псэлъэгъу дахэ, удэзыхьэх уэршэрэгъу уищIрэ езым и дунейм утришэу – мис апхуэдэщ усакIуэ ХьэIупщыр.

АтIэми, абы усакIуэхэри яхэтыжу, дэтхэнэ зыми езым и дуней иIэжщ – игукIэ, и псэкIэ, и сабиигъуэмкIэ, и щIалэгъуэ дахэмрэ фIылъагъуныгъэ IэфIымрэкIэ къигъэщIауэ. Лолэ и дунейр къыщежьэр Балъкъ бжьэпэрщ. Арауэ къыщIэкIынщ абы и усэхэм я къабзагъыр, гуакIуагъыр къызыхихари, ноби и творческэ къигъэхъуапIэу иIэри. Ауэ а псоми гу лъыптэн, ахэр уи Iэпкълъэпкъ пщыкIутIымкIэ къэпщтэн, бгъэфIын икIи бгъэфIэн папщIэ, уэ езыми дуней и пIалъэ, цIыху хэтыкIэ пщIэн, зэрыжаIэу, гъащIэм и дамэкъуэ куэди пкъутауэ щытын хуейуэ къыщIэкIынщ. Абы и лъэныкъуэкIи щIыхуэ къызытемына икIи узытемыукIытыхьынщ Лолэ – ягъафIэ цIыкIухэм ящыщуи къэхъуакъым ар – сабий щIыкIэ зауэм и фэбжь куэд къытехуащ. А темэр къыхощ ХьэIупщым и япэ дыдэ усыгъэхэр щызэхуэхьэсауэ къыдэкIа «Жэналъкъы псынэ» зыфIищауэ щытами, иужькIэ абы и къалэмыпэм къыщIэкIа и тхыгъэ нэхъыфIхэми.

Къуажэм къыщалъхуауэ зи лэжьыгъэри зи гъащIэри къуажэм щезыхьэкI а цIыхубз гуащIафIэм, бынитхум я анэм, унагъуэ дахэ зезыхьэрэ дахэуи нобэр къыздэсым цIыхум яхэт ХьэIупщы Лолэ къыдигъэкIа дэтхэнэ зы тхылъми псалъэ гуапэ куэд яхужыпIэфынущ, икIи алъандэри хужаIэн хуеят. Ауэ Лолэкъым къуаншэр абы хуэфащэм хуэдиз гулъытэ нобэр къыздэсым зэримыгъуэтамкIэ. Езыр цIыхум яхуэщхьэхакъым – илъэс щэ никъуэм щIигъукIэ яхуэлэжьащ: библиотекэм щIэтащ, колхозым хэтащ, сымаджэщым щылэжьащ. Дауэ къыпщыхъурэ – а псоми, бынунагъуэ зехьэнми закъыдэбгъэхуэу, укъызыхэкIа лъэпкъми усэ тхылъ зытхухкIэ ухуэупсэн жыхуэпIэр? Дауи, абы щхьэкIэ цIыхубз хахуэу, анэфIу, еш жыхуаIэр умыщIэу, уи жей бгъэныкъуэфрэ уи гур, уи псэр зымыгъэпыIэ творчествэри IэщIыб умыщIу гъуэгуанэ узыншэ къызэпыпчын хуейт. Ар насыпщ – насыпышхуэщ. Ар къыгурыIуэжу, абы иригушхуэу арагъэнт ХьэIупщы Лолэ и усэ тхылъхэм ящыщ зым «ЦIыхубз насып» щIыфIищари. Тхьэм и шыкуркIэ, а насыпым зэи IэщIыб къищIакъым Лолэ – и унэ, и бын дыгъэлхэр зыхуей хуигъэзауэ, иджы абыхэм я быныжхэм анэшхуэ жьыщхьэ махуэ яхуэхъуауэ… И анэм

и дуней тетыкlэр, мыдрей псоми къадэкlуэу, абы Iэщlагъэ хуэхъуар – творческэ лэжьыгъэр фlэмыдахэу щытамэ Лолэ и бынхэм ящыщ Хьэсэни усэ тхыным зрипщытыну къыщlэкlынтэкъым. Усыгъэр фlыуэ зылъагъухэм гу зэрылъатэщи, и анэр имыгъэукlытэу, къыфlэбгъэкlмэ, жьым щытхъуи щlэр къащтэ жыхуиIэм ещхьу, узыщыгуфlыкl, куэдкlэ укъэзыгъэгугъэхэщ Куэцэ Хьэсэн и усэхэу газетхэм, ди «Iуащхьэмахуэ» журналым къытехуэхэр.

Зэрыжытlащи, псыпэр зэрыжэм псыкlэри ирожэ. Къабзэу куэдрэ ирежэх, и псыпэ кlыхьи ирехъу ари! Ауэ нобэрей ди псалъэмакъ кlэщlыр зытеухуар Хьэсэн и анэ езы ХьэIупщы Лолэщи, ди гуапэщ ар «Цlыхубз насыпым» щымыщlэну, езыр дяпэкlи емышыжу Балъкъ пэджэжурэ дежьууну, хьэлэлу къилэжьа и Щlыхь тхылъхэм, дамыгъэ лъапlэхэм хигъэхъуэну, Къэбэрдей-Балъкъэрым и щэнхабзэм щlыхь зиlэ и лэжьакlуэ цlэ лъапlэри Урысей Федерацэм и Тхакlуэхэм я союзым зэрыхэтри игъэпэжу ди тхылъеджэхэм куэдрэ яхуэлэжьэну.

ЕЛГЪЭР Кашиф

1990 гъэ

Ди шыпхъушхуэ Лолэ, пхужысlауэ щыта псалъэ гуапэхэм гуlэфlтещlэж хуэдэу щlызогъуж иджы дыдэ уэ пхуэзгъэпса усэщlэр.

Инми цIыкIуми ди Алий

«ЩоджэнцIыкIу Алий и фэеплъу» усэ гупым щыщщ

ХьэIупщы Лолэ хузогъэпс

Алий и куэщIым сисащ сыщыцIыкIум, —
ЖыпIэу ар нобэ къэс уи напщIэм телъщ.
И фэеплъ сыным сыблокI ЩоджэнцIыкIуми,
Тобэ Iистофрилэхь!
Мо слъагъум еплъ:
Зы хъыджэбз цIыкIу, —
Ар абы нэскIи дауи
Дэпщеифа?! —
Алий и куэщIым исщ,
И Iэблэр усакIуэпщэм иридзауи,
Дунейм къыщыхъухэм урегъэгупсыс...
Алий,
Уи куэщIым исам мобы щыгъуэ
Уи усакIуэпсэм щыщ абы хэплъхьар
Хуэхъуащи щхьэпэ,

Езым и дамыгъэ
Телъу, къекIу
Тхэным и гъуэгу зытехьар.
ИкIи уэ къыумыгъэщIа
ГъащIэм пищэу
Тхуэпсэуищи,
Хъуами сыт хуэдиз и ныбжь,
ЗытхуигъэщIагъуэу,
Ноби телъщ и напщIэм
Зэрисыгъар зэгуэрым ар уи куэщI…
Ухэзыгъаплъэу ущIэнэщхъейр
ПсэкIэ
ЗыхэпщIэу арщ ди нобэр зэрыIейр
ИкIи ара хъунщ зэрумыщIэр зэкIэ
Уи куэщI ис цIыкIум къежьэ и дунейр,
Ауэ а псоми емыгупсыс псэщIэр
Ди усакIуэшхуэм гуфIэу худоплъей…
КъыхудэкIуэн ухъу фIы абыи уи куэщIым
Зэрисым,
Инми цIыкIуми ди Алий.

◈ ◈ ◈

ХЬЭІУПЩЫ Лолэ

УСАКІУЭМ И ДЕЖ

Уи гущІэ жану къарууфІэм
Зэманхэр къату къетІэщІыж.
Уи гъащІэ ябгэр мыІумпІафІэм —
Щхьэц налъэр хужьу
къыпхедзыж.

Жызмыlэ зэи уигу домбейуэ,
Зи гущІэм псынэ къыщІэна.
Щхьэдох псы гъуджэр ди
къурш джейхэм,
Зы ткІуэпс и нэпкъхэм щымыжа.

А псынэр, уэру зиужьауэ,
МакІуэр тенджызым,
йопІэщІэкІ.
И лъахэм цІыкІуу
къыщежьауэ,
Иджы толъкъуну зеублэрэкІ.

Аращ уи гъащІэр зыхуэзгъадэр,
ТхакІуэ гуащІафІэ, зи ЩІыхь ин,
Уи лъэпкъ къарууэ
тебгъэкІуадэр
МэскъалкІэ и пІэм хэт хуичын?

НэхъыфІт зы псалъэу ныбжесІамэ,
«Алъп жэрым» тесу адыгэлІ.
ЩыхъуэпскІыу Іэпэм уи жыр
къамэр,
БлэкІа лІэщІыгъуэр щІым йоІулІ.

Уи лъэпкъ и фащэр уощІри
бзыпхъэ,
КъэкІуэн зэманым джанэ хуод.
Уи тхылъ мыкІуэщІхэм гур
я жыпхъэу
Упсэу, Алим, уэ илъэс куэд.

ЛЪАПЭ МАХУЭ

ЩоджэнцІыкІу Алий и фэеплъу

Щичым япэ лъэбакъуэр сабийм,
Адэр и пащІэкІэ щІогуфІыкІ.
Анэм гуапэу жиІэ лъабэдийм
Сабий лІыпхъэ цІыкІур къуогушхукІ.

«Айдэ, ПІытІэ», — жаІэ и къуэш псоми,
Хуиту я утыкур зэлъыІуах.
Хуэму, тІэкІу Іэнкуну щыт сабийми
Тегушхуауэ лъэ псынщІэ зэблех…

Мис апхуэдэу щІрагъадзэ гуфІэу
Ди нобэ сабийхэм я дунейм.
Зеиншэ ищІауэ зауэ мафІэм
Ар зымылъэгъуахэр куэдыкІейщ.

Ей, ди анэ, Iувти уи Iэгуфэр,
Мыли мафIи уэ зыхыумыщIа.
Уи бын пIыным зэригъалъэу уи фэр,
Уфызабэу мащIэ уигу щыщIа.

ПщIэркъым япэу лъапэ сэ щысчари,
Чэщанэжьу гъащIэм упэщIэтт.
Iупи напи жьыгъэм зэгуичауэ,
Лым хуэдэу унагъуэм утщхьэщытт.

Щытесшами си усэбзэр гъуэгум,
Сэ гъуэгу махуэ зыщ къызжезыIар.
Аращ ноби IэфIу илъыр си гум,
Уи цIэм гъуси арщ щIыхуэсщIыр ар.

ГъащIэ гугъум къалэм щыхуэсIэтым,
Алийщ япэу сэ сызыхуэзар.
Нобэм къэс абы и нэ фIыцIитIыр,
Сопсэу, сфIэщIу сэ къыстеплъыза.

* * *

«Жэналъкъы псынэр»
Анэ быдзышэу
Балъкъ и даущым
СыщIапIыкIащ.
Си Къалэжь бгышхуэ,
Къуршхэр схуэушэу,
Губгъуэр гущапIэу
Нэху сыкъекIащ.
Щхьэщытт си анэм
«ЦIыхубз насыпыр»,
КъуэкIыпIэм пшэплъу
Зыкъызэкъуихт.
ХэтIат хьэсэпэм
ГуащIэдэкI ныпыр,
Акъужьыр гъусэу
IэнатIэр Iуихт.
ЯIэтт къуажэгъухэм
«Анэм и гущIэр».
Хъыданжэрумэр
И плIэм ищIат.
Апхуэдэут сянэм
Хадэ зэрищIэр,
Абы игъащIэм
Еш имыщIа.
ЩаIэтт Къущхьэхъум
Си адэм и щIыхьыр,
Хьэрхуэру гъащIэр
Шым дэзыхьам.
Аурсэнтх гъуэгур
Арт зи бгырыпхыр…
Сыну Мушт бгъуэщIым
Ар хэжыхьащ.
Щхьэщытщ къуршыбгъэр
Нытеухуэразэу,
Хуэщыщ шы макъхэр
Сэ зэхызох…
Си адэ-анэм,
ГущIэр къигъазэу,
Яхуэстх сатырхэр
Псэм къыхызох.
… «Хэкум ипхъу» псоми
Зыфхузогъазэ:

Гухэлъ салъкъыныр
ФӀэхъусу сӀыфх.
Сыкъурш мыкъутэщ,
Къырхэр согъазэ,
Дыгъэ бзий кӀыхьыр
Сэ си бгырыпхщ.
Щысхьащ къуршыщхьэм
Си сабиигъуэр,
Ара къысфӀощӀыр
Сызыпсыхьар,
Си гуэлмэдыну
Пшэплъу данагъуэр
Шыхулъагъуэ жыжьэм
Сынытехьащ.

СИ ХУЩХЪУЭГЪУЭ ХЭЛЪЩ

Мо дыгъэшхуэм си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
Си нэджыджыр куэдрэ лъэӀэсащи,
Бзий къыпиххэм си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
Ар къаләму Ӏэпэм ӀэщӀэлъащи.

Мазэ изым си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
Си гу пцӀанэр куэдрэ хуэсӀэтащи,
Ит мэлыхъуэм хуэсӀуэтащ гухэлъ,
Аращ гуфӀэу башыр щӀиӀэтари.

Мо Шыхулъагъуэм си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
Вагъуэ цӀухэм нэр ядэджэгуащи.
Си гукъуэпсхэр налъэ-налъэу телъщ,
И къуапитхур арщ щӀызэблэдзари.

Жэщ мазэхэм си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
ЩӀакӀуэ папщӀэу куэдрэ зыдэсщтащи.
ПщӀыхь лъэтэжхэр щыблэу зэролъэлъ,
БауэкӀэщӀу гу кӀэлъыщӀыхьащи.

Лэгъупыкъум си хущхъуэгъуэ хэлъщ,
Зэмыфэгъуу нитӀым ираӀащи.
ЩӀы хъурейри къалэмыпэм фӀэлъщ,
ИтӀ мыпсэхум ягъэӀурыщӀащи.

АНЭР УИ ГУМ ЗЭИКӀ ИУМЫГЪЭХУ

Ухэлъащ уи анэм и Ӏэпкълъэпкъым,
Мазибгъу енкӀэ укъырихьэкӀащ.
Дуней нэхум уэ укъыщытехьэм
ГъащӀэр ныпщӀитыну и гугъащ.

Гугъут ущипӀым щыгъуи абы дежкӀэ:
Жей нэхъ ӀэфӀым куэдрэ хэбгъэнащ,

Къыщыхъуакъым гугъуехь зыри уэркIэ.
И бгъафитIым уэ ущIипIыкIащ.

Небэ-къебэу щIылъэм къыщыпкIухьым
Анэгу пIащIэр къащтэу пхухэлъэтт.
«МафIэм исым е ныхэхуэм псывэм», —
ЖиIэу, абы и нэIэ птемыкIт.

Ауэ дыркъуэ лъэпкъ уэ къыплъымысу
УипIащ балигъ гъуэгум утехьэху,
Иджы, уи чэзущи, щIалэ щIасэ,
Анэр уи гум зэикI иумыгъэху.

АЛИЙ И ФЭЕПЛЪУ

Си сабиигъуэм щыщIэдзауэ,
Си щхьэцыр уэсу къетхъухыху,
ЩIакIуэу щхьэцышхуэр плIэм идзауэ,
Сэ нэгъуэщI гъуэгукIи дэзмыдзых.
Хэсша уи гъуэгум сытемыкIыу,
Уэр папщIэ ноби къалэм сIыгъщ,
Жэналъкъы псынэу къикъуэлъыкIыу,
Алий, уи псалъэр сэ здэщIыгъущ.

* * *

Къулъкъужыну Алий и зы махуэ,
Уи уэзджынэ макъыр ноби къоIу…,
Уи Iуэху хьэлъэм си гур сфIызэрехуэ,
Усэ гъыбзэ ноби пхузогъэIу.
Iуащхьэмахуэ бгыжьу уи анэ бгъитIым
Уэ уи «Нанэ» усэр къыхоIукI,
ЗызэщIащIэ нэпскIи мы си нитIым,
Си усыгъэм, Алий, ухэмыкI,
КъыщIэкI дыгъэм и бзий налъэ пщтыркIэ
Мо уафэгум уи цIэр нытестхэнт.
УпхыкIащи уэ шыхулъагъуэ гъуэгукIэ,
Уэ уи нэхущ вагъуэр къытхуэблэнщ.

БЖЬЫХЬЭ

Псышхуэ губжьаи слъагъужкъым,
Йожэх Балъкъыпсыр мыпIащIэу,
Еплъыт, зы мыви хуэгъэпщкIужкъым —
Уноплъыс хуиту псы лъащIэм.

Хэт къыхуэзами еIунщIу,
Жьым, хыв щыкIауэ, къежыхь,
Жыгхэр нэпсейуэ иутхыпщIу,
Жьы хъуауи къелкъым зы бжыхь.

Бгыжьхэм щIакIуэу пшэр яIыгъщи,
Уафэр лъахъшабзэ къысфIощI.
Уэлбанэм, къуаргъхэр етащи,
ХъыбарегъащIэ зыхуащI.

ГЪУЭЖЬКУИЙ

Дыгъэм и кIэ мажьэр
Уафэм кIэщIедзэж;
Жьыбгъэм пшэ фIыцIэжьхэр
Цыуэ еудэж.

ЩIылъэм къох гъуэжькуийуэ,
Жьуджалэр ещып,
Къефыхь укIуриийуэ,
ЦIыкIухэр зэгуегъэп.

Пшэхум къыхэщэщыр
Уафэ мывэкIэщхъщ,
Техуэху а уэ пIащэр,
Гъавэхэм загъэщхъ.

Хъарбыз сыхъэу, дыгъэр
Уэгум къоувэж,
ЩIэгъуэлъхьауэ и бгъэм
ЩIыр дыгъэпс йофэж.

ГЪАТХЭЩIЭ

Пшэ Iэлъэщ Iувыр
Уафэм зытрихри,
Гуэлмэдын щхъуантIэр
Зытрилъхьащ.
Щхьэхынэу дыгъэр епэзэзэхри,
Иджы нэхъ жану
ЩIым щхьэщыхьащ.

Ди пщэдджыжьыр,
Сабий гъырнэIуу,
ЗэхэцIэлауэ
Къуажэм дэтыжкъым, —

Къабзэу псынэпсым
ЗыхитхьэщIэжри,
Дыхьащ пщIыпщIыжу
Ар иджы Балъкъым.

ЩIым зыщихауэ
Мылыф гуэбэнэчыр,
Гъатхэ щыгъынкIэ
Зехуапэ.
Зэхох щыгъуахъуэу
Трактор лъэчыр,
Бэв вагъэбдзумэр
Щехьри бгы лъапэм...

ЛЪАГЪУНЫГЪЭ

Лъагъуныгъэр сэ джылъ куэду зэIузощэ,
НэгъуэщIыхъым ис бдзэжьейхэм сэ семыщэ,
ГъащIэ лъащIэр гъуджэ къабзэщ, сыпхроплъ,
Лъагъуныгъэр къэплъагъуфмэ, хым къыхоплъ.
Лъэмыж бгъузэм, зы щхьэц налъэми уикIынщ,
Пшэхум хэту умыщIэххэу къыкъуэкIынщ,
Мис ар занщIэу къэплъагъуфмэ, лъагъуныгъэщ,
Мыужьыхыжмэ, а бзий нурхэр уэркIэ дыгъэщ.

* * *

Шухьэц хужьу яудам нэхъей,
Уэсыр мэбырыбри щылъщ,
Ар жьым ещIыр тхъурымбей,
Уэгум къикIа сыхъи хэлъщ...

ГЪАТХЭМ И ДАУЩ

Жыжьэу уплъэм уолъагъу: джабэм
Уэс IэгупIэхэр щотkIуж,
Егугъупэу бжьыхьэкIапэм
ПцIащхъуэм абгъуэ щаухуэж.

Бжэндэхъу фIыщIэрщ псом нэхъапэ
Къыджезы Iар и гухэлъ,
Укъефыхьыр тету лъапэм,
И пшынэбзэр зэролъэлъ.

Адакъэпщым зигъэлъэхъуу,
Ирешажьэ джэд гъэфIэнхэр.
Гуэгушыхъум и кIэр пшынэу,
ЩIым къыдофэ и дамитIкIэ.

А псом гъатхэм и даущым
Я макъамэ ныхалъхьэф,
Къыдоушхэри нэхущым,
Дыгъэм япэ ныIуощIэф.

Хэджэгухьу я дамитIкIэ,
Къазхэм псыхэр зэпаупщI,
Бабыщ бынхэр псым пхосыкIыр,
ГъащIэ гъуэгум зыныхуащI.

Ахэр гъатхэм и даущым
Макъ зэмыщхькIэ ыноджэж,
Хуиту щIыпцIэм щоулъэпхъащэ,
Я гуфIэгъуэщ — загъэтхьэж.

А псом гъащIэ зыхуагъэпсыр
Гъатхэ лъапIэм и махуэфIщ,
А гухэхъуэр сыт и уасэ! —
Гъатхэ махуэр лъэхъэнэфIщ.

СИ АДЭМ И ФЭЕПЛЪУ

Уэ, си адэ, зауэлI хъыжьэу
Къущхьэхъу постым уIутащ,
Зы хьэлIамэ жьэгурыгъажьэм
Махуэ псокIэ урикъуащ.
Гъатхи бжьыхьи зэлъэIэсу
Мушт аузым ущыплъырт,
Зэпычамэ уи лъэгупсыр,
Зэрыбдыжыр дыдт, фэдэнт,
Щыблэу гъуахъуэм гъатхэ уэшхыр,
Уи шы-уанэ зэтумыхт,
Укъилъыхъуэм бжьыхьэ жэпым,
Жьэгужь мафIи удэмыст.
Я нэхъ шыугъэр уи пщIэнтIэпсу
Колхоз мылъкур уэ пхъумащ,
ГъащIэ ябгэм урикIэсу,
Къыр къуейщIейхэр уи гъуэгуащ.
НитIыр щожьэри щIы тафэм
Къущхьэхъу щыгум нысфIоплъыс,
Уэрэд куэду пхузэхэслъхьэм
Си гу бампIэр дэмытIыс.
Упсэуну ущытIысым
Мылъку хьэрэмым зыщыбдзейрт,
Уэ пщIэнтIэпскIэ къыплъымысым
Уэ, си адэ, ухуэмейт.
Уэ шууищэ пхуепсыхами,
Уи сомыжькIэ уимыкIуэтт,
«Къащтэ, — жыпIэу, — диIэIамэ»,
Уи Iэгуфэр уи Iэнэгут.
Уи гур къабзэу, лIым и лIыгъэм
Ущыджэгурт шурылъэс,

Лъапэ хуэпхьмэ, уи лъэрыгъым,
Бланэ пшэрхэр уэ уи кIэст.
ЦIыхубз фащэ сщыгъми нобэ,
Уи хьэл-щэнкIэ гур псыхьащ,
Си пщIэнтIэпсыр уиш тхъурымбэу,
Нобэм къэс си гъащIэр схьащ.
Си щхьэц кIыхьу си плIэм дэлъыр
Уэ уи щIакIуэу сощI фэеплъ,
Мы си гугъэу гущIэм щыплъыр
Утесауэ шы пцIэгъуэплъщ.
Къызэптауэ си Iэ ижьыр
Аркъэн пхъашэу Iэгу лэрыгъущ.
Уи гукъуэпсым къризлэжьыр
Уэ, си адэм, уи Iуэху гугъущ.
Псалъэ гуащIэ къызадзылIэм,
Сигу жьэражьэр хузоший.
Арщ бийр къамэу зэресIулIыр —
Уэ уи хьэлу сэ сыткIийщ.
Илъэсиблым щыщIэдзауэ
Сэ уи лIыгъэм сыщIозэу,
Уи шы-уанэ зэфIэдзауэ
Уи хьэл-щэным сропсэу,
Уафэ джабэм насып илъмэ,
Сигу абрэджым кърепхъуат.
Мо къуурш къатым фIыгъуэ щIэлъмэ,
Ар уи нитIкIэ къызогъуэт.
Си гупсысэр уи аркъэну
Сыхуеймхьэршым къыщоцIыч,
Къэзлэжьыфым уэ ухэзну
Зы лъэбакъуэ щIым щызмыч.

СИ ГУХЭЛЪ

Жэщ тенджызым усэфI къыхэлъэтыр
Си гухэлъщ,
Мазэ изым нурыр зыхуиIэтыр
Си гухэлъщ.
Нэхущ дахэм махуэ бзыгъэ къилъхур
Си гухэлъщ,
Гъатхэ щхъуантIэм и япэ даущыр
Си гухэлъщ.
Абы пIащIэу нэхур хуэзыгъэщыр
Си гухэлъщ,
Си Хэку хуитым и гъунапкъэ псори
Си гухэлъщ.
Ар нэ жанкIэ зыхъумэж зауэлIхэр
Си гухэлъщ,
ЩIым и бынхэм яку дэлъ пэжыныгъэр
Си гухэлъщ.
ГъащIэ нэхум и ныпмамырыгъэр
Си гухэлъщ,
ЩIы хъурейм щхьэщыт уэгу къабзэр
Си гухэлъщ.
А уэгу къатым пхыкIыфа цIыхубзыр
Си гухэлъщ.

АДЭ ХЭКУ ЛЪАПІЭ

Уэгу дыгъэ тхъуэплъыр дуней тхьэмадэу,
КъуэкІыпІэ куэбжэм къыдотэджыкІ.
Пщэдджыжь пшэплъыр хъугъэм и мардэу,
Данагъуэ бзийхэр тхуещІыр гупыкІ.
КІытэ зыхэлъ ху махъсымагъуэу
Ыджэм къыщыпкІыу Балъкъыр мыкІуэщІ.
ЩІыр Іэфlу щІофыр хуэхъуам анэбгъэ,
Гъавэ гулъ лъэмбхэр бэвкІэ егъэнщІ.
Нэхущу пэжыр я сыхьэткъеуэу
Ди щІалэгъуалэм яІэщ гухэлъ.
Ахэр мэлажьэ ІуэхукІэ зэпеуэу,
Ди хэку унафэр я пащхьэм илъщ.
Удз цІынэ лъагэр я аргъынащхьэу
ЛІы хэкІуэтахэм щапхъэ ятефх.
Ахэм уахэплъэм лІыгъэ къыпхалъхьэ,
ФІэхъус-сэламыр фи гуапэу ефх.
Хэт нэхъыжьыфІ емычэнджэщыр,
Ахэм лІэщІыгъуэр я Іэгу лэрыгъущ.
Гупсысэ куукІэ нэхур зыгъэщыр
Ноби щІалэщІэм ІуэхукІэ дэщІыгъущ.
Щатхынущ тхыдэм и напэкІуэцІым
ИлъэситхущІэм хэжаныкІар,
Бэвыр зи натІэу мэкъумэш лІыхъужьым
И орденыбгъэ зэлъыІухар.
Адэ Хэку лъапІэ, уэрщ гурыфІыгъуэр.
Уэр папщІэ тлъэкІыу сыт къэдгъэнэн!
Ди уафэр къабзэу, лъэпкъхэр мамыру
Уэгу дыгъэ тхъуэплъыр къытхуэпхъумэнщ.

СЫХЫУМЫН

Сыхыумын насыпым, нэхущ дахэ.
Хъуэпса нитІым напІэр пхуаІэтащ.
Уэ къолъэІу куэд щІауэ си гу махэр,
Хэплъыхьа гурылъ ныпхуиІуэтащ.
Ущхъуэнтlауэ НэхущвагъуэцІыкІухэ!
Нур Іэрамэ фэ тыгъэ къысхуэфщІыф.
Фыкъащып нэ жанхэм зырызыххэу,
ГуфІэ нэпсхэр ткІуэпсу ныфхуахьыф.

Уэсхьэлӏэнут си щэху, пщэдджыжь пшэплъым,
Уи фэгъу си гурщ маскӏэу уизыӏар,
Пхуэсӏуэтэну ар сэ си гухэлъми,
Нобэм къэскӏэ ныбжезмыӏэфа.
Анэ бгъафэу уэ си дыгъэ лъапӏэ,
Уи бзий налъэ нобэ къызэпэс,
Сабиигъуэ лъандэрэ сщӏауэ плъапӏэ
Сэ къалэму абы сыщӏохъуэпс.
Псынэ къабзэу слъытэ уафэ къащхъуэ,
Ирикъунщ гухэщӏу уэ плъэгъуар.
Пшэ ӏэрыщӏ уи напэм тремыхьэ,
Аращ анэ щхьэцхэр зыгъэтхъуар.

ГУГЪЭМ И ЖЫЛЭ

Гулъым хэхуэ жылэр
Щӏым хуэмыгъэпщкӏун,
Къэкӏмэ — ар — гъуэмылэу
Хейм и гъуэгу дикӏунщ...

Сэ си гугъэ жылэу
Гущӏэм щызгъэкӏар,
Ещхьщ бжьыхьэсэ жылэу
Уейм къыӏэщӏэкӏам.

АДЭ ЩӀОПЩ

Бий мафӏэ лыгъэр къуажэм щхьэщыту,
Гуауи зауэшхуи щӏэкӏащ си нэгу,
Губгъуэ тхьэрыкъуэу си гур зелъатэу
Щӏэлъащ усэбзэр бийхэм я лъэгу.

Ди губгъуэ иным гъуэз ӏугъуэ дыджыр
Щхьэщыкӏри, хуиту дыбэуэжащ.
Щыщӏэдуӏукӏрэ кӏыщым шэмэджыр,
Дэ мызэ-мытӏэу мэкъуи деуащ.

Лъыпсыр щагъажэм Жэналъкъы щыгум,
Анэ кӏэ къуагъым сыкъуэмыса.
И псэр щитауэ Къущхьэхъужь щыгум
Сядэр здэщылъым лъэр нэсхусащ.

Щхьэлъащӏэ пцӏанэу анэр щыпыхьэм
И щӏэгъэкъуэну сэ сыщытащ.
Уанэгум адэ къихуам гущӏыхьэу
Ӏэщӏэлъа щӏопщыр къысхуишияц.

СӀэщӀэлъщ а щӀопщыр гъэ тӀощӀ блэкӀами,
Ныбжькӏэ фэеплъщи, сымыгъэтӀылъ,
И гурылъ ӀэфӀхэр къысхуигъэнащи,
СфӀощӀ адэ щӀопщым усэр пылъэлъ.

ГЪАТХЭ МАКЪАМЭ

Дыгъэ бзийм елыпщӀ арыххэу пшэжьхэр,
ЛъэщӀэху дахэу уафэр епхъэхыж,
Къыщехыжри щӀылъэм джанэ хужьыр,
Джанэ щхъуантӀэр лыду щетӀэгъэж.

Жащ я дамэр бзу шыр зэмыфэгъухэм,
Тхуей жыг щхьэкӀэ Ӏувым зэпхолъэт.
Тэджащи нэхущым си къуажэгъухэр,
Я гъущӀышу «къэщыщхэм» гур яӀэт.

ИгъэнщӀащ хьэуари епэрымэм
Убэуэну нобэ псэм фӀэӀэфӀщ,
ЩхъуантӀэ дахэу япэ ажэгъуэмэм
Щыщ Ӏэрамэ тыгъэ сщӀыну сфӀэфӀщ.

ЩӀэжьей пкӀатэлъатэм сыдахьэхыр.
Макъамэ жьгъырухэм гур ятхьэкъу,
Ӏур доупщӀыӀур, салъкъыныр къыхехыр —
И гуапагъэр ди псым сщещӀыр хьэкъ.

ЗэӀудза щхьэгъубжэм сыбгъэдэтщи,
Гъатхэ макъыр пшынэм и бзэу къоӀу,
Псыри нобэ сэ си нэӀурытщи,
СфӀощӀ си усэм гъатхэри щӀэдэӀу.

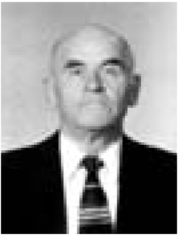

Гъащlэр псэкlэ зыхищlэрт

Зи гугъу фхуэсщlыну цlыхур, гуапэу икlи щхьэпэу щытар, илъэс 56-рэ и пэкlэ къэсцlыхуащ. Еджапlэ нэхъыщхьэу Налшык дэта закъуэм сэ 1953 гъэм сыщlэтlысхьат егъэджакlуэ lэщlагъэр зэзгъэгъуэтыну, а гъэ дыдэм Пщыбий Инал ар къиухат ехъулlэныгъэфl иlэу. И зэфlэкlымрэ и хьэл-щэн дахэмрэ къалъытэри, щlалэр занщlэу аспирантурэм щlагъэтlысхьат.

Аспирантурэм щыщlэса илъэсищым кълриубыдэу Пщыбийм кууэ иджащ адыгэбзэмрэ литературэмрэ, тхыдэмрэ философиемрэ, логикэмрэ педагогикэмрэ, лъэпкъ гъуазджэмрэ щэнхабзэмрэ, дидактикэмрэ цlыхубэ lуэрыlуатэмрэ икlи и щlэныгъэм фlыуэ хигъэхъуауэ, и зэхэщlыкlым зиужьауэ 1957 гъэм еджэныр къиухащ, занщlэу Къэрэшей-Шэрджэс пединститутым лэжьакlуэ яшащ.

Зэрыегъэджакlуэм къыдэкlуэу, Инал щlэныгъэ-къэхутэныгъэхэри иригъэкlуэкlыу щlедзэ: лъэпкъ литературэр зэраджын программэхэр зэхелъхьэ, тхылъхэр етх, lуэрыlуатэр зэхуехьэс, зэрыхуэфащэу зэхедз, и диссертацэ нимытхысам йолэжь, ар иухыу игу хуэзэгъа нэужь, утыкум кърелъхьэ.

Аспирантурэм щыщlэса илъэсхэм Пщыбийм иджын щlидзат езым и къуажэгъу, адыгэ литературэм и лъабжьэр зыгъэтlылъахэм ящыщ, адыгэ лъэпкъыр зэрыгушхуэ, зэрыпагэ усакlуэшхуэ Пащlэ Бэчмырзэ и гъащlэмрэ и творческэ лэжьыгъэмрэ. А къэхутэныгъэхэр лъабжьэ хуэхъуащ Инал филологие щlэныгъэхэм я кандидат зэрыхъуа диссертацэм. Илъэс зыплlытху дэкlа нэужь, 1962 гъэм, ар тхылъ щхьэхуэу Черкесск къыщыдигъэкlащ. Тхылъыр куэдым ягу ирихьащ, абы щыхьэт техъуэ тхыгъэ зыбжани журналхэмрэ газетхэмрэ къытрадзащ. Инал дежкlэ ар щlэдзапlэ къудейт.

Мащlэкъым Пщыбийм зэманрэ къаруэ тригъэкlуэдар Пащlэ Бэчмырзэ и усыгъэхэр зэхуэхьэсыжыным, ахэр тэмэму зэкlэлъыхьауэ, щхьэж и пlэ игъэувэжауэ къыдэгъэкlыным. Мис апхуэдэ лэжьыгъэфlым и lэужьщ Пащlэ Бэчмырзэ и lэдакъэщlэкlхэр нэхъ щызу щызэхуэхьэсауэ 2003 гъэм Налшык къыщыдэкlа тхылъышхуэр. Пэжу, мы тхылъыр къыдэгъэкlыныкlэ Пщыбийм чэнджэщэгъу дэгъуи, дэlэпыкъуэгъу нэси къыхуэхъуащ щlэныгъэлl lэзэ, литературэм фlы дыдэу хэзыщlыкl Къэрмокъуэ Хьэмид. Абы и фlыщlэри гъэкlуэдын хуейкъым.

Пщыбий Инал щlэныгъэлl гумызагъэрэ лэжьэрейуэ, цlыху пэжрэ жыlэщlэу, гуапэрэ хьэлэлу, зэтетрэ щэныфlэу, гу щабэрэ псэ къабзэу,

акъылыфІэрэ фІэрафІэу и гъащІэр ирихьэкІащ. Апхуэдэущ дэри ар ди гум къызэринэжар.

Зэман зэІумыбзу, зэман гугъусыгъуу щытащ Пщыбий Инал зыхалъхуа 1929 гъэр. Ар ящыщщ сабиигъуэ тынш, щІалэгъуэ тыншыгъуэ зимыІахэм. Абыхэм я унагъуэр зэрыбынипщІ хъурт. Инал къуэшищрэ шыпхъуиплІрэ иІэт. Апхуэдиз быныр гъэшхэн, хуэпэн къудейм къыщымынэу, я кум хабзэ дахэрэ нэмысрэ дэлъу гъэсэн, цІыху хэтыкІэ ящІэу къэгъэхъун хуейт. Сыт хуэдэ гугъуехь хэмытами, адэ-анэм ар къехъулІащ: я бынхэм гъэсэныгъэфІ ирагъэгъуэтащ, хьэл-щэн дахэ зыхрагъэлъхьащ.

Зэрыхабзэщи, гъащІэм фІыи Іеи къыщохъу. Пщыбийхэ я унагъуэми а хабзэм къыпикІухьакъым. Инал и къуэш нэхъыжьитІымрэ и шыпхъу нэхъыжьымрэ пасэ дыдэу фІэкІуэдащ. Абы и ужькІэ щІалэщІэм щІэх дыдэу зыхищІащ гугъуехьымрэ хьэзабымрэ. И ныбжьыр балигъыпІэм нэмысауэ, и Іэпкълъэпкъыр дахэ-дахэу зэрымыубыдауэ лэжьыгъэмрэ щІэныгъэ зэгъэгъуэтынымрэ зэдихьу къыщІидзэри, и гъащІэр гугъусыгъуу ирихьэкІащ. И ныбжьыр илъэс 16-м иту Инал лэжьэн щІидзащ я бригадэм и учётчикыу, еджэнри ІэщІыб имыщІу. Налшык дэта еджапІэ нэхъыщхьэм щыщІэса илъэсхэм ар лэжьащ «Къэбэрдей пэж» газетым и корректору. Аспиранту щыщыта илъэсищми Пщыбийр щылэжьащ Налшык дэта мэкъумэш техникумым, адыгэбзэмрэ литературэмрэ яригъэджу.

ЗыщІидза Іуэхур и кІэм зэрынигъэсыным, зыхунэмысар зэрилэжьыным, имыщІэр зэрызригъэщІэным хущІэкъу зэпыту псэуащ Пщыбий Инал. Ар илъэс 50-м щІигъукІэ егъэджакІуэу икІи щІэблэм я гъэсакІуэу лэжьащ, дагъуэ зыхуримыгъэщІу, пщІэрэ щхьэрэ иІэу, зыхэтым фІыкІэ къахэщу. Къэрэшей-Шэрджэсым зы адыгэ къуажэ щыІэу къыщІэкІынкъым Инал иригъэджахэр щымылажьэу. Абыхэм яхэтщ егъэджакІуэхэр, тхакІуэхэр, журналистхэр, щІэныгъэлІхэр.

И гъащІэм къриубыдэу Пщыбийм лэжьыгъэ 15-м щІигъу къыдигъэкІащ. Гъусэ иІэу къыдигъэкІа тхылъхэри иІэщ. Ахэр зэхуэдэкъым зытеухуа Іуэхугъуэ елъытакІи, я къэІуэтэкІэ и лъэныкъуэкІи. Абыхэм ящыщу гу нэхъ ялъытапхъэщ **«ПащІэ Бэчмырзэ и гъащІэмрэ и лэжьыгъэмрэ»** (Черкесск, 1962 гъэ), **«Адыгэбзэм и синонимхэр»** (Черкесск, 1971 гъэ), **«Шэрджэсхэм зэрахьэ унэцІэхэмрэ цІэхэмрэ»** (Черкесск, 1975 гъэ, Налшык, 2003 гъэ), **«Гъуэгуанэхэр»** (Налшык, 1983 гъэ), **«Адыгэ антонимхэм я псалъалъэ»** (Налшык, 1989 гъэ), **«Псыпэ лъэужьыфІэ»** (Налшык, 1993 гъэ), **«Адыгэ ІуэрыІуатэ»** (Налшык, 1998 гъэ), **«Зэманым и джэрпэджэжхэр»** (Налшык, 2000 гъэ), **«ПащІэ Бэчмырзэ»** (Налшык, 2003 гъэ) тхылъхэм.

А тхылъ щхьэхуэхэм нэмыщІ Инал и Іэдакъэ къыщІэкІащ Іуэхугъуэ зэмылІэужьыгъуэхэм ятеухуа тхыгъэ 70-м щІигъу. Тхылъ щхьэхуэхэмрэ статьяхэмрэ зэхэплъхьэмэ, лэжьыгъэ 86-рэ мэхъу. Абыхэм ящыщу зыбжанэр тІэурытІэ къытрадзащ. Апхуэдэщ «ПащІэ Бэчмырзэ и гъащІэмрэ и лэжьыгъэмрэ», «Шэрджэсхэм зэрахьэ унэцІэхэмрэ цІэхэмрэ» тхылъхэр. НэхъапэкІэ итхахэр иригъэфІэкІуэжу нэгъуэщІ тхылъхэм хигъэхьэжауэ ущрихьэлІи щыІэщ. Ар щыхьэт тохъуэ Пщыбийр цІыху гумызагъэу, къэхутакІуэ емышыжу зэрыщытам.

Пщыбий Инал и ІэдакъэщІэкІхэм гулъытэ хэІэтыкІа зэрыхуащІым и щыхьэтщ абыхэм егъэджакІуэхэр, щІэныгъэлІхэр, тхакІуэхэр, нэгъуэщІхэри гуапэу зэрытепсэлъыхьар. Абыхэм ящыщщ АбытІэ Владимир, Ахъмэт Мухьэдин, Алий Аллэ, Апажэ Мухьэмэд, Абдокъуэ Іэуес, БакІуу Хъанджэрий, Бемырзэ Мухьэдин, Брат Хьэбас, КІуэкІуэ Жэмалдин, Нало Заур, Нэмитокъуэ Розэ, СэкІий Мусэ, Тау Хьэзешэ, Иуан Зэуал, Теунэ Хьэчим, ЩоджэнцІыкІу Іэдэм, Шорэ Хьэсин сымэ, н.

Мы зи цІэ къитІуахэм яхэтщ Пщыбийм къыдеджаи, къыдэлэжьаи,

иригъэджахэри, и лэжьыгъэхэмкIэ къэзыцIыхухэри. Инал хуащI гулъытэм, пщIэм абыхэм я тхыгъэхэр щыхьэт тохъуэ.

И лэжьыгъэфIхэмкIэ Инал щIыпIэ куэдым къыщацIыхуу щытащ. Абы и IэдакъэщIэкIхэр щызэбгрыкIащ Урысейми, Кавказ Ищхъэрэми, Адыгейми, Къэбэрдей-Балъкъэрми, Къэрэшей-Шэрджэсми, хамэ къэралхэм щыпсэу адыгэхэм я дежи. Зыпэрыт IэнатIэм щиIэ ехъулIэныгъэхэм папщIэ Пщыбийм къратащ щIыхь тхылъхэр, дамыгъэ лъапIэ зэмылIэужьыгъуэхэр, 1994 гъэм «КъШР-м щIэныгъэмкIэ щIыхь зиIэ и лэжьакIуэ» цIэ лъапIэр къыфIащащ. Апхуэдэу абы къыхуагъэфэщащ щылэжьа еджапIэ нэхъыщхьэм щIыхь зиIэ и доктор, профессор цIэхэр, и тхылъ щхьэхуэхэм папщIэ ахъшэ саугъэтхэр къратащ.

А псори, дауи, пщIэщ, ауэ абыхэм нэхърэ Инал нэхъ фIэлъапIэт езыр къызыхэкIа и лъэпкъым, и благъэхэмрэ и Iыхьлыхэмрэ, и лэжьэгъухэмрэ и ныбжьэгъухэмрэ къыхуаIэ лъагъуныгъэр, къргъэз дзыхьыр…

ЦIыхум къыхуащI пщIэр, къыхуаIэ гуапагъэр Инал дэгъуэу зыхищIэрт, зэхищIыкIырт, абы иригушхуэрт. Псом хуэмыдэу ар щыгуфIыкIырт и унагъуэмкIэ гуныкъуэгъуэ зэримыIэм, и щхьэгъусэ Бекъул Лолэ мычэму зэрызыкъыщIигъакъуэм. ЩIэныгъэлIым дежкIэ ар куэд и уасэт, абы гукъыдэж къритырт, къару лей къыхилъхьэрт, и щхьэр лъапIэу иригъэлъагъужырт.

Иналрэ Лолэрэ бынитI зэдапIащ. Япхъу Маргаритэ, и анэм дэплъейри, дохутыр IэщIагъэр къыхихащ. ЩIэныгъэ нэхъыщхьэ зригъэгъуэтауэ Налшык дэт ебланэ поликлиникэм щолажьэ, зыхэтым дэгъуэу яхозагъэ, пщIэ къыхуащI. Я щIалэ Алим адэм и лъагъуэм ирикIуащ, филологие щIэныгъэхэм я кандидатщ, адэкIи и щIэныгъэм хигъэхъуэну и мурад бydэщ.

Инал и щхьэгъусэ Лоли еджапIэ нэхъыщхьэм щылэжьащ. Ар илъэс куэдкIэ щытащ егъэджакIуэу, кафедрэм и унафэщIу. И IэнатIэм къыщихьа ехъулIэныгъэхэм папщIэ мызэ-мытIэу и цIэр фIыкIэ къраIуащ, ЩIыхь тхылъхэр, дамыгъэ лъапIэхэр, ахъшэ саугъэтхэр къратащ. Пщыбий Инал и тхыгъэхэр куэдрэ къытрадзащ «Iуащхьэмахуэ» журналми. Зэман кIыхьым къриубыдэу абы и лэжьыгъэ тIощIым нэс къытехуащ.

И зэфIэкI псори IупщI ищIыну хунэмысауэ, хузэфIэкIыну псори имылэжьауэ Пщыбий Инал 2005 гъэм дунейм ехыжащ. Зи ныбжьыр мы гъэм илъэс пщIей ирикъуну щыта ди ныбжьэгъур нобэ къытхэмытыжми, абы къыщIэна и лэжьыгъэхэр зи пщIэр зэи мыкIуэдын фэеплъ лъапIэщ. Инал и цIэр иджы зэрехьэ езыр къыщыхъуа Нартан къуажэжьым дэт курыт еджапIэхэм ящыщ зым.

ЕРЖЫБ Аслъэн,
педагогическэ щIэныгъэхэм
я кандидат.

Сабийхэр зыгъэгуфIэ

Зи усыгъэхэмкIэ ди сабийхэр зыгъэгуфIэхэм ящыщщ Мэз Iэниуар – абы и тхыгъэхэр щIэх-щIэхыурэ къытохуэ «Адыгэ псалъэ» газетми, «Нур», «Iуащхьэмахуэ» журналхэми. Ахэр сабиибзэ къабзэкIэ тхащи, цIыкIухэр тыншу къоджэ. ГукIи зрагъащIэ. Ар къызыхэкIыу къыщIэкIынур езы Iэниуар зэрыцIыкIу лъандэрэ усэхэр фIыуэ илъагъуу, езыми зыгуэрхэр итхыу зэрыщытарагъэнщ.

1949 гъэм июным и 12-м Аруан районым щыщ Джэрмэншык къуажэм къыщалъхуа Мэз Iэниуар усыгъэм хуиIэ лъагъуныгъэр зэи ужьыхакъым. Къуажэ школым щыщIэса илъэсхэми курыт щIэныгъэ зригъэгъуэту Налшык щэнхабзэмкIэ дэт училищэм щыщеджа гъэхэми абы усэ тхыныр IэщIыб ищIакъым. ИужькIэ Iэниуар и лэжьыгъэр пыщIа мэхъу щэнхабзэм ехьэлIа Iуэхухэм – ар ягъэув я къуажэм ЩэнхабзэмкIэ дэт унэм и унафэщIу.

Литературэр фIыуэ зылъагъу, художественнэ творчествэр зищIысыр тэмэму къызыгурыIуэ хъуа Мэзым и сабий усэхэм заукъэбз, заузэщI зэпыту екIуэкIыурэ, абы и япэ тхылъыр («Мыщэрэ КIущэрэ») къыдокI 2006 гъэм, етIуанэ и тхылъри цIыкIухэм къаIэрыхьэнущ мыгувэу.

АбыкIи дяпэкIэ птхынухэмкIи ди сабийхэр куэдрэ зэрыбгъэгуфIэнум шэч къытетхьэркъым, Iэниуар. Аращ иджыблагъэ ущIыхагъэхьари УФ-м и ТхакIуэхэм я союзым. А пщIэр бгъэпэжыну дынохъуэхъу.

МЭЗ Iэниуар

ГЪАТХЭ УЭШХ

ЗещIыр уэшх къешхыну –
Пшэхэр техьэ-текIщ.
Пшэр зэбгрихуну
Жьыбгъэр къытреч.

Уафэр тIэкIу мэгъуагъуэ,
УафэхъуэпскIи едз.
Пшэхэм загъэщIагъуэу,
ТкIуэпсхэр къызыпхадз...

Жьыр тесабырэжри,
Гъатхэ уэшх къешхащ.
Дыгъэр къыкъуэкIыжри,
Удзхэр гуфIэжащ.

Губгъуэм ит щIэжьейхэр
Хъун IэфIкIэ мэтхъэж.
Ныбэ къэб хъужахэу
ПщIантIэм къыдохьэж.

ЧЫН

КъыхищIыкIри бжьакъуэм
Дадэ
СхуищIащ екIуу
Къупщхьэ чын.
Псыхъуэ мылым
Сытолъадэ —
Ар сешыхукIэ
КъесхуэкIынщ.
Чыныр
Доджэрэз си щIопщым,
Сэ ар
Вууэ къызохуэкI.

Хьэблэ цIыкIухэр
Къызоплъ, пIыщIэу,
Сэ пщIэнтIэпсыр
ЗызокъуэкI.
ЯжызоIэ
Къызэхъуапсэм:
«Къэвгъуэт бжьакъуэ,
Фыщымыс;
Сэ си чыным
Ещхьыркъабзэу
ФхуищIынщ дадэ
Чын зырыз!»

ПЫЖЬЕЙ

Щхьэ баринэу
Жыг лъэкъыцэм
Пызщ пыжь хъуахэр,
Щыгъэ фIыцIэу.

Жыг лъэхъыцэм,
Щыгъэ фIыцIэу,
Пыжь къызитхэр
Къыпысчын?

Къысхуашийр
Къудамэ къэс
Пызу пыжьыр —
Хъуну Iэбжьыб из.

СыкъафыщIми
Банэм, —
Унэм пыжьхэр
Схьынщ.

Ауэ, сыт?
Къудамэу тетыр
Пыжьейм —
Банэщ зэрыщыту!

ЗгъэгуфIэнщ
Си къуэш нэхъыщIэр,
Псапэ пыжьейми
Къихьынщ…

Къуаншэ
Пыжьей щхьэ баринэр,
Зэрытетым щхьэкIэ
Банэ?!

САБЭНЭІУ

ФІэфІщ гъэмахуэр Машэ, —
Мэджэгур, Мэтхъэж.
Мэшэсри и чышым,
Пщэдджыжьыпэм дож.

Махуэр зи кІыхьагъым
Дэмыхьэж я дей.
Къегъатхъуэ и «шыгъуэр», —
Сабэр къегъэхъей.

Хъуами шэджагъуашхэ,
Чышым къемыпсых.
Нанэ и джэ макъри
ПфІощІыр зэхимых:

— КъакІуэ, къэкІуэж, Машэ,
ИІэ, къэлъэхъуж.
ІэфІу дыздэвгъашхэ, —
Шхыныр мэупщІыІуж…

Шур къыдолъэдэжыр,
ИІыгъыу «шым и шхуэІу».
Нани къьогуфІэжыр:
«Ей, си сабэнэІу!»

НЭЩЭНЭ

ПцІащхъуэ цІыкІухэм
Лъахъшэ дыдэ
ЗыкъащІауэ
Къалъэтыхь.
И нэщэнэщ
Ар уэлбанэм,
Пшэхэм уэгум
КъыщакІухь.
КъыщІидзауэ
Гъатхэ уэшхым
БжьыхьэкІапэм
Къожэбзэх.
Псыхьэлыгъуэ
ЗищІыжауэ
Ди уэрамымкІэ
Йожэх!

ДАНЭ МАДЭ

Данэ дакІуэщ,
Дэрбзэр Іэзэщ,
ЩэкІ бзыхьэхуэм
Йопэщэщ.
Гумызагъэщ —
Ебзыр, едыр…
«И Іэм дыщэр
Къыпощэщ» —
ЗыхужаІэм
Данэ хуэдэщ.
Къупщхьэ гуащэр
Ихуэпащи,
Иджы зыр зым
ЩогуфІыкІ.
ТІури
Гуащэ цІыкІум ещхьщи,
ІэплІэ гуапэ
ЗэрашэкІ.

КӀУЩЭ-ДЗЫГЪУАЩЭ

ЩӀэмызагъэ ар ди унэм,
И мурад хъунщ
Зы бэлыхь.
Игъэкӏауэ и тхьэкӏумэр,
Ди дур, гуэныр
Зэпеплъыхь.
Феплъыт, феплъыт ди джэдум,
Ар щощакӏуэ, мес, ди дум.
Абы исщи дзыгъуэ бын,
И гуращэщ къиубыдын.

УМЫГЪЫНАНЭ

Сыт ущӏэгъынанэр,
Нанэ и фо шыр?
Къэкӏуэжынщ уи мамэ, —
Жыжьэ кӏуакъым ар.
ПӀапӀуухьэ кӏуащи,
Къому къыпхуихьынщ,
ПӀастэ хэпӏытӏауэ,
Ӏэфӏу уигъэшхынщ.

Уисщ и куэщӏым нани, —
Сабыр цӏыкӏуу ис,
Месри, кӏущэ Науи
ПӀапӀум пэплъэу щысщ…

КультурэмрэкIэ лъахэм

Зауэм и тхыдэмрэ литературэмрэ

Мы гъэм илъэс 70 ирокъу зи гущIэгъуншагъэкIэ, зыщиубгъуа щIыналъэм и инагъкIэ, цIыху бжыгъэу хэтамрэ хэкIуэдамкIэ зэбгъэпщэн тхыдэм къыщымыхъуа ЕтIуанэ дунейпсо зауэм зэрыщIидзэрэ. Абы щыщ Iыхьэу нэхъ гуащIэ дыдэт ди къэралым къытеуа нэмыцэ фашистыдзэм лъэпкъ куэду зэхэт совет цIыхубэр зэрыпэщIэува Хэку зауэшхуэр (1941–1945 гъ.гъ.)

ТхакIуэ КхъуэIуфэ Хьэчим тхыгъэ куэд триухуащ зауэмрэ абы цIыхухэм къахуихьа гуауэмрэ. Тхылъ щхьэхуэхэм нэмыщI, очерк, статья пщIы бжыгъэхэр къытрыригъэдзащ газетхэмрэ журналхэмрэ, радиокIэ кърigъэтащ ди республикэм икIа щIалэхэм, абыхэм я гъусэу мафIэ Iэнатіэм Iутахэм а зауэм лIыхъужьыгъэу щызэрахьар къагъэлъэгъуэжу. А тхыгъэхэм я нэхъыбэр гъэпсащ ди литературэм щIэуэ зыщызыужь жанрым – художественно-документальнэ, художественно-публицистикэ тхэкIэм тету.

Зауэм и тхыдэм щIэрыщIэу псори ироплъэж иужь зэманым. Иджыри къэс зэрыжаIэу, зэратхыу щытамрэ зауэм и пэжыпIэмрэ щызэтемыхуэ куэд Iуэхум хэтауэ къыщыщIидзи щыIэщ. КхъуэIуфэр хущIокъу апхуэдэ бгъэдыхьэкIэм фIыуэ, пэжыгъэу хэлъыр къыхиубыдыкIыу и тхыгъэхэм къыщигъэсэбэпыным. Ар къызэрехъулIэ щIыкIэм, абы и повестхэм, рассказхэм, очеркхэм пэж дыдэу къэхъуа Iуэхугъуэхэмрэ къэгупсысахэмрэ зэIэпэгъуу зэрыхэувэм, нэгъуэщI Iуэхугъуэхэми топсэлъыхь Хьэчимрэ «Iуащхьэмахуэ» журналым и лэжьакIуэ, тхакIуэ ХьэIупщы МуIэедрэ.

ХьэIупщы МуIэед: *Мы ди псалъэмакъыр зытедухуэнум, сэ сызэрегупсысамкIэ, «Зауэм и тхыдэмрэ литературэмрэ» е «Литературэмрэ зауэмрэ» жиIэу фIэпщ хъунут... Сэ къызэрыслъытэмкIэ, уэ уащыщщ а Iуэхугъуитlыми нэхъыфIу хэзыщIыкI ди тхакIуэхэм.*

КхъуэIуфэ Хьэчим: Дапхуэдэри содэ. Хэку зауэшхуэм и темэр гъуни нэзи зимыIэщ. Зауэр зыхуэдар нэхъ кууэ, нэхъ Iэзэу къэзыгъэлъэгъуэжыфыр зауэм и гъуэгуанэхэр зэпызыча, абы и Iугъуэ бзаджэм хэта тхакIуэхэрщ. Дэ дысыт абыхэм елъытауэ? Пэжщ, уи щхьэр хей зэрыпщIын

гуэрхэри хэлъщ. «Къуршыбгъэм и уафэр лъагэщ» повестым (ар зэрыщыту документхэм тещIыхьауэ тхащ) нэмыщI, езы зауэ дыдэр – дзэхэр зэпэщIэувауэ зэзауэу, зэрылIу, зым бийр иукIыу е къаукIыу, текIуэр текIуэу, якъур якъуу къезытхэкI си лэжьыгъэхэм яхэткъым. Зи гугъу сщIа повестри зытепсэлъыхьыр уэгум иту кхъухьлъатэхэр зэрызэпэщIэувэрщ. Абы ебгъэщхь хъуну къыщIэкIынщ зауэлI щхьэхуэхэм якIуа гъуэгур, я нэгу щIэкIахэр къэзыIуэтэж ди очеркхэри.

Мыдрейхэм псоми нэхъ зытрагъащIэр нобэ къэхъу Iуэхухэрщ, нэхъыщхьэу къащтэри езы зауэр зэрекIуэкIа дыдэр аракъым, атIэ абы и лъэужьыр зэрымыгъущырщ, зауэ угъурсызым и дерс пщтырхэр ноби цIыхухэм псэкIэ зэрагъэвырщ. Сэ зэгуэрым мурад сщIыри апхуэдэ рассказ защIэу зэхэлъ тхылъ къыдэзгъэкIат, фIэсщари абы хуэкIуэу къысщыхъужу: «Зауэм и IэпапIэхэр». Адыгэбзэкiэ стхахэм щыщу мы тхылъ цIыкIур нэхъыфIу солъагъу. Iэзагъэ бэлыхь гуэр хэлъу къысщыхъужу аракъым. И зэхэлъыкIэрщ зи гугъу сщIыр. СощIэж критик Iэзэ дыдэ Сокъур Мусэрбий тхакIуэхэм я зэIущIэ гуэрым къыщыпсалъэу а тхылъым и зэхэлъыкIэр къыхигъэщауэ зэрыщытар, псори зы Iуэхугъуэм теухуауэ, зы гупсысэкIэ зэщIэIулIауэ рассказ гуп щызэхуэхьэса сборник куэдрэ къытхэхъуэркъым жиIэгъат абы.

Хь. М.: *Мыбдеж къыщезэгъыу къысфIощI ЕтIуанэ дунейпсо зауэм и къежьэкIар, абы зэрызиубгъуар журналым еджэхэм ягу къэдгъэкIыжмэ. Пэжыр жытIэнщи, нобэрей щIалэгъуалэр абы щыгъуазэ дыдэу щыткъым.*

Кхъу. Хь.: Ар зыкIи бгъэзахуэ мыхъун гуэрщ. Къэралым и блэкIар зымыщIэ щIэблэр кIуэдэу аращ. Ар ди тхыдэр, бзэр, литературэр школым зэрыщрагъэдджым хэлъ ныкъусаныгъэхэм кърокIуэ. Хэкур фIыуэ ялъагъуу цIыхур гъэсэныр Iэпэдэгъэлэл щащIа зэманщ ди нобэр.

ЕтIуанэ дунейпсо зауэм и тхыдэр къыдабж 1939 гъэм сентябрым и 1-м, фашист Германием и дзэр Польшэм щытеуам. Сентябрым и 3-м Англиемрэ Франциемрэ къэуващ «Германием зауэ идощIылIэ», – жаIэри. АрщхьэкIэ, загъэлIыхъулIыбжьа мыхъумэ, Польшэм зэрыдэIэпыкъушхуа щыIэкъым. Ар къигъэсэбэпри, Гитлер Даниер, Норвегиер, Бельгиер, Люксембургыр кIуэрыкIуэм тету иубыдащ. АбыкIэ къыкIуэцIракъутыкIри, нэмыцэдзэхэм хьэбэсабэу зэтракъутащ Англиемрэ Франциемрэ я дзэхэу Ла-Манш псыдэжыпIэм Iусхэр. Зы фоч ямыгъауэу Париж къащтащ. Зауэм хыхьащ Румыниер, Венгриер, Италиер, Япониер, США-р. 1941 гъэм июным и 22-м Германиемрэ абы и дарэгъухэмрэ Совет Союзым къытеуащ. Арати, Хэку зауэшхуэм щIидзащ. Псори зэхэту ЕтIуанэ дунейпсо зауэм хэша хъуат къэрал 72-рэ, дунейм цIыхуу тетым я процент 80-р. Зауэр щекIуэкIащ къэралыгъуэ 40-м я щIыналъэм, хышхуэхэмрэ тенджызхэмрэ. Дзэхэм цIыхуу хэтащ мелуани 110-рэ. Зауэр илъэси 6-кIэ екIуэкIащ – 1945 гъэм сентябрым и 2 пщIондэ.

Хь. М.: *Хьэчим, «дэ зауэм дыхэтакъым, сыт абы хэтщIыкIрэ?» – къибгъэкIыу утепсэлъыхьащ зауэм тетхыхьын къалэным. Апхуэдэу щытми, уи тхылъхэм сыщрихьэлIащ «Дэ псори зауэм дриветеранхэщ» жыпIэу.*

Кхъу. Хь.: Ар «фигуральнэ» жыхуаIэ псэлъэкIэм хуэдэ гуэрщ. КъизгъэкIари гурыIуэгъуэ си гугъэщ. Сэ зауэм хэта куэдым я хъыбар сыщIэдэIуащ, къаIуэтэжа Iэджи стхыжащ. Ахэр уэршэрэгъу къыщыпхуэхъукIэ, къыпщыхъуу ухуежьэрт уэри а зи гугъу ящIхэм ухэта хуэдэу, уэри ар бгъэунэхуауэ, бгъэвауэ. Ар нэкъыфIэщIурами, уегупсысыпэмэ, дэ тщыщу зауэм и гъуэз дыджыр къызыжьэхэуа дэтхэнэри, ар Iэ щIыIэкIэ зи гъащIэм къыхэIэба псори, топышэмрэ бомбэмрэ я къауэ макъыр зи тхьэкIумэм къиIуа псори дыхэтащ зауэм. Абы къикIыркъым Iэщэ зыIыгъыу фронтым

Iутам дегъэпщэн хуейуэ. Дэ зауэм дыкIуакъым – дыкъалъхуа къудейт ар къыщылыдам, зауэр езыр къэкIуащ ди деж. Бахъсэн Iуфэм къыIутIысхьащ псым мыдэкIэ къыщыс ди къуажэм хуэзанщIабзэу. Абдеж нэмыцэхэр къыщагъэувыIат 1942 гъэм и гъэмахуэм. Ди къуажэм, Дыгулыбгъуейм, советыдзэхэр дэст. Арати, дэ фронтым и гъунапкъэ дыдэм дыкъытехутащ. Нэмыцэ кхъухьлъатэхэр ди щхьэщыгум икIыртэкъым, топышэхэр зэпымычу псым къызэпрылъэтырт. Апхуэдэу мазитIрэ ныкъуэкIэ екIуэкIащ, сабии балигъи зэрыгъэгужьеяуэ щIыунэм дису. Уи щхьэр къипшииkIын жыхуэпIэр дзыхьщIыгъуэджэт.

Зымахуэ гуэрым нэмыцэ топышэхэм ящыщ ди хадэм къихуащ, асыхьэтым абы ихьа си анэм пэмыжыжьэу. Топышэ къутахуэу къытехуам ар жэщым илIыкIащ. Илъэс 27-рэ и ныбжьу арат. Ди адэр фронтым щыIэт. Си шыпхъумрэ сэрэ адэшхуэмрэ анэшхуэмрэ я деж дыкъыщыхъуащ.

Си анэр уIэгъэу унэм къыщыщIахьэжарщ сэ япэ дыдэу цIыхум лъы къыщIэжу щыслъэгъуар. Ар дауэ пщыгъупщэн?

Хь. М.: *Зауэмрэ сабиигъуэмрэ зэхьэлIауэ уи тхыгъэхэм куэдрэ къыхохуэ. Апхуэдэщ, зэ еплъыгъуэкIэ, мыбыхэм икъукIэ пэIэщIэу къыпфIэщI «ИгъащIэкIэ гъэрибхэр» тхылъри. Абы и Iыхьэ щхьэхуэхэр топсэлъыхь Урыс-Кавказ зауэжьым, абы нэмыщI, 1948 гъэм щыщIэдзауэ хьэрып къэралхэмрэ Израилымрэ яку къыдэхъуа зауэхэм. Ди псалъэмакъыр зытеухуамрэ мобыхэмрэ сытkIэ зэпха жыпIэнщ, итIани…*

Кхъу. Хь.: ИтIани, икIэм-икIэжым, псори зэпыщIауэ къыщIедз. Сыт хуэдэ зауи ирехъуи, нэхъыбэу лей зытехьэр сабийхэрщ.

Сэ япэу хьэрып къэралхэм сыщыкIуам, 1967 гъэм къэхъуа зауэр увыIа къудейт. Дамаски, адрей къалэхэми дзэр дэзт, нэхъыбэжт журтхэм яубыда щIыналъэхэм, абыхэм адыгэхэри яхэту, кърахуахэр. КуэдыкIейт тхьэмыщкIафэ дыдэ зытет сабийхэр – лъаIуэу зи Iэр шияуэ уэрамым дэтхэр; зи лъакъуэ, зи Iэ пымытыж балигъхэр. Сэ къысфIэщIу щIидзащ а псори зэгуэрым зыщIыпIэ щыслъэгъуауэ. Уэри зэрыпщIэщи, тхакIуэм тхылъ псо зытриухуэнур абы и нэгум къыщIидзэу и гум зыпхидза теплъэгъуэ закъуэм къытепщIыкIынкIэ мэхъу. Апхуэдэу, сэ зы лIыжь хьэфиз («хьэфизкIэ» нэхъ зэджэр къурIэныр гукIэ зыщIэ нэфхэрщ) щыслъэгъуат Дамаск. Ар ди хьэщIэщым пэмыжыжьэу уэрамыщхьэм тест, зэпымыууэ зэчыр жиIэу. И пащхьэм тепщэч пIащIэ гуэр итти, блэкIхэм абы жыгъей ирадзэрт. ЛIыжьым, ар илъагъуми-имылъагъуми, и зэчырыр зэпыуртэкъым, а зэрызэфIэсым хуэдэу и Iэхъуамбэ гъур кIыхьхэмкIэ нэмэз щыгъэр игъажэрт. Мис апхуэдэ дыдэ лIыжь хьэфиз факъырэ зауэм и ужь илъэсхэм тесащ Бахъсэн бэзэрым. Апхуэдабзэу нэмэз щыгъэр игъажэу, а зэчыр дыдэри жэщ хъуху къибжу: «Ла Iиллахьу Iил Аллахь, Мухьэмэд расул Аллахь». Си гум зиублэрэкIат ар зэрызэхэсхыу. Бахъсэн бэзэрым и закъуэт зыщIиублэрэкIар? Мис а шэр къызытелъалъэ щIыунэм иса псоми зэдежьууэ жытIэрт а зэчырыр, ди Щхьэщыгу итым дыкъихъумэну псори делъэIуу. Дамаск и уэрамыпэм «Ла Iиллахьэр» къришу тес хьэфизыр плъэгъуауэ, дауэ къэнэнт зауэм и бэлыхьу дыщыцIыкIум тшэчар уигу къэмыкIыжу! Апхуэдэ щIыкIэкIэщ «ИгъащIэкIэ гъэрибхэм» «зауэ гукъэкIыжхэр» «хэбжьэхъуа» зэрыхъуар.

Хь. М.: *УцIыкIуу уи нэгу щIэкIахэр арауэ пIэрэ зауэм и темэр апхуэдэу гъунэгъу къыпхуэзыщIар?*

Кхъу. Хь.: АрагъэнкIи хъунщ. Ауэ абы и закъуэкъым. Дэ дыкъэхъуащ зауэм и хъыбархэм дыхэмыкIыу – тхылъу дызэджэри киноуэ дызэплъри арат. Зэи дымыужэгъуу. Дызигъусэ нэхъыжьхэри, ди егъэджакIуэхэри арат – фронтовикхэт. ЗэрыжысIащи, ди тхьэкIумэр тегъэхуауэ дедаIуэрт абыхэм къаIуэтэжым.

Нэгъуэщ «зауэ мемуархэри» щыIащ. Жылэ бгъуэтын игъащIэм имыщIар

икIи хуэмыщIэнур «зэригъэхъар» къэзыIуэтэжхэр зыдэмыса? Сталиным и гъусэу «окопым зэрисам» къыщыщIэдзауэ «Гилътыр къиубыдыну заданэ кърату Берлин парашюткIэ щыдадзам зыхэтахэм» деж щиухыжу. Мыхэр нэхъ зэхьэлIапхъэр сэ сщIэркъым – психологиера хьэмэрэ психикэра, ауэ, пцIыми гъэщIэгъуэнщ, жыхуаIэм хуэдэхэщ. А IуэрыIуатэ лIэужьыгъуэри джын хуейуэ къыщIэкIынщ, уеблэмэ, психологие и лъэныкъуэкIэ. Лъэпкъ психологием и хуэмэбжьымэ гуэрхэри ящIэуа хъунт а хъыбархэм. АтIэ, лIым дунейм щызэфIигъэкIын хуей къалэнхэр лъэпкъ куэдым ирапх псэуныгъэ и лъэныкъуэкIэ нэхъ яфIэдурысхэм – къуэ игъуэтын, унэ иухуэн, жыг хисэн, н.къ. Адыгэм апхуэдэ нэрыгъ иIэкъым, цIыхухъум и япэ къалэну къилъытэр нэгъуэщIщ – лIыгъэ зэрихьэнырщ! Аращ нартхэм я деж къыщыщIэдзауэ ди IуэрыIуатэм дызыхуриджэр, дызыхуиущийр. Зауэм и зэранкIэ зи гупсысэкIэм сэкъат игъуэта мо тхьэмыщкIэжь мыгъуэхэм я напэр сыуэ къыщIэкIынт: лIыгъэ гуэр зедмыхьауэ, жылэм дауэ дахыхьэжыну? Арагъэнт а къомыр къыщIагупсысри.

Тхэн нэхъ къызэрыщIадзари аращ дэ ди ныбжьхэм – зауэм и хъыбархэрщ. Пэжщ, щIалэгъуалэ, лъагъуныгъэ Iуэхухэри хэтащ ди япэ тхыгъэхэм. Сэри апхуэдэ зыгуэрхэр сыуцIырхъауэ щыIэщ. Ауэ зауэм и темэр текIуащ. Ар зыкъомкIэ къыхэкIащ «Советская молодежь» газетым военно-патриотическэ гъэсэныгъэкIэ зэджэ отделыр сIыгъыу илъэс зыбжанэкIэ сызэрыщылэжьам.

Абы щыгъуэ гулъытэшхуэ хуащIырт хъыбарыншэу кIуэда, зи цIэ-унэцIэ ямыщIэу къуэшыкхъэхэм щIалъхьа зауэлIхэр зей-зыщыщхэр къэгъуэтыжыным. Ар щIыхьышхуэ, псапэшхуэ зыпылъ Iуэхущ. Зы къалэн щыIэщ зэи пщыгъупщэ мыхъуну: псэухэм дунейм ехыжахэм я пащхьэ щахь къалэныр. Абы и лъэныкъуэкIэ куэд зэфIэгъэкIа хъуат а илъэсхэм. ЗыгуэркIэ сызыщытхъужыну аракъым, ауэ срогушхуэ си щIалэгъуэм а Iуэхум слъэкI къэзмыгъанэу сызэрыхэтам. Дэ ди тхыгъэхэм, едгъэкIуэкIа лъыхъуэныгъэ лэжьыгъэхэм я сэбэпкIэ куэдым я Iыхьлыхэр щыкIуэдар, щыщIалъхьар къащIауэ, ямыцIыху зауэлI зыбжанэми я цIэр наIуэ къэхъуауэ зэрыщытам. Абыхэм я бынхэм, я адэ-анэхэм я гу къабзэ, псэ къабзэ фIыщIэм нэхъ лъапIэ гонорар сиIауи сэ сщIэжыркъым. Нобэр къыздэсым сыхуэсакъыу сохъумэ фIыщIэ псалъэхэр иту абы щыгъуэ зауэм и ветеранхэм, хэкIуэдахэм я Iыхьлыхэм къысхуатха письмохэр. Сигу къызэреуэщи, зыри зэзмыщIэфа письмо-лъэIухэри яхэлъщ абыхэм: мыпхуэдэ ди адэр, къуэшыр, дэлъхур хъыбарыншэу кIуэдащи, зыгуэр хыумыщIыкIыу пIэрэ? – жаIэу щIэупщIэу. Апхуэдэ куэд къэкIуауэ щытащ, къапщтэмэ, ди республикэм щекIуэкI лъыхъуэныгъэ лэжьыгъэм теухуа си тхыгъэ «Советская Россия» газетым къытехуа иужькIэ.

Къызэралъытэмкlэ, ди дзэр щикIуэтми, щебгъэрыкIуэми зэхэту Къэбэрдей-Балъкъэрым и щIыналъэм щыхэкIуэдащ совет зауэлIу 3287-рэ. Абыхэм ящыщ куэдым я цIэунэцIэр наIуэ къызэрыхъуар я фIыщIэщ егъэджакIуэхэр, школакIуэ цIыкIухэр, комсомол, пионер организацэхэр жыджэру зыхэта къэхутэныгъэ лэжьыгъэм. ИтIани а Iуэху щхьэпэр и кIэм нэсауэ пхужыIэнукъым. 1995 гъэм мыпхуэдэ бжыгъэхэр къытрадзауэ щытащ: Урысей Федерацэм и щIыналъэм щыщIалъхьащ зауэм хэкIуэда совет сэлэтхэрэ офицерхэу мелуани 2-рэ мин 757-рэ 127-рэ; абы щыщу зы мелуанрэ мин 289-рэ 711-м я цIэ-унэцIэхэр ямыщIэу иджыри щIэлъхэщ. Дауэ къыпщыхъурэ? Ар Урысейм и закъуэщ. Зауэр гуащIэу щекIуэкIа Украинэм, Белоруссием, Молдавием, Прибалтикэм, Къухьэпlэ Европэм и къэралхэм щыщIалъхьахэр дапщэ хъуну?

Щхьэм къимытIасэ фитIнагъэщ щIамылъхьэха сэлэтхэу мин бжыгъэхэм я хьэдэ къупщхьэхэр Урысейм и мэзхэм, шэдылъэхэм нобэр къыздэсым

зэрыхэлъыр. Ауэ щыхъукIи, куэдым ягу къагъэкIыжын яфIэфIщ «хэкIуэда сэлэтхэм я иужьрей дыдэм и хьэдэр щIамылъхьамэ, зауэр иджыри иухакъым» жыхуаIэ псалъэхэр. Абы щхьэкIэ псом япэу гузэвэн хуейр къэралырт. Арщхьэкiэ дэ ди къэралым илъэс зыбжанэ хъуауэ зи Iуэху зэрихуэр нэгъуэщIщ – иужьрей урыс пащтыхьымрэ абы и унагъуэм щыщхэмрэ я хьэдэ къупщхьэхэр къэдгъуэтыжащ жаIэри гуфIэу зэхэсхэщ, къупщхьэхэр зэ зы щIыпIэ яшэ анализ ящIыну, зэ – нэгъуэщI щIыпIэ. Урысейр зыгъэунэхъуа, зи зэранкIэ цIыху мелуанхэр зауищым щыхэкIуэда, акъыл жан е IуэхущIафэ ехьэжьа зэи зыдамылъэгъуа пащтыхь хуэмыху дыдэр «святойуэ» къыщIрагъэдзри, къэралым и унафэщI нэхъыщхьэхэр (зи конституцэкIэ демократие республикэ къэралым!) и жэназыуэ щIалъхьэжащ. И фызри, и бынхэри. Абы и закъуэ? Зыр зым и ужьым иту модэ Париж, нэгъуэщIыпIэ, езыхэм я хэкум лъыуэ щагъэжэфыр щагъажэу здэкIуэсэжауэ щытахэм, къыщыщIатIыкIыжурэ къашэж «хужьыдзэм» и генералхэр, пащтыхь правительствэм и министрхэр. Хэкур фашист дзэ фIыцIэм щахъумэу къаукIа сэлэтхэм я къупщхьэхэр мэщри пабжьэхэм хэлъщ, я щIыфэр хьэмрэ бгъэмрэ яшхыжащ. Гуэныхьыр-щэ, нэгъуэщI зыри щымыIэжми?

Тхьэм и шыкуркIэ, напэ зиIэхэр, хьэдрыхэ гъуэгу дыдэри зыпаубыда сэлэт тхьэмыщкIэхэм щхьэкIэ зигу, зил узхэр иджыри щыIэщ. Ари щIалэгъуалэм ящыщу! Я зэмани, я мылъкуи трагъэкIуадэурэ, абыхэм сэлэт хьэдэ къупщхьэхэр мэз щIагъхэм, шэдылъэхэм къыщалъыхъуэж. Къэралым и щIыпIэ зыбжанэм щолажьэ «поиск» (лъыхъуэныгъэ) цIэр зезыхьэ гупхэр. Абыхэм ящыщ зыр илъэс куэд хъуауэ 2-нэ ударнэ армэр (Власов генералыр зи командующэу щытарщ) щыхэкIуэда щIыпIэм щолъыхъуэ. Совет сэлэту мин 60-м щIигъум я хьэдэ къупщхьэхэр зэхуахьэсыжри щIыхь пылъу щIалъхьэжащ. Апхуэдэу къэлъыхъуакIуэ ныбжьыщIэхэм Тверь областым къыщагъуэтыжащ совет зауэлI мин 17-м я къупщхьэхэр, Волгоград областми апхуэдиз дыдэ.

Хь. М.: *Хьэчим, бжыгъэхэм дыщыхыхьакIэ: псори зэхэту ди къэралым и цIыхуу зауэм хэкIуэдар…*

Кхъу. Хь.: Ар зэтемыхуэу къагъэлъагъуэу къокIуэкI. 1995 гъэм нэсыху мелуан 20-м траубыдауэ щытащ. А гъэм къытрадзамкIэ – мелуан 27-рэ. Абы щыщу дзэм хэт цIыхуу (зауэм Iуту къаукIауэ, хъыбарыншэу кIуэдауэ, гъэр хъури къимыгъэзэжауэ, уIэгъэм е узыфэ гуэрым илIыкIауэ) мелуани 8-рэ мин 668-рэ 400-рэ. Мыбы хабжэ КъуэкIыпIэ Жыжьэм (Японием и дзэр щызэтракъутэм) укIыгъэ хъуахэри. Адрей мелуан бжыгъэхэр зауэм Iумыта, лажьи-хъати зимыIэ, «гражданское население» хъужым щыщ цIыхухэщ. Къапщтэмэ, мис дэ ди анэм хуэдэу.

НэгъуэщI бжыгъэхэри къагъэлъагъуэу урохьэлIэ. 2004 гъэм къыдэкIа «Урысей энциклопедие псалъалъэм» зэритымкIэ, дзэм хэт цIыхуу кIуэдар мелуан 11,4-м нос. Абы хохьэ партизану къаукIар – мелуани 4–5. Мыдрейхэр (мелуан 27-м хабжэу) – дзэм хэмытахэрщ.

Псори зэхэту ЕтIуанэ дунейпсо зауэм цIыху мелуан 65-м нэс хэкIуэдауэ къалъытэ. Германием фIэкIуэдар мелуани 6-м щыщIэдзауэ мелуан 13,7-м нэсыну хуагъэфащэ. 1995 гъэм нэхъ пыухыкIауэ къытрадзат Германиемрэ абы и дарэгъу къэралхэмрэ я цIыхуу хэкIуэдар – мелуани 8-рэ мин 649-рэ. Абы щыщу Германием и закъуэ – мелуани 7,4-м нэс, дзэм хэтауэ – мелуани 5,5-рэ. Гъэр хъуахэри хыубжэмэ, Германием хэщIыныгъэу игъуэтащ цIыху мелуан 13,6-рэ. Абы щыщу мелуани 10-р (процент 70-р) совет-герман фронтым щыфIэкIуэдащ.

2007 гъэм Урысейм и Генеральнэ штабым къытридзащ гъэтэмэмыжауэ къалъытэ бжыгъэхэр. ЩIэрыщIэу къызэрабжамкIэ, 1941–1945 гъэхэм

СССР-м и цIыхуу зауэм хэкIуэдар мелуан 27-м щIегъу. Абы щыщу дзэм хэтахэу мелуани 8-рэ мин 868-рэ 419-рэ.

Нэгъуэщ I зауэхэми хэщIыныгъэу къытхуихьари къибжыжащ Генштабым. Граждан зауэм 1918–1920 гъэхэм: цIыху 939.755-рэ. Мыр Дзэ плъыжьым фIэкIуэдарщ, апхуэдэ дыдэ хэщIыныгъэ иIагъэнущ Дзэ хужьми. 1923–1931 гъэхэм Азие Курытым щыщ басмачхэм щезэуам щыгъуэ плъыжьыдзэ зауэлIу хэкIуэдащ 626-рэ, 1929 гъэм совет-китай зэпэщIэувэныгъэм (КВЖД-м къыщыхъуам) – 187-рэ. Испанием щызэуа ди цIыхухэм ящыщу 353-рэ. Японием и дзэхэр къыщытпэщIэувам: Хьэсэн гуэлым деж – 989-рэ, Халхин-гол псым деж – 8931-рэ. КъухьэпIэ Украинэмрэ КъухьэпIэ Белоруссиемрэ Дзэ плъыжьыр 1939 гъэм щихьам – 1.139-рэ. Совет-фин зауэм 126.875-рэ. Кореем щекIуэкIа зауэм (1950–1953 гъ.гъ.) – 299-рэ. 1956 гъэм Венгрием къыщыхъуа къайгъэм – 750-рэ. Азиемрэ Африкэмрэ я къэралхэм чэнджэщэгъуу щыIа совет зауэлIхэу – 145-рэ. Афган зауэм – 14.751-рэ. Шэшэным щекIуэкIа зауэхэм: япэм – 4.244-рэ; етIуанэм – 5.498-рэ. Мы иужьрей бжыгъэхэр федерал дзэхэм хэту къаукIахэрщ. (еплъ: «Аргументы недели», 2007, майм и 8-м).

НэгъуэщIу къытрадзэу, къыдагъэкIыу щыIэхэм я гугъу пщIымэ, шэчыш-хуэ къызытепхьэхэр нэхъыбэщ. ЗэгъунэгъуитI я мэл бжыкIэ зэрызэхуэмыдэр мыбы епхьэлIэныр Алыхьым деж нэмысын гуэрщ, гуэныхь зыпылъщ. Арами, урысхэм нэмыщI, хэкум ис адрей лъэпкъхэм зауэм хащIыхьаи щымыIэу, яхэщIа щхьэ бжыгъэри мащIэ дыдэу къагъэлъэгъуэну зыфIэфIхэр къэу-нэхуахэщ. Апхуэдэу сэ къысщыхъуащ Безугольный А. Ю. и тхылъ «Народы Кавказа и Красная Армия. 1918–1945 годы» (Москва, 2007) жыхуиIэм къыщыгъэлъэгъуа бжыгъэхэр. Тэмэму къыхегъэщ хэкIуэдахэм (къаукIахэм, лIахэм), хъыбарыншэу кIуэдахэм, гъэр хъуахэм я спискэхэм «узыщыщ лъэпкъыр» нагъыщэр къызэрыщымыгъэлъэгъуар. Бжыгъэхэр трещIыхь тхыдэтх Филимошин М. В. 1942–1945 гъэхэм Дзэ плъыжьым зауэлIу хэтахэм я бжыгъэр къиштэу коэффициент хуэгъэфэщэныгъэкIэ къызэрилъытам (Военно-исторический журнал. 2000, № 2, н. 16–25). Тхылъым и авторым зэхилъхьэжа таблицэмкIэ, Дзэ плъыжьым хэта урысу зауэм хэкIуэдащ мелуани 5-рэ мин 756-рэ – хэкIуэда псоми я процент 66-р. Украинцу мелуанрэ мин 377-м щIигъу – процент 16-м нос. АдэкIэ къапщтэмэ, осетину мини 10,7-рэ – процент 0,123-рэ, адыгэу (къэбэрдей), балъкъэру мини 3,4-р – процент 0,039-рэ (1939 гъэм екIуэкIа цIыху хэтхыкIым къигъэлъэгъуам и процент 0,13-р), шэшэну, ингушу мини 2,3-рэ – процент 0,026-рэ, 1939 гъэм зэрыхъуу щытам и процент 0,29-рэ. НэгъуэщIуи трещIыхь – Совет Союзым цIыхуу исам я бжыгъэм лъэпкъхэм я бжыгъэр зэрыхуэкIуэм, «удельный вес»-кIэ зэджэжым. АтIэ, жи, а «удельный вес» псори зэрыщыту зэрыхъум нэхърэ хэкIуэдахэм я «удельный вес»-р нэхъ щымащIэщ: осетинхэм я деж – 1,7-кIэ, адыгэхэмрэ балъкъэрхэмрэ я деж – 3,3-кIэ, шэшэнхэмрэ ингушхэмрэ я деж 11-м щIигъукIэ.

Мыбыхэм уи фIэщ пщIы хъуну хэлъыр зы закъуэщ: къалмыкъхэр, къэрэшейхэр, балъкъэрхэр, шэшэнхэр, ингушхэр я хэкум ираша иужь, абыхэм ящыщу дзэм хэт куэд къыхагъэкIыжащ, дзэми ираджэжакъым, къыхамыгъэкIыжа-ирамыджэжахэри фронтым ягъэкIуэжакъым. Ар къэлъытэн хуейщ. Ауэ осетинхэм, адыгэхэм я бжыгъэхэр апхуэдэу щIехуэхыр «мэл бжыкIэр» зэрымыхъумыщIэрщ, мо лъэпкъхэр ягъэпудыну я нэр къызэрикIырщ. Си щхьэкIэ апхуэдэ зэман сиIатэмэ, «Фэеплъ тхылъыр» къэсщтэнурэ, адыгэ унэцIэу итыр сыбжынут, а тхылъри гугъэзагъэ дыдэу зэхэгъэува мыхъуами. Абы нэмыщI къуажэ къэс дэкIауэ къэзымыгъэзэжахэм я спискэхэр яIэщ, къащти – зэхэлъхьэ. Дэ ди къуажэр, къапщтэмэ,

апхуэдэ спискэм цІыху 448-рэ итщ. Пэжщ, ар нэхъ жылэшхуэ дыдэхэм ящыщщ.

Хь. М.: *Мыри «абы дыщыхыхьакІэ»-м щыщу. Хамэ къэрал къэрашыжурэ зи хьэдэ къупщхьэ къашэж генерал, министр хуэдэхэрщ зи гугъу сщІынур. Мыпхуэдэ псалъэмакъхэр ди республикэми пІалъэ-пІалъэкІэрэ къыщаІэт. Къапщтэмэ, Деникиным и дзэм Налшык щиІыгъам Къэбэрдейм и тету щыта Бекович-Черкасскэ генералым, Бгырыс республикэм и премьеру щыта Куэцэм ехьэлІауэ. Даутокъуэ-Серебряков фэеплъ хуэгъэувын хуейуэ жызыІэхэри щыІэщ. Уэ дауэ уеплъырэ апхуэдэ жэрдэмхэм?*

Кхъу. Хь.: ЗикІ си фІэщ хъуркъым абы фІы къыдэкІуэну, «Зи хущхьэ хъум и бзу» жыхуаІэм щыщащ а псори, апхуэдэ Іуэху зэфІэпхынми пыщІа къомым, къыщІэтІыкІыжын, щІэлъхьэжыным муслъымэн диныр зэреплъым и гугъу умыщІыхxи. Иужьрейр, пэжщ, Іуэхум фІэнапІэ хуэхъуну къыщІэкІынкъым. Щапхъэхэр щыІэщ, мы илъэс зы тІощІырыпщІым къэхъуауэ. Тунисым и президент Бургибэ и унафэкІэ, а къэралым и лІыщхьэу щыта Хейреддин (хэкум икІа адыгэхэм къахэкІат) и хьэдэр Истамбыл кърашыжри, Тунис къалэм щыщІалъхьэжащ. «Тырку щІалэхэм» (младотуркхэм) я пашэу щытахэм ящыщ зы Энвер пащэм и хьэдэр, ар щаукІа Курыт Азием къыщагъуэтыжри, Тыркум яшэжащ. Жыжьэ щхьэ дыкІуэрэ, балъкъэр усакІуэшхуэ Мечиев Кязим и хьэдэ къупщхьэхэр Къэзахъстаным кърашыжри, Налшык щыщІалъхьэжащ. Дауи, дэтхэнэ зыми и унафэр щхьэхуэу щытыпхъэщ. Япэу зэплъын хуейр апхуэдэ «хьэдэзешэр» захуагъэм, цІыхугъэм, адыгагъэм (ари зыщыдгъэгъупщэнкъыми) зэрезэгъырщ, зэрекІу-зэремыкІурщ. Захуагъэкъым, «плъыжьхэм» къапэщІэта псори хьэм едгъэхьмэ, совет пропагандэм зэрищІу щытам хуэдэу. ЗыкІи нэхъ къезэгъыркъым «хужьхэр» бегъымбару щытауэ къызыфІэбгъэщІынри. Илъэс зыбжанэ хъуащи, мычэму ягъэву «плъыжьхэм я террорым» щысхьрабгъу имыІэу зэрыщытар. Ауэ «хужьхэми» нэхъ мащІэу хеилъ ягъэжакъым. Бекович-Черкасскэм и тетыгъуэм щыгъуэ къуажэ щыІакъым щхьэпылъапІэ щамыухуауэ. «Бэлъшэвич лъапсэщ» жаІэурэ сабийхэри балигъхэри зэдагъакІуэрт. ЕмытІысэхыжыххэр а Серебряков дыдэрт. Абыхэм яІэщІэкІуэдахэм я бынхэм я быныжхэр ноби щыІэхэщ. Ахэр дэнэ пхьыну? «Большевикхэм яукІахэм я бынхэр-щэ?» зэрыжаІэнури сощІэ. Ари хэбдз хъунукъым. Ауэ зэ Алыхьым игу къобгъэрэ шейтІаныр къыптригъэкІуамэ, аргуэру тебгъэзэжын хуей? «Алыхьым лей илэжьыркъым, леи игъэгъуркъым», – жаІэ. Лейкъэ, цІыхухэр мин бжыгъэкІэ щызэтраукІэкІэ? Тхыдэм лей игъэгъуркъым – мис аращ а къэхъуа-къэщІа псоми дамыгъэу ятещІапхъэр.

Иджы хуабжьу къыдрагъэжеймэ яфІэфІщ Даутокъуэр зыхуэдэу щыта цІыхур, политикыр. Сэри абы и хъыбар Іэджэ сыщыцІыкІу лъандэрэ зэхэсхащи, си фІэщ мэхъу адыгэлІым и хьэл-щэн гуэрхэр ротмистрым зэрыхэлъар, лІыгъэ зэриІар. Усэ итхыу щытауи жаІэ. ПолитикэмкІэ бгъазэмэ, зэ еплъыгъуэкІэ, къыпфІощІ адыгэ лъэпкъым и уэчылу утыку къихьауэ. Псом хуэмыдэу «Свободная Кабарда» партым и дэфтэрхэм ятепщІыхьмэ. Къэбэрдейр къэрал щхьэхуэ ищІыну пылъауэ яІуатэ. Ауэ мазэ нэс-нэмысщ «щхьэхуитыныгъэ» мэсхьэбым зэритыфар. «Лъэпкъ щхьэхуитыныгъэ» жыхуэпІэм илІыкІ, «Россия единая и неделимая» бэракъым щІэту зауэ Деникиным зыгуидзэри, уи лъэпкъи, си лъэпкъи къримыдзэу псори зэтриупщІэтащ, «Къэбэрдей къэралыгъуэ» жыхуэпІэнур хьэуи цыуи къримыдзэу. ЗыкІи къадэщІакъым, къащхьэщыжакъым «Бгырыс республикэм и лъэныкъуэхэм». ИужькІэ а Деникин дыдэм зэбгрихужащ а республикэр. Революцэм и джатэм «къуэшти» «шыпхъути» жыхуэпІэр ищІэркъым, властыр, мылъкур зыІыгъэ ахэр зытрахрэщ цІыхухэр зэригуэшыр. «Бгырыс республикэм» и пашэу щытахэм я щхьэ кърикІуам теухуауэ. Сэ хамэ

къэралу сыздэщыIахэм щызэхуэсхьэсат мыбыхэм я тхылъ, сурэт, журнал хуэдэ зыкъом. Абыхэм тещIыхьауэ сэ стхаращ, Куэцэ Пщымахуэ и сурэти хэту, Совет Союзым и щIэин щIыналъэ псом япэ дыдэу къыщытрадзар. «Адыгэ псалъэ» газетым и номерихым тетат 1992 гъэм и май мазэм. АбыкIэ жысIэну сызыхуейращи – псори бджын, пщIэн хуейщ. Хэхауэ Куэцэм теухуа апхуэдэ сыщыгъуазэкъым, «Бгырыс республикэм» и адрей унафэщIхэм куэд яхэтакъым ди къэралым къебийхэм, абы сыт щыгъуи къещакIуэхэм я пшынэм лъэкI къимыгъанэу дэмыуджа. Абыхэм яхэтащ Тыркум исахэри Европэм щыпсэуахэри. Политикэм и закъуэкъым щыуджахэри. Бамат Гайдар, Къантемыр Алихъан, нэгъуэщI зыбжани япэ щIыкIэ Польшэм, Тыркум, иужькIэ фашист Германием, Японием я разведкэхэм ядэлэжьащ. Къантемырыр Геббельс и IызынкIэ нэмыцэхэм Берлин къыщызэрагъэпэща «Кавказ комитетхэм» ящыщ зым и Iэтащхьэу щытащ. Аращи, мы Iуэхухэм ауэ сытми нэуфIыцIщхьэрыуэу урипсалъэ, уридауэ хъунукъым, «адыгагъэм» зыдебгъэшэх нэхъ хэмылъу. Псори щIэрыщIэу джыжын хуейщ, «хужьри» «плъыжьри».

Бджы пэтми, аргуэрыжьщи, зыщIыпIи пхуэмыхьынур куэдыIуэ мэхъу. Псалъэм папщIэ, «Бгырыс республикэм» и пашэхэми я жэуап Iыхьэр яхь Кавказ Ищхъэрэм граждан зауэм и мафIэр къызэрыщылыдамкIэ. Абы и закъуэ? Совет властым и телъхьэу хъуар зэхэзехуэн ящIащ – къызыхэкIа лъэпкъым зыкIи темыщIыхьауэ, «уи къуэшми», «си къуэшми» емыплъу, бгырысщ хьэмэрэ муслъымэнщ, жаIэу къамыгъанэу. Военнэ-шэрихьэт судхэр къызэрагъэпэщащ. Дагъыстэн ревкомым хэтхэр ягъэтIысри яукIащ, абы и унафэщI лIы цIэрыIуэ дыдэ Буйнакский Уллубий я пашэу. Ар а зэманым елъытауэ щIэныгъэшхуэ зыбгъэдэлъ, бэм я дзыхь зрагъэз цIыхут. Уллубии, абы и ныбжьэгъухэри бгырысхэт, хэкум и цIыхухэт, минрэ ухуейми «гъэбэлъшевич». Зэм Германием, зэм Тыркум, зэм Антантэм хыхьэ къэралхэм зыгуадзэурэ, тхьэм къарита пIалъэ кIэщI тIэкIур ягъэкIуащ «Бгырыс правительствэм» хэтахэм. Тыркудзэр къашэри, Дагъыстэнымрэ Шэшэнымрэ кърагъэтIысхьащ (а дзэ гупыр зищIысым и гугъу зэкIэ тщIынкъым). А щIыкIэм тету, зауэм и IэнатIэщIэ мыбы къыщызэIуахащ. А зауэм хэкIуэдар хэт жыпIэмэ, лажьи-хъати зимыIэхэрщ.

Хь. М.: *Хьэчим, уи художественнэ тхыгъэхэмкIэ дгъэзэжынщи, газетым щылажьэ журналист щIалэ Албэч Хьэсэн лIыхъужь нэхъыщхьэу хэтщ абыхэм ящыщ зыбжанэм. Псори къэзыIуэтэжри псори къызыпкърыкIри аращ. Сыт я зэхуаку, сыт хуэдизкIэ зэбгъэдыхьэрэ авторымрэ абырэ?*

Кхъу. Хь.: Ар нэхъ къызыхыхьэр «Зауэм и IэпапIэхэр» сборникымрэ «Мэзыр жыг зырызурэ зэхэтщ» повестымрэщ. Авторымрэ абырэ я IуэхущIафэхэм зэхуакушхуэ яIэу схужыIэнукъым. АтIэми, Хьэсэн литературэ образщ, авторым езым кIэрымылъ гуэрхэри апхуэдэм кIэрилъхьэнкIэ мэхъу. Сюжетхэм, Хьэсэн зыхэхуэ къекIуэкI-некIуэкIхэм я гугъу пщIымэ, къэзгупсысауэ хэтыр мащIэщ.

Хь. М.: *«Мэзыр жыг зырызурэ зэхэтщ» повестыр 115-нэ лъэпкъ шу дивизэм и тхыдэм ехьэлIащ. Шуудзэм и кIуэдыкIам куэд тетхыхьащ. Уэри абы уахэту. Дауэ Iуэху пхуэхъуат абы елэжьыныр?*

Кхъу. Хь.: СымыщIэххэу. 1966 гъэм ветеранхэмрэ щIалэгъуалэмрэ я лIыкIуэхэр зыхэт поход дивизэр щызэуа щIыпIэхэм кIуэну щежьэм, зы журналисти яхэтын хуейуэ къалъытати, ар сэ къыстрагъэхуат. Сэ, дауи, зыгуэрхэр хэсщIыкIырт нацдивизэм и хъыбархэм. Ауэ абы теухуауэ стхаIатэкъым, стхынуи сигу къэкIыххэртэкъым. Арами, икъукIэ сфIэгъэщIэгъуэну сежьат. Абы къыхэкIкIэ повестым хэт журналист щIалэм зекIуэм мыкIуэн щхьэкIэ къигъуэт щхьэусыгъуэхэр литературэм и хабзэхэм тещIыхьауэ авторым къигупсыса гуэрхэущ зэрылъытэн хуейр. А щIалэри иужькIэ Iуэхум

дехьэхри, шуудзэм щыщ зауэлI щхьэхуэхэм я натIэ кърикIуар зэхэгъэкIыныр и къалэн лъапIэ дыдэу къилъытэж мэхъу, абы куэдрэ йолэжь. Авторми аращ къыщыщIар.

Иджыри зэ къыхэзгъэщынут: мы повестыр 115-нэ шуудзэм и тхыдэр къезытхэкI лэжьыгъэкъым. А тхыдэм и къуэпс гуэрхэр нобэ псэу цIыхухэм я гъащIэм къызэрыхэлъадэр, а гъащIэр щIэрыщIэу къызэригъэбатэр, къызэригъэубэлэцыр литературэм и IэмалхэмкIэ къихутэну иужь иту аращ авторыр. Апхуэдэу щытми, къекIуэкI-некIуэкI псоми тегъэщIапIэ яхуэхъур пэж дыдэу щыIа Iуэхухэщ.

Хь. М.: *Хьэчим, иджы дынэсащ нэхъыбэ дыдэу сызыщIэупщIэн си гугъэхэм. 115-нэ шу дивизэм и хъыбархэу яIуатэр зэтехуэркъым. Абы и тхыдэр, сэ сызэрыщыгъуазэмкIэ, псори арэзы техъуэу тхауэ щыIэкъым. КIыщокъуэ Алим и роман «Нал къутам» иращIэкIа хьэргъэшыргъэри дощIэж. Абы лъандэрэ мащIэ дэкIа? ИтIани Iуэхур зыгуэрым траубыдауэ щыткъым. ЦIыхум ягу къоуэ ар апхуэдэу зэрекIуэкIыр.*

Кхъу. Хь.: КъемыуэнкIи Iэмал иIэкъым. Къэбэрдей-Балъкъэрым унагъуэ щIагъуэ исакъым шу дивизэм зыгуэркIэ пыщIа мыхъуа – хэт и адэ, хэти и къуэ, къуэш, дэлъху, гъунэгъу, благъэ, Iыхьлы хэхуат абы. Республикэм шуудзэм щхьэузыхь хуищIащ и цIыху нэхъыфIхэр, мылъкукIи нэхъ зыхуэкъулейр – шы лъэпкъ къабзэу мини 5-м щIигъу. Шуудзэм и Iуэхур республикэм зи цIэ зэрихьэ лъэпкъхэм я напэ хуэдэу хъуат. «Нацдивизие» зэрыфIаща къудейми къигъэлъагъуэрт ар. 1944 гъэм пцIы кIэралъхьэу балъкъэрхэр ираша нэужь, «партым и лъэпкъ политикэр» хуабжьу щызэблашу щIадзат ди республикэм. ЩIыпIэм ис лъэпкъхэм къахэкIа кадрхэр (Iуэхузехьэ лэжьакIуэхэр), щхьэусыгъуэ мыфэмыцхэр къагупсысурэ, ягъэпудырт, къыпагъэкIуэтырт. АбыкIэ лъэкI къигъэнакъым мыбы унафэщIу къагъэкIуа Мазин Н. П. Ди лъэпкъхэр игъэулъиин мурадкIэ абы къигъэсэбэпырт «нацдивизэм» къыщыщIар, абы къыдэкIуэу, мыбы партизан зэщIэхъееныгъэр къыщызэгъэпэщыным хэлъа щыуагъэхэр. Илъэс зыкъомкIэ екIуэкIащ шуудзэм и цIэр фIыкIэ кърaIуэ мыхъуу.

«Лъэпкъ политикэри» тIэкIу нэхъ щызэтеувэжым, балъкъэрхэми къыщагъэзэжым, «щIыпIэ кадрхэми» нэхъ дзыхь ирагъэз щыхъужым, дивизэм и Iуэхури къaIэтыжу хуежьащ. АрщхьэкIэ Совет Союзым и тхыдэм зы плъыфэ закъуэ мыхъумэ, нэгъуэщI щIэгъэжауэ къыщыбгъэлъагъуэ хъуртэкъым: тхыдэр зы нэхугъэ налъи хэмылъу зэфэзэщу фIыцIэу е зэщIэцIууэрэ фIэрафIэу щытын хуейт. Арати, дивизэр зыIуаа IэнатIэ гузэвэгъуэм, абы и трагедием кууущэу ухэIэбэныр яфIэмыкъабылу къэнащ, текIуэныгъэм и дыгъэм, партым и политикэм бжьыгъэ техуэнкIэ Iэмал зимыIэти.

Перестройкэм къыдежьэри, Хэку зауэшхуэм и щэху куэд сэтей къэхъуащ. АрщхьэкIэ дызытепсэлъыхь и лъэныкъуэкIэ Къэбэрдей-Балъкъэрым куэдым зыщихъуэжауэ сэ схужыIэнукъым. «Ура! Вперед! За Родину, за Сталина!» – жаIэу щылъэтри бийр хьэбэсабэ зэтращIащ» жыхуиIэ тхыдэ тхыкIэм къызэрыщхьэщыкIа щыIэкъым иджыри. Абы къытекI гуэр жызыIэм занщIэу Iурагуэж. Сэри згъэунэхуащ ар. Псом хуэмыдэу дзыхьщIыгъуэджэщ нацдивизием ехьэлIауэ щIэуэ зыгуэр жыпIэну. «Профессиональнэу» жыхуиIэм хуэдэу, абы и тхыдэм елэжьи диIэжкъым нобэ. Ари и щыхьэтщ зауэ лъэхъэнэм пыщIа ди тхыдэ щIэныгъэр зэрыт тхьэмыщкIагъэм. Нобэ урысей щIэныгъэр здынэсам тIэкIунитIэкIэ нэхъ мыхъуми екIуалIэ, щIэуэ зыгуэр къэзыхутэ, щIэщыгъуагъэ гуэр зыхэлъ лэжьыгъэ иужьрей зэманым дунейм ди деж къыщытехьауэ сэ сыщыгъуазэкъым.

Хь. М.: *Апхуэдэу щхьэ хъуауэ пIэрэ?*

Кхъу. Хь.: Абы нэхъ хэкъузауэ жэуап иратыфынт щIэныгъэ Iуэхум нэхъ

пыщIахэм. Дэ мыпхуэдэу зэрыщытыр дигу къызэреуэм дытепсэлъыхьу аращ. Си тхыгъэ гуэрхэр тхыдэм и бжьыхьэкIапэ техьэми, сэ сытхыдэтхкъым, сытхакIуэщ. А IэщIагъэм и Iэдакъэжьауэ сыщIэплъурэщ тхыдэм щекIуэкIахэм сызэреплъри. Пэжщ, Iэдакъэжьауэ ущIэплъ закъуэкIэ зэфIэкIыркъым, куууэ джын хуей мэхъу узытетхыхьыр.

Дэ тхуэдэхэм ятха гуэрхэри тхыдэр зыджхэм къахуэщхьэпэнкIэ мэхъу. Псом хуэмыдэу, щIэуэ къахута Iуэхухэм, щIэрыщIэу къагъуэтыжа лIыхъужьхэм ятеухуахэр. Ауэ, гъэщIэгъуэнракъэ, ахэр къыщагъэсэбэпкIэ «ящогъупщэ» а зи гугъу сщIыхэр абыхэм япэ къэзыгъуэтар, къэзыхутар къагъэлъэгъуэн. Сэ, сыкъапщтэмэ, абы сесэжащи, зыгуэркIи уэим сщIыркъым, гукъани яхузиIэкъым. Апхуэдэ къыщыхъури Хэку зауэшхуэм и тхыдэм и закъуэкъым. Зэрыщыту тхыдэ щIэныгъэми, нэгъуэщI хьилмыхэми, къапщтэмэ, филологиеми, къофыкI а узыр. «Щхьэ апхуэдэ и жьэ къекIуэххэрэ?» – жаIэу къэувыни бгъуэтынщ, ауэ, сэ сызэрегупсысымкIэ, ар къэзышэр Iэмал имыIэу диссертацэ ятхын, кандидат, доктор – нэгъуэщIи сыт щыIэ – хъун зэрыхуейрщ.

Диссертацэ зытхым закъыфIигъэщIын хуей мэхъу езым хуэдэ игъащIэм дунейм темытауэ, ин цIыкIуми, Америкэ гуэр «къызэIуихауэ» «мори», «мыри» къэзыгъуэтари, зи щхьэ къихьари а зым и закъуэу зыкъигъэлъэгъуэн хуейщи. Тхыдэ щIэныгъэм и гъукIэгъэсэнхэр диссертацэ мыхъумэ, нэгъуэщI зэрыпымылъым и зэрану къысфIощI Хэку зауэшхуэм и тхыдэмкIэ IэщIагъэлI щIагъуэ димыIэжу дыкъызэрынар. Илъэс зы тIощIырыпщI и пэкIэ зырызыххэт Урыс-Кавказ зауэжьым и тхыдэм елэжьу диIэр – абыкIэ диссертацэ пхыбгъэкIыну икъусыкъужкIэ гугъути. Иджы еджагъэшхуэ зызыщIыну зи нэ къикI псори Урыс-Кавказ зауэм ежащ, мыдрей зауэхэр ящыгъупщэжри. Япэм Урыс-Кавказ зауэм и тхыдэм «табу» телъу, ар зэхэзэрыхьауэ щытамэ, иджы революцэм, граждан зауэм, коллективизацэм я тхыдэр къызэрагъэлъэгъуэжыр нэхъыбэжу зэхэзэрыхьа хъуащ, абы и жьыр къыщIеху Хэку зауэшхуэм и тхыдэми. Аращи, щIэныгъэлI щIалэхэм дзыхь ящIыркъым мис а диссертацэ щымыIэжыныр мы дэ нэхъ тпэгъунэгъу тхыдэм траухуэн: нобэ зыуэ жаIэ, пщэдей зэрыхъунур пщIэнукъым, уи диссертацэр псыхэкIуадэ хъунри бетэмалщ.

Хь. М.: *Уэ уи щхьэкIэ дауэ уеплърэ Хэку зауэшхуэр нобэ литературэм, кином къызэрыщагъэлъагъуэм?*

Кхъу. Хь.: Куэд гъэщIэгъуэну хэлъщ. Гукъеуэ къозытри мащIэкъым. Си жагъуэ дыдэ мэхъу ди адэжьхэм апхуэдиз лъы щIракIута, апхуэдиз гугъуехь народ псом щIишэча ди ТекIуэныгъэм хуэфащэ пщIэ хуамыщIу щыслъагъукIэ, щIэблэ къытщIэхъуэр ар къыфIэмыIуэху-къыфIэмыIуэхуу къызэрыдэкIуэтейр.

Тхыдэтх, кинематографист, публицист гуэрхэм я дежкIэ бгъазэмэ, хьэдэгъуэдахэщ уи нэгу щIэкIыр. «СыткIэ дыхуейт апхуэдэ текIуэныгъэ, апхуэдиз абы уасэу щхьэ щIэтын хуейт?» – жызыIи къэунэхуащ. Иджы тхылъу сыт къыдэбгъэкIми хъуркъэ? Гитлер и «Майн кампф» нэгъунэ дэнэ дежи щащэ, нэмыцэ генералхэм я гукъэкIыжхэри аращ. Уэру къэуащ вермахтым – Гитлер и дзэм – и «лIыхъужьхэм» щытхъупсыр къезыгъэжэх тхылъ гъэщIэрэщIахэри. Ахэр къыдэгъэкIын хуейкъым, жысIэу аракъым. Щхьэпэщ къозэуахэр зищIысу щытар зэбгъэщIэныр. Ауэ, апхуэдэ тхылъхэм комментарий хуэдэ гуэрхэр щIыгъумэ нэхъ тэмэмт. Апхуэдиз «хьэй-уии» абыхэм щIепщIэкIынур сыт? Псалъэм щхьэкIэ, ФРГ-м щыщ авторхэм ятха «Лучший ас второй мировой» тхылъым иращIэкIым хуэдэу?

Нэмыцэ летчик Эрик Хартман, пэж дыдэу, щIалэ хахуэт. Щхьэм къимытIэсэн хуэдизщ абы кхъухьлъатэу ириудыхауэ яIуатэр – дыдейуи, ди дарэгъухэм яйуи. Ирагъэлейм шэч хэлъкъым. «Белокурый рыцарь» зы-

фIаща щIалэр сыт и лъэныкъуэкIи къабзэщ, лIыхъужьщ, дыдейхэр мыкIуэмытэхэщ, хьэрэмыжь защIэщ, хабзэншэхэщ, лейзехьэхэщ – аращ тхылъым и логикэр.

Сигурэ си щхьэрэ зэбгъэжауэ сеплъащ Сталинград зауэм теухуауэ США-м щащIа «Враг у ворот» фильмым. Iуэхур зэрыщытар (Сталинград деж) нэгъуэщIущ. Ар псоми ящIэ. Сыт атIэ комментарий, сыт хуэдэ гуэрхэр щIымыгъуу апхуэдэ фильм къэралым и телеканал нэхъыщхьэмкIэ къыщIэбгъэлъэгъуэн хуейр? Ди деж щытрах фильмхэми куэдрэ гуитIщхьитI уащI. «Штрафбат» сериалым и закъуэ пхурикъуни! Зэуэным хуэIэзэ, лIыгъэ зыхэлъ хэтакъым пхужыIэнкъым нэмыцэдзэм. Зауэ нэужьым дагъэлъагъуу щыта кинохэм хуэдэу, абыхэм я «фюрерри» нэфрэ делэIуделафэу, я генералхэри щхьэдыкъ защIэу, я сэлэтхэми, вагъуэ плъыжь зи пыIэм хэс урыс зэралъагъуу, «Гитлер капут!» жаIэрэ я Iэхэр яIэту зэхэтатэмэ, Европэ псор лъэгущIэт ящIу Волгэ, Кавказым нэс къэкIуэфынтэкъым нэмыцэхэр. Мыри дэнэ пхьын: я техникэри нэхъыфIу щытащ, зэуэнми нэхъ хуэгъэсат, «нэмыцэ дисциплинэри» хэлъхьэж. АтIэ, абы пэщIэувэу, къыздикIам ихужу и абгъуэм изыущэбыхьыжам лIыгъэрэ хахуагъэу нэхъыбэж игъэлъэгъуакъэ! Мис аращ псом япэу жыIэн хуейр, пэжыр гъуазэу къыхэтхрэ зауэм и тхыдэм дыкIуэцIрыплъмэ.

Штрафбатхэри, заградительнэ отрядхэри щыIащ, абы пцIы хэлъкъым. Ауэ дауэ уи фIэщ пхуэщIын «Враг у ворот» фильмым Н. С. Хрущев къызэрыщыгъэлъэгъуар? Партым и ЦК-м и лIыкIуэу Сталинград фронтым и Военнэ советым хэтым, и нэр къыщыпкIыу, и нэкIур зэблэшауэ, хъуанэцIанэр къыIурылъэлъу, кIийуэ кIэрахъуэ къиахкIэ сэлэтхэр атакэм еху. Фронтхэми, армэхэми я Военнэ советхэм ЦК-м и лIыкIуэу хэтахэм я Iуэху зыхэлъу щытахэр нэгъуэщIщ, сэлэтхэр атакэ щыкIуэ IэнатIэхэми ахэр нэсыххэртэкъым. Апхуэдэ тхыдэ къэгъэлъэгъуэкIэр и мыхьэмышхкъым «Штрафбат» сериалми.

Урысейм и ТхакIуэхэм я союзым и правленэм и зэхуэс Волгоград къалэм щекIуэкIырти, Сталинград зауэм хэкIуэдахэм я фэеплъ «ЩIыхь мемориалыр» зытет Мамай Iуащхьэм дыдэкIауэ псэлъэгъу схуэхъуат тIасхъэщIэх хахуэ, Совет Союзым и ЛIыхъужь, тхакIуэшхуэ Карпов Владимир. Ар езыр хэтащ штрафной батальоным, аращ и дамыгъэ лъапIэхэр къыщихьари. «ПцIыщ ахэр зы къэмынэу, – жиIащ Владимир Васильевич, сызэреупщIам и жэуапу. – Заградительнэ отрядхэм я къалэныр атакэ кIуэхэм къахэкIуэсыкIхэр, къыщIэпхъуэжхэр, дзэр япэкIэ щыкIуатэкIэ мыдэкIэ къикIуэт къэрабгъэхэр яубыдынырт». Апхуэдэущ ар наркомым и приказ цIэрыIуэм, № 227-м, зэритри. А отрядхэри дзэ псоми я щIыб дэтакъым. Зы армэм хуэзэу отряди 3–5-щ приказым къигъэувыр, ари цIыху 200 нэхъыбэ хэмыту. Отрядхэр зи щIыб дагъэувэри нэхъ хуэмыхуу къафIэщI дивизэхэрт.

«Штрафбат» дзэ лIэужьыгъуэхэр япэу къыщежьар нэмыцэдзэрщ. «Мыпхуэдэ къагъэунэхуащ» жаIэу Сталиным щыжраIэм, «Дэри щхьэ демыплъэрэ апхуэдэу тщIыуэ?» – жиIащ. Еплъахэщ. Ягу ирихьат, дызэрыщыгъуазэщи.

Хь. М.: *Сэ апхуэдэ бгъэдыхьэкIэр си гум нэхъ къищтэу аракъым, ауэ мыпхуэдэу жаIэуи урохьэлIэ: дэ сыт и лъэныкъуэкIи дызахуэмэ, ди вождри, ди генералхэри нэхъ губзыгъэмэ, зы щыуагъи яIэщIэмыкIамэ, ди сэлэтхэри нэхъ хахуэмэ, – дауэ хузэфIэкIа бийм апхуэдиз ди щIыналъэ иубыдын, апхуэдиз хэщIыныгъэ къыдитын, а уэ зи гугъу пщIа Волгэ, Кавказым нэс къыкIуэцIрыкIын?*

Кхъу. Хь.: Апхуэдэ зэпэлъытыкIи щыIэщ. Псори телъэщIауэ ятхыу

зэрыщытари щэхукъым. Нобэ нэгъуэщI зыгуэрущ зэратхыр, абыкIэ гуэныхь дыхуейкъым.

Тхыдэ тхыным ехьэлIа лэжьыгъэр, историографие жыхуаIэжыр, куэдмащIэми, къытокI зауэм и тхыдэр зы плъыфэ зэфэзэщкIэ, зы идеологие хэубыдыкIам и мэсхьэбым адэкIи-мыдэкIи щхьэпримышу къетхэкIыным. Гулъытэ хэха хуащI япэм, тхьэ зэхуаIуам хуэдэу, хъийм икIауэ щIауфэу щытам: къытпэува бийм и къарур, и зэфIэкIыр къэрамыдзэным зэрану къишам, Iэмалыншагъэу щымыта хэщIыныгъэу дзэм игъуэтам; акъыл зэтескIэ уегупсысмэ, тэмэму пIэрэт, зыгуэркIэ абы дзэр хуейуэ, хуэныкъуэу пIэрэт, жыхуэпIэ ебгъэрыкIуэныгъэ щхьэхуэхэм, дзэм унафэ зэрыхуащI щIыкIэм гущIэгъумрэ цIыхугъэмрэ япэIэщIэу хэлъам; зауэ жыхуаIэр къызэрежьэрэ дунейм къыщымыхъуам хуэдиз зауэлIу гъэр хъуахэмрэ бийм гухьахэмрэ я бжыгъэм, коллаборационизмкIэ зэджэ бийм и лъэныкъуэр къэзыщта ди къэрал цIыхухэм я зэщIэхъееныгъэм; карательнэ органхэм – зыубыдзыгъэтIысхэм – езы дзэм и кIуэцIкIэ щызэрахьа лейм, зи гугъу тщIа приказ № 227-м, 1942 гъэм июлым и 28-м къыдэкIам, и ужькIэ псом хуэмыдэу зэщIэплъам; лъэпкъ Iэджэм, абы ди гъунэгъу, ди къуэш я хэкум ираша лъэпкъхэри хэту, къуаншагъэу кIэлъызэрахьам.

Апхуэдэ гуэри зэкIэ зэрыдимыIэм дэпчых хъунт ТекIуэныгъэм и инагъым, и нурым и хьэтыркIэ, ауэ тхыдэ тхыным ухуэкIуэмэ, щIэныгъэм, наукэ хъужым, и мэсхьэбым утету убгъэдыхьэмэ, а псоми уи нэр хуэбуфIыцIу игъащIэкIэ уекIуэкI хъунукъым.

Хь. М.: *Ярэби, дауэ пIэрэ-тIэ, нэхъ тэмэмыр хэбубыдыкIа зэрыхъунур?*

Кхъу. Хь.: Сэри ар, пыплъхьэни пыпхыни хэмылъыжу сощIэ, жысIэу си щхьэ теслъхьэфынукъым. Къэралым, дзэм я унафэщIу щытахэм щыуагъэу яIэщIэкIар ягъэвууныр зи псэм и кIэнфетхэм мыхъуу, нэхъ тэмэму, нэхъ зэпIэзэрыту Iуэхум егупсысхэм ящыщ зым жиIэр щапхъэу къыпхуэсхьынщ: пэжыр тхыжын, шэч къызытумыхьэну документхэр тегъэщIапIэ пщIыкIэрэ, модрейхэми мыдрейхэми къаIуатэм зыдумыгъэхьэхыу, пэж дыдэу къэхъуакъэщIахэр къэгъэлъэгъуэн; япэм Хэку зауэшхуэм и тхыдэр щатхыжым политикэм, идеологием я хьэтыркIэ хатхахэр хэгъэкъэбзыкIын; ящIахэр, ялэжьахэр захуагъэ защIэу къыщIрагъэдзын, я щхьэ щытхъужын мурадкIэ тхыдэм хагъэмбахэр хэгъэкIыжын; иджыри къэс тхыдэтххэм гу зылъамытэу къэнахэр зэщIэугъуеижын, къагъэува кхъупхъэ ткIийм темыкIыу зэхалъхьахэм щIэрыщIэу еплъыжын; зауэр щекIуэкIым къэхъуа трагедие, драмэ теплъэ зиIэ Iуэхугъуэхэр къыубжэкIкIэ зэфIэмыгъэкIауэ, ахэр къызыхэкIар къэхутэн; зыр зым къыгуэхыпIэ имыIэу екIуэкIа тэмэмхэмрэ мытэмэмхэмрэ, захуагъэхэмрэ къуаншагъэхэмрэ, идеологие хэхам зыдемыгъэхьэхыу, зэпэлъытауэ, зэпэшэчауэ, тхыдэм и курыкупсэм утеIэбэурэ, Iуэхум и пэжыпIэр къэтIэщIын.

Хь. М.: *Хэт жыпIа апхуэдэу къэзызыгъэувыр?*

Кхъу. Хь.: Нобэ Урысейм щылажьэ тхыдэтх пашэхэм ящыщ зыщ, ари Урысейм ОборонэмкIэ и министерствэм деж зауэм и тхыдэмкIэ щыIэ институтым и унафэщI, профессор В.А. Золотаревщ, «Новая и новейшая история» журналым тета абы и статьям пкърылъ гупсысэхэрщ.

Сэри сыкъащти, аращ сфIэзахуэр. Абы къыхэкIыу ди щIэджыкIакIуэхэр махуэ къэс зримыхьэлIэ, республикэ тхыдэтххэми иджыри къэс зрамыку гуэрхэр щIызгъужынут.

Япэрауэ, цIыхум щысхьрабгъу хуамыIэу зэрыщытар Главнокомандующэм деж къыщыщIэдзауэ, батальоным, ротэм и командирым деж щиухыжу. Белорус тхакIуэ цIэрыIуэ Быков Василь езыр зауэ гуащIэхэм я курыкупсэм хэтат, сэлэт къызэрыгуэкIыу окопэхэм исат. Игу къыщIитхъыу

итхыжат: «ЦӀыхум зыми гущӀэгъу хуиӀэтэкъым. Фронтым псоми лимит щыхуагъэуват, псори щыдефицитт, мардэ пыухыкӀами къузауэ итт, цӀыхухэм я бжыгъэм нэмыщӀ. Щагъасэу, щызэхуашэсу тылым щыӀэ щӀыпӀэ бжыгъэншэхэм къэрашурэ, кӀэ имыӀэу фронтым къашэрт, догъасэ жаӀэурэ зи фэр ираха, куэд-мащӀэми фоч зэраӀыгъыным хурагъэджа тхьэмыщкӀэ гупхэр, я нэхъыбапӀэм урысыбзэкӀэ къагурыӀуэр мащӀэ дыдэу».

Мис а иужьрейхэм яхэхуат Кавказым, Азие Курытым къраша мин, минищэ бжыгъэхэр, «УпщӀэ пыӀэ гуп» зыфӀащахэм хуэдэ защӀэхэт, здашэри, щӀашэри къагурымыӀуэу, Ӏэ тедзэжыкӀэ къудей ямыщӀэу, «налевэри», «направэри» я зэхуэдэу. КӀуэдыкӀейуэ кӀуэдащ ахэр. ӀэджэкӀэ къэралым дежкӀэ нэхъ щхьэпэнт ахэр колхозхэм щагъэлэжьамэ, Ӏэщ ягъэхъуу, мэкъу, мэш ящӀэу – фронтым абыкӀэ дэӀэпыкъуу. Мо тхьэмыщкӀэ къомыр, Ӏэщи кърамытауэ, фочыпэри здагъэзэнур дахэ-дахэу ямыщӀэу, зэуапӀэм ӀуакӀутэри, куэдыр къаукӀащ, нэхъыбэжыр гъэр хъуащ.

Зауэм щыуагъэу хэлъар, цӀыхум щысхь зэрамыӀар щыщӀапщытыкӀкӀэ, нобэрей тхыдэтххэм гулъытэншэу къагъанэркъым абы и лъэныкъуэкӀэ езы Жуков Г. К. дыдэм гуэныхьу телъыр. Куэдым нэхъ зэрафӀэкъабылымкӀэ, Жуковыр нэсу Сталиным и Ӏумэтым итт, цӀыхум щымысхьыным тещӀыхьат текӀуэныгъэу къихьари. Дзэзешэ зэчий и лъэныкъуэкӀэ къапщтэмэ, Жуковым и гъуазэр Сталиным и дерсхэрт: ар сыт и уасэу щытми, зы лъэбакъуэкӀи къимыкӀуэтын, таран зэуэкӀэм къытемыкӀын, «линейнэ» жыхуаӀэ ебгъэрыкӀуэкӀэм, и занщӀэр и гъуэгуу кӀуэцӀрыкъутыкӀыным нэхъ тетын, бийм къыпикӀухьу, абы и нэзхэр гуиупщӀыкӀыу, и щӀыбагъым къыдыхьэу хигъэщӀэн адэ-модэхэм хэмыту. Берлин операцэр зэрыригъэкӀуэкӀамкӀэ Жуковыр гунэф дыдэу къыщӀэкӀауэ къэзылъыти щыӀэщ. Псом хуэмыдэу, сыт и лъэныкъуэкӀи зызыгъэбыда къалэм танкхэр дигъэхьэу къызэрыригъэкъутам щхьэкӀэ. Ар уи фӀэщ умыщӀми хъунущ, ауэ ипэжыпӀэкӀэ зэрыщытам уеплъыжыну зэранкъым.

Псоми я тӀасхъапӀэр – зауэм и Ӏуэхум политикэ куэдыӀуэ зэрыхэтар – Берлин деж нэхъри наӀуэ къыщыхъуащ. Берлин къищтэну нэхъ зыхуэфащэри, нэхъ къызытехуэри, дауи щӀыи, ди дзэр арагъэнт. Ауэ хуагъэфащэ апхуэдиз цӀыху гъащӀэ тумыгъэкӀуадэу ар зэфӀэкӀыну щытауэ. ИтӀани: япэрауэ, Берлин ди союзникхэм (инджылыз-американхэм) япэ дищрэ къатщтэмэ, нэхъ къекӀут; етӀуанэрауэ, къэнэжа нэмыцэдзэр союзникхэм я дзэм гухьэу, зэгъусэу дэ къытпэувыжынымкӀэ шынагъуэ зэрыщыӀэм ди командованэр къигъэгузавэрт. Пэжу, иджы къызэрахутэмкӀэ, апхуэдэ шынагъуэр дыдейхэм ягъэбэтэӀуат. ИкӀи фӀэщ щӀыгъуейт ар – абы нэсауэ, США-мрэ Англиемрэ Гитлер и пыхъуэпышэхэм ягухьэжынкӀэ хъуну щытауэ. Абы трикъузэу ди пропагандэм щыщӀидзар «Зауэ щӀыӀэ» зыфӀащам и ужькӀэщ.

Бжыгъэхэм захуэдгъэзэнщи, Берлин къэщтэным Совет армэм иришэлӀащ цӀыхуу мелуани 2,5-рэ, танкрэ САУ-рэу (самоходная артиллерийская установка) 6250-рэ, кхъухьлъатэу 7500-рэ. Танкхэмрэ САУ-хэмрэ я нэхъыбэр зыгъэзапӀэ ямыӀэу къалэ уэрамхэм дагъэхьэри (Жуковым и унафэкӀэ) топхэмрэ фаустпатронхэмкӀэ (иджырей гранатометхэм хуэдэ гуэрхэщ) къакъутащ.

НэгъуэщӀи хэлъщ мыбы. Берлин зэрыщыту къаухъуреихьат. КӀуэаракъэ, я хьэ, я джэд къыдэмыкӀыну. Абы нэмыщӀыжкӀэ, къалэр зэпаупщӀри, тӀууэ, щыуэ зэгуагъэзат. Берлин гарнизоным махуэ бжыгъэ нэхъ дэмыкӀыу зыкъитынут, кӀуапӀи жапӀи яӀэжтэкъым. Ауэ абы пэплъэ нэхърэ, епӀэщӀэкӀмэ нэхъ къащтащ, абы аргуэру текӀуэдэну минищэхэм я гъащӀэм щымысхьу.

ЩӀэуэ къытрадза документхэм гъэщӀэгъуэн дыдэхэм уащрохьэлӀэ. КъызэрыщӀэкӀымкӀэ, Москва щызэхалъхьа планым хэттэкъым бронетехни-

кэр апхуэдэу дзэ псом япэ ираутIыпщхьэну. Ар езы Жуковым къыбгъэдэкI «жэрдэмт». Танкыдзэхэм я командирхэм къагурыIуэртэкъым а «губзыгъагъэр», куэдрэ къэхъурт зэрымыарэзыр щамыбзыщIи – мыхьэнэ лъэпкъ имыIэу танкыдзэхэм яхь хэщIыныгъэр ялъагъурти. АрщхьэкIэ маршалыр IурыIэбэпIэншэт, псоми гъэзапIэ имыIэу япиубыдырт: «ЯпэкIэ кIуэтэн!». «Апхуэдэу укIуатэ хъунукъым» жызыIэу къэува командир щхьэхуэхэми щысхьакъым, «паникер» фIащри ирагъэсыкIащ. ХэщIыныгъэшхуэ дыдэ ягъуэтат 3-нэ, 4-нэ гвардие танк армэхэм. 1-нэ танк армэм танкыу иIам и процент 45,3-р къагъэсащ, и бронетехникэм и процент 47-р къакъутащ. Псом хуэмыдэжу гущIыхьэщ цIыху бжыгъэу хэкIуэдар.

Хь. М.: *Дэ къыдгуэту зэуа армэхэр дауэ щытауэ пIэрэ абы и лъэныкъуэкIэ?*

Кхъу. Хь.: Англо-американ дзэхэр дыдейхэр зыхэтам хуэдэ зауэ гуащIэ зэи хэхуахэкъым. Нэхъ щытыкIэ гугъу дыдэ щихуами, ахэр я цIыхум щысхьт, зэрагъэзахуэрт. Англиер зауэм хыхьат СССР-м япэкIэ – 1939 гъэм. ИтIани а къэралым и дзэхэм хэщIар зэрыхъур цIыху мин 370-рэщ, США-м ейм – цIыху мин 322-рэ 188-рэщ.

Зауэр, ар дэнэ пхьын, гугъущ, текIуэныгъэр къэпхьыным куэдым я щхьэр халъхьэн хуей мэхъу. ИтIани узыгъэгупсысэщ мы бжыгъэ къэдгъэлъэгъуахэр.

Гу лъытапхъэщ мыпхуэдэ Iуэхуми. Дэ сыт хэтщIыкIрэ абы, ауэ Берлин апхуэдиз танк дагъэхьэу къызэрырагъэкъутар щыуагъэт жаIэу, академиехэм щаджу щытамэ, къэмыхъункIэ хъунт 1994 гъэм федерал дзэхэр Шэшэным щрашэм къэхъуар. Танк колоннэр кIапсэлъэрышэу Грознэм и уэрам нэхъыщхьэм даутIыпщхьэри, кърагъэкъутащ гранатометхэр яIыгъыу абы къапэтIыса боевикхэм. Илъэсыщiэ жэщым къалэм дэкIуэдащ «Майкоп бригадэ»-кIэ зэджэ дзэ гупыр.

Куэдрэ къэхъуу щытащ совет календарым плъыжьу тетха махуэхэм ирихьэлIэу «махуэшхуэ саугъэт» хьисэпу къалэ, къуажэ гуэрхэр къащтэну щебгъэрыкIуа. КъайхъулIа-къаймыхъулIакIэ и гугъу сщIынкъым – тIум хуэдэуи къэхъуу щытагъэнщ, ауэ стратегие е тактикэ и лъэныкъуэкIэ мыхьэнэ гуэри зимыIэ зы Iуащхьэ закъуэ е зы къуажэ цIыкIу махуэшхуэ къэсам ирихьэлIэу къаубыдын щхьэкIэ лейуэ цIыхухэр щагъэкIуэд къэхъуу зэрыщытар шэч къызытумыхьэнщ. ТкIийуэ убгъэдыхьэмэ, Берлин операцэри абы тещIыхьат – Майм и 1 махуэшхуэм ирихьэлIэу фашистхэм я къалащхьэр къэубыдыным куэд, куэд дыдэ ирапхырт, зэрыгурыIуэгъуэщи, политикэм пыщIауэ.

Мыпхуэдэ политикэм – ар политикэщ, стратегиекъым икIи тактикэкъым, дэнэ щIыпIи бжьыпэр щрату зэрыщытам и щыхьэт Берлини сынэмысу, къыпхуэсхьыфынущ. Ар епхащ Къэбэрдей-Балъкъэр партизан отрядхэр зытета зэуэкIэм. Мыбы и щхьэр тричу апхуэдэу тепсэлъыхьхэу сэ зэхэсхакъым икIи сыкъеджакъым. Сэр-сэрурэ сегупсысауэ аращи, сыщыуэмэ, къысхуагъэгъунщ.

Партизан зэщIэхъееныгъэр ди деж зэрыщекIуэкIамрэ нэгъуэщI щIыпIэхэм ар зэрыщыщытамрэ зэтехуэркъым. Псом япэу уигу ибгъэлъын хуейщ ди республикэр оккупантхэм куэдрэ зэрамыIыгъар – район-районкIэ тещIыхьауэ, мази 2-м щыщIэдзауэ мази 5-м нэс. Партизан отрядхэр бийм и щIыбым жыжьэу къыдэмыту, фронтым и гъунапкъэм бгъурысхэт, зэпымыууэ щыIэ дзэм (37-нэ армэм и штабым) и унафэм щIэту. Нэхъыбэу ягъэзащIэри военнэ къалэнтэкъым – политикэ, пропагандэ къалэнт. Абыи щхьэусыгъуэ иIэт. Фашист пропагандэм хъыбар нэпцI игъэIурт кавказ лъэпкъхэр Гитлер и армэм гухьауэ, нэмыцэхэр къызэрыкIуар я нэу, я псэу,

советскэм хуэмеижу, «хуитыныгъэр къахуэзыхьа» германыдзэр сыткIи даIыгъыу. Мис ар зэрыпцIыр цIыхубэм фIэщ щащIын хуейт партизанхэм, зи нэхъыбапIэр щIыпIэм ис лъэпкъхэм къахэкIахэм. Абыхэм коммунист партым, совет къэралым хуаIэ пэжыныгъэм и дамыгъэу увын хуейт советхэм я махуэшхуэхэм хуагъазэурэ бийм зэрытеуэр. Мис арауэ къысфIощI ди партизанхэм ирагъэкIуэкIа операцэ нэхъыщхьэхэр апхуэдэ махуэшхуэхэм щIытехуэр. Абы мыри щыхьэт тохъуэ: ди партизанхэр бийм теуэху – зауэм и лъэныкъуэкIэ мыхьэнэуэ иIам емылъытауэ – ар Совинформбюром къитхэм хэхуэрт. А щIыкIэмкIи дуней псом щызэлъащIысырт. Мыри гъэщIэгъуэнщ: партизанхэм я операцэ нэхъыщхьэ псоми зэпымыууэ щыIэ дзэм хэхауэ 2-нэ гвардие дивизэм щыщ зауэлI гупхэр хэтащ. Ауэ Совинформбюром къитхэм ар къыхэщыртэкъым.

Партизан зэщIэхъееныгъэм и тхыдэр зэратхыжым нэгъуэщI куэди хэтщ, щIэуфауэ къэнауэ. Уегупсыс зэрыхъунумкIэ, партизанхэм я мурад куэд бийм деж щэхуу нэсырт. Апхуэдэу хэкIуэдащ Налшык партизан отрядыр. Бгым зэрызэпрыкIыну гъуэгум къыщыпэтIысхэри къызэтраукIащ.

Хьэбэз къуажэм бийм щытеуэну траухуат ноябрым и 7 жэщым, Октябрь революцэр илъэс 25-рэ щрикъум. Шэджэм, Бахъсэн аузхэм щызэпрыкIым Нагорнэ – Дзэлыкъуэ гупым цIыхуитI хэкIуэсыкIыжащ. Командирхэм шэч яIэ хъуащ: бзэгу ямыхьыну пIэрэ? (ИужькIэ а шэчыр пэжу къыщIэкIащ). Абы къыхэкIауэ къыщIэкIынущ яубзыхуа пIалъэм нэмысу, ноябрым и 1-м, партизанхэр къуажэм зэрыдыхьар. Япэм зэрызэгурыIуа къуэкIыпIэ лъэныкъуэмкIэ мыхъуу, къухьэпIэ, ищхъэрэ лъэныкъуэмкIэ къыщеуэу. Абы и фIыщIэкIэ, уIэгъэ хъуа зытIущым нэмыщI, укIыгъэкIэ зыри яхэмыщIу, къуажэм къыдэкIыжахэт, бийм хэщIыныгъэ иратауэ.

Ди партизан зауэхэм я нэхъ гуащIэу щытащ Лэскэн къуажэм щекIуэкIар. Мыр зэрагъэхьэзырам укIуэцIрыплъмэ, зы шэчи къыщIытепхьэн щыIэкъым ар куэдрэ зэлIэлIа агитацэ, пропагандэ Iуэхуу зэрыщытам. Къуажэм теуэн хуейт декабрым и 5-м, Сталин Конституцэм и махуэм. Партизанхэм я гъусэт 2-нэ гвардие дивизэм щыщ дзэ гупышхуэ. Шэч уощI мыбы щыгъуи бийм и лъэныкъуэм Лэскэн зэрытеуэнур ящIэу щытауэ. 2-нэ дивизэм и тIасхъэщIэххэм быдэу жаIат узыщышынэн къару нэмыцэхэм къуажэм щамыIэу. АрщхьэкIэ, зэхэуэм зэрыщIидзэу, наIуэ хъуащ теуахэр ныбгъуэхьэшым зэрырашар. Нэмыцэхэм занщIэу къуажэм кърашэлIащ танкхэр, бронемашинэхэр, уеблэмэ 6-уэ зэгуэт реактивнэ минометхэр (ди «катюшэхэм» хуэдэхэт). Партизанхэри, мыдрей зауэлIхэри я псэ еблэжакъым къыхуагъэува къалэныр ягъэзэщIэн папщIэ. ЗыпэмыплъауэкъэхъуащытыкIэм и зэранкIэ партизанхэм куэдыIуэ яхэщIащ – 15 къаукIащ.

Мыхэр къыхэзгъэщ щхьэкIэ, гузэрыдзэ зыми хэслъхьэну си гуращэкъым. Зауэр зауэщ, абы цIыху хэмыкIуадэу текIуэныгъэ къыщыпхуэхьыркъым. ИтIани, нобэ ди акъылыр здынэсыр уи пщалъэу убгъэдыхьэмэ, гуныкъуэгъуэ тIуащIэщ дзэзешэхэм я гурымыкъыгъэкIэ е политикэм, пропагандэм я ефIэкIуэныгъэ щхьэкIэ гъащIэ куэдыIуэ зэрагъэнар.

Пропагандэм зыри и мыпэрмэну, абы зыгуэри щхьэузыхь щIыхуэпщIын щымыIауэ си псалъэм кърахыну сыхуейтэкъым. Идеологие зэмылIэужьыгъуэхэр щызэпэщIэт зауэм абы увыпIэшхуэ зэрыщиубыдыр наIуэщ.

Хь. М.: *Ди партизанхэм ятеухуауи хъыбар зэхуэмыдэхэр къокIуэкI: «Морати, мырати, мобы хунэсатэкъыми, мыбы хунэсатэкъыми, мобыхэм мыдрейхэм хуэдэу щхьэ щымытахэрэ?..»*

Кхъу. Хь.: Апхуэдэ хъыбархэм «документ лъабжьэу» яIэр зы закъуэщ – 1946 гъэм зэхэта 18-нэ областной парт конференцым республикэм

и унафэщI Мазин Н. П. щищIа докладымрэ «лъэпкъ Iуэхур» республикэм щагъэбгъунлъэным зыдрагъэхьэхыу а зэманым зэхалъхьа нэгъуэщI гуэрхэмрэщ.

Партизан зэщIэхъееныгъэр къызэрызэгъэпэща щIыкIэр хуабжьу шыбгъэ къурилъхьат Мазиным. Абы дежьууахэри къахэкIат конференцым и делегатхэм. ГъэщIэгъуэн дыдэт Прохладнэ районым къикIа гуэрымрэ ди партизанхэм я комиссару щыта Къудей Чэримрэ яку къихъуа зэныкъуэкъур. «Фэ, – сабэр дрипхъейт Прохладнэм къикIам, – Ковпак и рейдхэм хуэдэ зыгуэр сыту евмыгъэкIуэкIарэ?»

«Ковпак и рейдхэр» ди партизанхэм «хуагъэпIийуэ», ираудэкIыу ноби ущрихьэлIэ щыIэщ. Ковпак С. А. Совет Союзым тIэунейрэ и ЛIыхъужьщ, генералщ. Иджыри дигу къэдгъэкIыжынщ: Къэбэрдей-Балъкъэрым и районхэр оккупантхэм зэраIыгъа пIалъэ кIэщIым партизан зэуэкIэм мыбы зыщиубгъуну хунэсакъым. 37-нэ армэм и дзэм хэту 1943 гъэм и январым Налшык къыщыдыхьэжам, партизан отряд зэгуэтыр зэрыхъужыр цIыхуи 130-рэт. Ковпак зи пашэр мин бжыгъэкIэрэ ялъытэ соединенэ инт. Ар илъэси 4-м нэс Украинэм и мэз Iувхэм щIэсащ, фашистхэм я тылым рейду 5 щригъэкIуэкIащ, псори зэхэту километр мини 10 гъуэгуанэу зэпачу. Дыдейхэм яIа зэманымрэ зэрыта щытыкIэхэмрэ абыхэм дауэ ебгъэпщэн? Ар гупсэхуу конференцым щIэсхэм ягуригъэIуащ Къудейм, адрей къыпаубыдхэми хуэфащэ жэуап яритащ. Сабэ дэзыпхъейхэм тIэкIу заущэхужат. Арами, конференцым къищта документхэм партизан зэщIэхъееныгъэм парт унафэ зэрыхуащIа щIыкIэр мытэмэму къэлъытэнур къыхэнащ.

Абы и пэкIэ, 1944 гъэм, къэхъуа Iуэхухэм щыгъуазэр мащIэ дыдэщ.

Нэхъ ящIэжынуращи, ВКП(б)-м и ЦК-м и унафэкIэ и къулыкъум трагъэкIат партым и обкомым и япэ секретарь КIумыхъу Зубер. ТрагъэкIами, жыжьэ яхьатэкъым – Къэбэрдей АССР-м и Народ Комиссархэм я Советым (правительствэм) и унафэщIу ягъэувыжат. Москва ятхыу щIадзащ: еIым-еIщ, апхуэдэ къулыкъу абы щхьэ иратыжа? Письмохэм ящыщ зым ипкъ иткIэ, партым и Центральнэ Комитетым комиссэ къызэригъэпэщащ КIумыхъум 1941–1942 гъэхэм иригъэкIуэкIа лэжьыгъэр щIэрыщIэу къипщытэну. А письмор зытхам КIумыхъум нэхъыщхьэу кIэрилъхьэр партизан Iуэхум унафэ зэрыхуищIа щIыкIэрт, мо зыр нэхъ игъэкъуаншэ щхьэкIэ, партизан псори игъэпудырт. Арати, КIумыхъур и къулыкъу псоми трагъэкIри, абыкIэ зэфIэкIащ, партизанхэм кIэрацIэлъар ЦК-м и документхэм къинащ, ди обкомми абы зыдимыщIу хъуакъым.

Зэрыщыту, зэщIэгъэуIуауэ къатщтэрэ ди партизанхэм я IуэхущIафэхэм деплъмэ, жыIапхъэщ: и чэзу хъуащ абыхэм ирапх хъыбар мыфэмыцхэр дгъэбэяуну, я тхыдэ пэжыр ттхыжыну. Ар зыуэ. ЕтIуанэраща, партизанхэм ехьэлIауэ щыIэ бжыгъэхэр Iумпэм щIэтщIын щхьэусыгъуи слъагъуркъым.

Зэуэн щыхъуа зэман кIэщIым къриубыдэу Къэбэрдей-Балъкъэрым и партизанхэр нэмыцэ гарнизонхэм бгъуэнейрэ теуащ, оккупантхэм я штаб зыбжанэ зэтракъутащ, бийм и сэлэту, офицеру 700 яукIащ, 31-рэ гъэр къащIащ; бийм къыIэщIагъэкIащ топу 10, патрону мини 10, топышэу мини 5, автомашинэу 5, мотоциклу 9, пулемету 3, фочу 18; гитлеровцхэм ирахужьа Iэщу мин 68-рэ къытрахыжащ; танкыу 1, бронемашинэу 1, хьэлъэ зэрылъ автомашинэу 3, пулемет, миномет къэуапIэу 10, хьэлъэ, ерыскъы зэрылъ гу 20, лъэмыжу 2 якъутащ; гъэсыныпхъэ зэрыт цистернэу 2 къагъэуащ.

Хь. М.: *Iумпэм щIын хуейуэ къыщIэкIынкъым. Ауэ кIуэ пэтми нэхъ*

хэкъузауэ жаlэ апхуэдэ бжыгъэхэм я нэхъыбапlэр къагупсысауэ, я щхьэр нэхъ ягъэлъэгэн, ямыщlар ящlауэ къыщагъэхъун щхьэкlэ…

Кхъу. Хь.: Адэ пасэ дыдэу екlуэкlа зауэхэм деж къыщыщlэдзауэ къокlуэкl текlуэныгъэр къэзыхьахэмрэ хагъэщlахэмрэ я бжэкlэр зэтемыхуэу. Ар тхыдэтххэм фlыуэ ящlэ, пэжыр здэщыlэр зы бжыгъэ цlыкlу гуэрым (бжыгъэшхуэми аращ) «кlуэцlысыр» аракъым – бжыгъэ псоми зэхэту узыхуашэжырщ, бжыгъэр къыщlагъэсэбэп щхьэусыгъуэрщ, тенденцие жыхуаlэжырщ. Мис а «узыхуашэжыр» щызэблашырщ нэхъыкlэр. Зауэм теухуауэ иужьрей илъэсхэм Урысейм щытрах фильмхэм lэмал имыlэу щlагъэж тхьэщlэпсым хуэдэщ языныкъуэхэм ятххэри. lэджэ мыхъумыщlагъэ хэлъащ, къапщтэмэ, ди союзникхэм я зэуэкlэм, дзэм унафэ зэрыхуащl щlыкlэм. Атlэми, девгъэплъыт США-м, хьэмэ Англием зауэм теухуауэ ящl фильмхэм. Ахэр иджы икlыхэркъым ди телеканал дэтхэнэми. «Дзэм хамэ хэткъым» жыхуаlэ дыдэм хуэдэщ, псори зэгъусэхэщ, зэрыlыгъхэщ, зэрогъэпэжхэр, дисциплинэмрэ цlыхугъэмрэ зэlэпэгъущ. Дыдейхэм lэмал имыlэу зы фlеягъэ гуэр хаlун хуейщ, псоми уигу ящигъэкlыу, псэемыблэжу хэкур зыхъумахэрщ уигу зыщагъэкlыну иужь итыр. Дэ ди дзэм ишэчам елъытауэ мобыхэм зауэм и жыр ауэ сытми къащlихуам хуэдэщ. Итlани дунейр къезыгъэлар ахэрауэ езым я цlыхум и фlэщ ящlыф.

Хьэмэ, къэтщтэнти иджы ехьэжьауэ ди ТВ-м къигъэлъагъуэ «Агент 007» – фильм къомыр. Англием щыщ разведчик (дэ дызэресамкlэ – шпион) Джеймс Бонд пащlэгъэлыгъуэ зыхуамыщlыфрэ лъэрыщlыкl имыщlыфрэ щыlэкъым. Бзаджэщ, мышынэщ икlи lэмалшыщ. Дэ ди разведчикхэр куэдрэ «хьэпэщыпхэ» зыщl лъагъуныгъэри и хьэрэмкъым. Ауэ абы и щхьэр игъэуназэркъым. Къагъэlущ хъуну къраутlыпщ тхьэlухудхэри, сыт, вындыпэр иlыгъыу къалъхуащи, езым хьэщыкъ къещl. Езыри лэгъунакlуэ щауэщи, фи унафэщlым къалэн къыщищlар екlуу гъэзэщlэным хуегъэlурыщlэ. КГБ-м и пыlэкури кlуэрыкlуэм тету къахуреудри, запад демократием и напщlэ телъ щlэкъуныгъэхэр текlуэн папщlэ и псэ емыблэжурэ, дунейр къулейсызыгъэ инхэм къарегъэл.

И закъуэпцlий! Атlэ, ар къамыщтэм, хэт щапхъэу къащтэн Англием хьэмэ Америкэм я щlалэгъуалэм?!

Къэбэрдей-Балъкъэрым партизан зэщlэхъееныгъэр тэмэму зэтегъэпса зэрыщымыхъуар а lуэхум Кавказ Ищхъэрэ псом ныкъусаныгъэу щыхэлъам щыщ зыщ. Апхуэдэу ар къагъэлъэгъуэну иужь йохьэ иджы дыдэ дунейм къытехьа лэжьыгъэ щхьэхуэхэм я авторхэр. Апхуэдэщ къапщтэмэ, къэрэшей тхыдэтх Алиев Кази-Магомет и тхылъхэр («Свет и тени партизанской войны», «В зоне Эдельвейса»), интервью, статья щхьэхуэхэр, интернетым ирилъхьэхэри хэту. Хъарзынэщ – жыпlэнт. Арщхьэкlэ пхужыlэркъым. Пэжыр къилъыхъуэу тхьэ иlуэурэ, езым зыщегъэуэж авторым. Щlэныгъэм (наукэм) и хабзэ ткlийхэм уи нэр яхуэбуфlыцlу, пэжыр къыпхуэгъуэтынукъым, нэхъри псори зэхэбгъэзэрыхьын мыхъумэ. 1942–1943 гъэхэм Кавказым щекlуэкlахэм, къыщыхъуахэм ятеухуауэ архивым хэлъ документхэр псори (псори, езым и lуэху еплъыкlэм тегъэщlапlэ хуэхъухэм нэмыщl) пцlы зэфэзэщхэу, псори парт унафэщlхэмрэ НКВД-м и лэжьакlуэхэмрэ къагупсысахэу, зэтрауфауэ жеlэ. Сыт щlызэтрауфари? Партизан зэщlэхъееныгъэр къызэрызэрамыгъэпэщыфар щlэуфэн – ар зы. Етlуанэу, нэхъыщхьэри аращи, къэрэшей, балъкъэр, шэшэн, адрей лъэпкъхэр я хэкум зэрырашам щхьэусыгъуэ къыхуагъуэтын мурадкlэ. Ахэр щыуагъэкlэ ирашауэ зэрыщытар къыщlигъэщынырщ псори зытещlыхьар. Ярэби, жыпlэнт, ар къыщlагъэщатэкъэ, хэт ар щыуагъэу, къуаншагъэ ину, телъыджэлажьэу къэзымылъытэр? Делэ е бзаджэнаджэ гуэри щыlэнкlэ

хъунщ къимылъытэу. Апхуэдэ зырызым щхьэкIэ мыпхуэдиз дауэ-банэ ухэтыну захуагъэу пIэрэ?

Къызгуроlуэ, гукъеуэ мыухыж яIэщ абыхэм. Я лъэпкъым лейуэ къытехьам иджыри къэс егъэхыщIэхэр. Мыухыж темэщ литературэм дежкIи, щIэныгъэм дежкIи. Гуемыlу уэзыгъэщIыр нэгъуэщIщ – адрей лъэпкъхэм, ирамышахэм, псом япэу адыгэхэм, яриlуэкIырщ. ЖиIэну зыхуейм и щхьэр тепчмэ, къыщIэщыр мыращ: къэбэрдейхэм нэхъ мащIэу яхэтакъым дезертирхэри, епцIыжакIуэхэри, ахэр сыту ирамышарэ? Зэпебж къэрэшейхэу нэмыцэхэм ядекIуэкIахэмрэ адыгэу нэмыцэхэм япыщIа хъуахэмрэ я бжыгъэр, дэтхэнэ лъэпкъри а зэманым зэрыхъуу щытам пилъытурэ… Мыр иджы къежьа тхыдэ тхыкIэхэм ящыщ зыщ. Лъэпкъхэр фIыуэ зэригъэлъагъуну пхужыIэнкъым. Адыгэ унагъуэу 1944 гъэм ирашахэм, бандэ отрядхэм хэтахэм я бжыгъэм тракъузэ нэгъуэщI къэрэшей авторхэми, дэ ди балъкъэрхэм ящыщ гуэрхэри ящIыгъуу. (Еплъ, псалъэм папщIэ: Н. М. Будаев. Очерки политической истории народов Северного Кавказа в XVI–XX вв. Нальчик. 2007).

Хь. М.: *Уэ дауэ уеплърэ – сыт мыпхуэдэ «литературэм» унафэу тещIыхьыпхъэр?*

Кхъу. Хь.: Абы унафэ лей хуейкъым. Закон щыIэщ лъэпкъхэм яку хьэргъэшыргъэ дэзылъхьэ тхыгъэ къытебдзэ мыхъунуи, абы тетын хуейуэ аркъудейщ. Къытрадзэмэ, прокурор, суд щIыщыIэр апхуэдэ зыгуэрщ. Тхыдэм щIэныгъэлIхэр зэреплъыр зэтемыхуэмэ, абыи хабзэ иIэщ – щэн яхэлъу, нэмыс зэхуащIу я Iуэху еплъыкIэр ягъэлъагъуэу. ПцIым текIуэфыну щыIэр зы Iэщэщ – пэжырщ. Псори къызыхэкIыр тхыдэм и пэжыр, и щэхухэр езы къэралым зэрыщIиуфэрщ. Сэ сфIэтэмэмраще, псори къытедзэн хуейщ – хэт полицейуэ щытами, хэт Гитлер шы хужь хуригъэшами, хэт Дзэ плъыжьым и щIыбагъ кIакхъур икъузу дэсами, ар иреадыгэ, иренэгъуэщI. Ахэр псори и чэзум къытрадзауэ щытамэ, псори зэрысабырыжрэ куэд щIат. Реабилитировать ящIыжахэм я спискэхэр къытрадзэ, ар зыхуэмыфащэу къалъытахэр щэхуу къонэ.

Хь. М.: *Адыгэ унагъуэ ирашахэм я Iуэхур-щэ?*

Кхъу. Хь.: Ари къытрадзауэ щыIэщ, апхуэдэу хэIущIыIу дыдэ мыхъуами. 1944 гъэм и май мазэм Берие Сталиным мыпхуэдэ тхылъ хуигъэхьащ: «Балъкъэрхэр ираша нэужьи, Къэбэрдей АССР-м хэкум епцIыжахэм, нэмыцэхэм ядэIэпыкъуахэм я унагъуэу 710-рэ исщ, псори цIыху 2467-рэ хъууэ. Ахэр Къэзахъ ССР-м итшыну тфIэзахуэт, къэрэшейхэр, шэшэнхэр, ингушхэр зэритша щIыкIэм тету». ИкIи ирашащ. Июным и 24-м вагон 53-рэ зыхэт эшелоныр ежьащ. Зыгуэрхэр хаудыжми – унагъуэ 605-рэ, цIыху 2051-рэ хъууэ. Абы щыщу унагъуэ 470-р (цIыху 1651-рэ) Налшык станцым щрагъэтIысхьащ; унагъуэ 63-рэ (цIыхуи 187-рэ) Прохладнэм; унагъуэ 72-рэ (цIыху 203-рэ) Мэртэзей станцым. Япэрей спискэм хаудыжахэр зи Iыхьлыхэр Дзэ плъыжьым хэтхэр, илъэс 70–90 зи ныбжь лIыжь-фызыжьхэт. Ауэ, епIэщIэкIыIуэ хъунт, щыуагъэкIэ къыханахэри ирашат. Апхуэдэу дэ ди гъунэгъу зы унагъуэ Къэзахъстаным кърашыжауэ щытащ, щыуагъэкIэ абы илъэситI-щыкIэ щагъэIауэ. Дгъэбелджылынщ: мыхэр езы нэмыцэхэм ядэлэжьа, Iупэфlэгъу яхуэхъуа дыдэхэртэкъым. Абыхэм я унагъуэу законкIэ тезыр къызытемыхуэхэрт, нэхъыбэр сабийрэ лIыжь-фызыжьхэу. 2051 бжыгъэм хиубыдахэр псори адыгэу къэплъытэныр тэмэмкъым. Абы хыхьэрт нэгъуэщI лъэпкъхэу (адыгэхэм, балъкъэрхэм нэмыщIу) республикэм исахэм къахэкIахэри. Дауи щрети, хэчыхьауэщ зэрырашар, адрей лъэпкъ ирашахэми апхуэдэу къыхахатэмэ, арат, Iэмал имыIэжми.

Хь. М.: *Зэрынэрылъагъущи, зауэм и ужькIэ ди республикэм и унафэщI*

хъуахэм партизан зэщӀэхъееныгъэр ягъэулъиин зэрагугъам хуэдэ гуэрхэр хэлъщ. 115-нэ шу дивизэм и тхыдэр зэрызэблашами.

Кхъу. Хь.: Тэмэм, хэлъщ. 18 парт конференцым и протоколхэм гъэщӀэгъуэнхэр къыщыбгъуэтынущ абы теухуауи.

Къудей Чэрими хуэдэу, жьэнахуэу, къызэфӀэмыщӀэу абы щыгъуэ утыкум итащ шуудзэм и полкхэм ящыщ зым и комиссару щыта Шырыт Хьэжсет. Ар къэуващ отчет докладым Мазиным наццивизэм щрипэс емыкӀур имыдэу. Апхуэдэу упсэлъэныр а лъэхъэнэм къызэрыгуэкӀтэкъым, уи къулыкъур дэнэ къэна, уи щхьэри хэплъхьэнкӀэ хъунут. Къудейр абы щыгъуэ Къэбэрдей АССР-м и Совет Нэхъыщхьэм и Президиумым и унафэщӀт, Шырытыр – финансхэмкӀэ министрым и къуэдзэт. Ахэр щышынакъым кърашӀэнкӀэ хъунум, хахуэу бийм пэщӀэта я зэуэгъу-ныбжьэгъухэм лей къатехьэныр я гум техуэртэкъыми. Ди жагъуэ зэрыхъущи, конференцым и делегатхэм апхуэдэу псэлъапӀэм къиихьэн куэд къахэкӀакъым наццивизэм хэта, иджы къулыкъущӀэ хъуа нэгъуэщӀхэри абы щӀэсами.

Шырытыр къытхэтат 115-нэ шу дивизэр щызэуа щӀыпӀэхэм 1966 гъэм кӀуахэм. ИкъукӀэ цӀыху щабэт, лӀы хьэлэмэтыщэт. «Мэзыр жыг зырызурэ зэхэтщ» повестым и лӀыхъужь нэхъыщхьэхэм ящыщ зыуэ къыхэщ комиссар Шыгъушхым прототип хуэхъуар арат. Авторхэм апхуэдэ куэдрэ къащыщӀыркъэ – сэ япэ щӀыкӀэ си гугъакъым Шыгъушхым и образым апхуэдиз увыпӀэ повестым щиубыдыну. «Езыр-езырурэ» хъуащ. Повестым фӀэщыгъэ езыта псалъэхэр – зауэм щыгъуэ къэрал иным ис лъэпкъ куэдым зэкъуэтыныгъэу къагъэлъэгъуар зыгъэбелджылын хуейуэ къыфӀэщӀхэр – авторым зи «жьэ жьэдилъхьэри» а персонажырщ. Сигу къоуэ повестыр щыстхым Хьэжсет шуудзэм и уэчылу парт конференцым къызэрыщыувам сыщыгъуазэу зэрыщымытар.

Хь. М.: *Шу дивизэм ди псалъэр зэрытехьэжар къэзгъэсэбэпу, иджыри сыноупщӀынут: а зэманым лэжьа унафэщӀхэм я щыуагъэхэм сыт хуэдизкӀэ пыщӀауэ жыпӀэ хъуну дивизэм и кӀуэдыкӀар? Езы дивизэр шуудзэу къызэрызэрагъэпэща дыдэри щыуагъэу жызыӀи щыӀэщ.*

Кхъу. Хь.: Сызэрегупсысыр бжесӀэнщ мыбдежми.

Мыпхуэдэ псэлъафэ щыӀэщ: «Дэтхэнэ къэралми зауэ блэкӀам зыхуегъэхьэзыр». КърагъэкӀыр аращи, зауэ къэкӀуэнум зыхуащӀ щхьэкӀэ, псори зрагъапщэр, зытращӀыхьыр иужьрейуэ щыӀа зауэм и опытырщ, абы и дерсхэрщ. Фашист Германием зызыхуигъэхьэзырар зауэ къэкӀуэнурт – «моторхэм я зауэм». Дыдейхэм нэхъыбэр Граждан зауэм и опытым, абы кърикӀуам траухуэрт. Абы текӀуэныгъэр нэхъ къызэрыщахьар шуудзэр, кавалериер арати, ар зи ягу яхуигъэхуртэкъым. Буденный, Ворошилов, конармие... Ахэрат текӀуэныгъэ псоми я щэхухэр нэхъ зыдалъагъур.

Конно-механизированнэ корпусхэр къызэрагъэпэща иужькӀэ, щебгъэрыкӀуэ лъэхъэнэм, кавалериеми къалэн щхьэхуэхэр хъарзынэу игъэзэщӀащ. Ауэ нэмыцэхэр къащытегуплӀэ зэманым шуудзэхэр Ӏисраф къащӀащ. Танкхэр, кхъухьлъатэхэр щытепщэ зауэм шуудзэр кӀуапӀи жапӀи имыӀэу къонэри, къыхагъащӀэ. Иджыри зэ дигу къэдгъэкӀыжынщи, зауэр зауэщ. Дзэхэм езыхэр зэрегуакӀуэм хуэдэу къыхах хъуркъым щызэуэну щӀыпӀэр. Фронт псом къыщыхъу щытыкӀэхэмрэ зи унафэ ущӀэт командованэм и планхэмрэ псори тещӀыхьын хуейуэ къалэн къоув.

1942 гъэм гъэмахуэм Сталинград хуэкӀуэ фронтыр къызэпитхъауэ къакӀуэ нэмыцэдзэм, бронетехникэкӀэ зэщӀэузэдам, пэщӀадзэн хуей хъуащ дзэ хьэзыру а щӀыпӀэм щаӀэ псори, ди шу дивизэри абы хэту.

Хь. М.: *Сэшхуэ къиихакӀэ шухэр танкхэм ираутӀыпщауэ жаӀэ, ар пэж?*

Кхъу. Хь.: Апхуэдэ дыдэу жыпIэ хъуну къыщIэкIынукъым. «Сэшхуэ къихакIэ» псалъэмакъхэри «фигуральнэ» жыхуаIэм щыщ гуэрхэщ. Шу полкхэм яIащ сэшхуэ нэмыщI нэгъуэщI Iэщэхэри, танкым зэреуэни хэту. Ауэ яIар мащIэщ. Сал псым и Iуфэм IукIуэдащ шуудзэр, къанэ щIагъуэ щымыIэу. КъызэрабжымкIэ, цIыху 350-рэ е 400-м нэсщ къелар. Дивизэ гъэщIэрэщIам, зэщIэлыдэжу ежьауэ щытам щыщу!

Iэмалыншагъэм сыт хуэдизкIэ иримыхулIами, щхьэм къимытIасэ гуэрщ апхуэдэ щIыпIэ оборонэр щиIыгъыну шуудзэ ипшэныр. Ар абы кIуэдыпIэ зэрыхуэхъунум зыми шэч къытрихьэу къыщIэкIынутэкъым. Сэ а щIыпIэр тIэунейрэ зэпэскIухьащи, щыхьэт сыхъуфынущ: Iэнэгум хуэдэу сэтейщ губгъуэр, шыр щыбгъэпщкIун дэнэ къэна, цIыхум и щхьэр зыкъуидзэн зы чыцэ е зыщебдзыхын зы къуэнэф нэм къиплъыхьым щумылъагъуу. Iуэхур къыщыхъуари гъэмахуэкуу, махуэр кIыхьу, уафэр бзыгъэу, аддэ жыжьэу зы цIыху закъуэ щытмэ, нэрыплъи сыти хэмыту, хуиту плъагъуу. ЖыпIэнурамэ, нэмыцэ кхъухьлъатэхэмрэ танкхэмрэ я дежкIэ нэщанэ хъарзынэт шуудзэр.

Хь. М.: *Литературэм дежкIэ къэдгъэгъэзэж. Мы документально-художественнэ жанрым литературэм щиубыд пIэм, щиIыгъын хуейм ехьэлIауэ зэныкъуэкъухэр щыIэщ. Уэри тIэкIу зэщIэбгъэстащ ар. Абы теухуауэ иджыблагъэ ди газетхэм ящыщ зым къыщупсэлъар къагупсыса литературэм – роман, повесть, рассказ сытхэм – цIыхухэр хуэмеиж хуэдэу жыпIэу къызыгурыIуа щыIэщ. Абы нэсауэ пIэрэ Iуэхур?*

Кхъу. Хь.: Хьэуэ, нэсакъым. ЩIэхи нэсыну къыщIэкIынкъым. Апхуэдэ къыщIипхыни жысIам хэлъу си гугъэкъым. Ещхь гуэр къикIмэ, тэмэму сымыпсэлъэфауэ е пщтырагъ тIэкIу къыхэхуауэ арагъэнщ. ЦIыхум эстетикэ зэхэщIыкI гуэр иIэ зэрыхъурэ художественнэ гупсысэкIэр къыдогъуэгурыкIуэ, дяпэкIи апхуэдэу екIуэкIынущ. Художественнэ образым и мыхьэнэри зэи ужьыхынукъым. Сэ жысIэну сызыхуеяращи: «классическэ» жыхуаIэ романым зехъуэж, абы еджэхэри нэхъ мащIэ мэхъу. Апхуэдэ роману ятхми хощI. Мыр зытежысIыхьар къэбэрдей, хьэмэ балъкъэр литературэркъым – дунейпсо литературэрщ. ЖысIа дыдэр аращи, хэхъуэ зэпытщ къагупсыса литературэм мыхъуу, пэж дыдэу щыIа Iуэхухэм, пэж дыдэу псэуа цIыхухэм ятепсэлъыхь тхылъхэм еджэхэм я бжыгъэр, тхыдэм тещIыхьа прозэри, дзэзешэхэм, къэрал лэжьакIуэ цIэрыIуэхэм я мемуархэри абы хэлъхьэж. Хуэм-хуэмурэ дэри диIэ мэхъу апхуэдэ литературэ. Сэ сыкъапщтэмэ, иужьрей зэманым нэхъ сфIэгъэщIэгъуэн дыдэу сызэджахэм ящыщщ КъардэнгъущI Зырамыку и гукъэкIыжхэу «Iуащхьэмахуэ» журналым тетахэр, «Алыхьым сыкъихъумащ» зыфIищахэр.

Хь. М.: *Уэ иужьу къыдэбгъэкIа тхылъыр, «Память о подвиге» зыфIэпщар аращ жыхуэсIэр, а зэныкъуэкъу къызэрыкIыу жыхуэтIа художественно-документальнэ жанрым тету тхащ. Ар нэхъ зытеухуар ягу къэдгъэгъэкIыжыт журналым еджэхэм.*

Кхъу. Хь.: Зауэрщ. Документальнэ очеркхэу, рассказхэу зэхэлъщ, повести хэту. Иужьрейр Совет Союзым и ЛIыхъужь Къанкъуэщ Ахьмэдхъан теухуа «Къуршыбгъэм и уафэр лъагэщ» тхыгъэрщ. И фIэщыгъэцIэми къызэрыхэщщи, ди хэкуэгъуу зауэм Iутахэм, хэкIуэдахэм зэрахьа лIыгъэм и фэеплъыр зэрымыкIуэдыр, кIуэдынкIи Iэмал зэримыIэрщ тхылъым гупсысэ нэхъыщхьэу хэлъыр.

Хь. М.: *Совет лъэхъэнэм и тхыдэм пыщIауэ нэхъапэм ятхахэм, псом хуэмыдэу, Хэку зауэшхуэм теухуахэм, иджы укъыщеджэкIэ занщIэу уи нэм къыIуидзэу зы хэлъщ. Зи гугъу сщIыр а тхыгъэхэр коммунист партым и идеологиер, и политикэр ягъэлъапIэу, парт Iуэхум пыщIа псалъэ*

дыгъэлхэмкӀэ зэщӀэблауэ зэрыщытарщ, коммунистхэр сыт щыгъуи пашэу, захуэу, зауэм Ӏутми, нэхъ лӀыхъужьхэу ятхыу къызэрекӀуэкӀарщ. Уэри птхыуэ щытагъэнщ апхуэдэу. Иджы дауэ абыхэм уззэреплъыр? Абы нэмыщӀкӀэ – тхыгъэхэм щӀэрыщӀэу узлэжьыжауэ жыпӀащ, мы зи гугъу тщӀы Ӏуэхухэми уеплъыжа, хьэмэ абы щӀыхэплъхьэжынӀа щымыӀэу къэплъытэрэ?

Кхъу. Хь.: Ар пэжщ, апхуэдэу ятхыу щытащ. Сэри сымытхауэ щыткъым апхуэдэ. ЗыкӀэ шэс сихьэфынущ: фэрыщӀыгъэкӀэ, «зыдегъэкӀун» мурадкӀэ сфӀэмыдурыс, сфӀэмыкъабыл, гурэ-псэкӀэ къэзмыщтэ зэи стхакъым. Партым сыщытхъуамэ, сыщӀыщытхъуар ар си фӀэщ хъурти аращ. ЩыуагъэкӀэмэ – нэгъуэщӀ псалъэмакъщ.

Мыдрей пэжри дэнэ пхьын – совет литературэр, псом хуэмыдэжу публицистикэр, къанэ щӀагъуэ щымыӀэу, компартым и идеологием, и лэжьэкӀэщыӀэкӀэм пыщӀа псэлъэкӀэмкӀэ, тхэкӀэмкӀэ зэщӀэузэдауэ щытащ. Иджы дэ дощӀэ: зауэм хэт псори парт унафэм зэрыщӀэтар текӀуэныгъэм и шэсыпӀэу сыт щыгъуи екӀуэкӀакъым. Ауэ мыбдежи пэжыр дэнэ пхьын – цӀыху мелуанхэр партым щыхыхьащ фронтым. Абыхэм яхэтащ си адэри – къэралым дежкӀэ нэхъ гузэвэгъуэ дыдэу щыта гъэм, 1942-м, коммунист хъуар, ари а зэманым Ӏуэхур нэхъ щыгуэщӀа Ржев и деж. Парт, хьэмэ комсомол билетым къэрабгъэр лӀыхъужь ищӀыфу къыщӀэкӀынтэкъым, итӀани хьэкъыр хьэкъщ: политрукхэр, комиссархэр, парторгхэр, комсоргхэр аращ псом япэ иту адрейхэр атакэм зышэу щытахэр. Сэ сщӀэжыркъым зауэм хэта срихьэлӀауэ, – е нэхъапэм, е нобэ – апхуэдэу щытакъым ар жиӀэу.

Дэ ди тхылъым хэт цӀыхухэм я нэхъыбапӀэр коммунистхэщ, комсомолецхэщ. Дзэм къулыкъу лъагэ щызыӀыгъ политлэжьакӀуэхэри яхэтщ. АтӀэ иджы ахэр зауэм и тхыдэм хэддзыжын, абыхэм я лӀыгъэм ди нэр хуэдуфӀыцӀын хуей? Хуейкъым. Ар захуагъэкъым. Абыхэм ящыщ дэтхэнэри ирилъапӀэрт, и щхьэр лъагэу иралъагъужырт зэрыкоммунистым, зэрыкомсомолецым. Абы ирипагэуи зауэм Ӏухьэрт. НэгъуэщӀу щытауэ зыми си фӀэщ ищӀыфынукъым, абыхэми псэ кӀащхъи, епцӀыжакӀуи къахэкӀа пэтми. Ахэр шэр къателъалъэу япэ къэтэджым и закъуэтэкъым, япэуи джалэхэр ахэрат. Гъэр хъуахэмэ, нэмыцэхэм япэу хаукӀыкӀхэри арат.

Иджы я щӀыбым фочыр трагъапсэ езыхэм яйхэм щыщ гуэрхэм. ЩӀыхь лъэпкъ хэслъагъуэркъым апхуэдэ «лӀыукӀ командэм» ухэтыным. Сэ хуейуэ къэслъытакъым сызытетхыхь зауэлӀхэр партым и цӀыхуу зэрыщытыр сыбзыщӀыныр, ар язынықъуэхэм зэращӀым хуэдэу, партым къыдекӀуэкӀа псэлъафэхэр, терминхэр текстхэм хэзудыжыныр. Ар дэ ди тхыдэщ. Ар литературэми и тхыдэщ. ТхакӀуэм къекӀуркъым тхыдэр «зэригъэзэхуэжыну». Ауэ парт псэлъафэхэр, тхьэрыӀуэхэр тепщэу щыта идеологием и «зэчыру», тхыгъэр тэмэму къызэрыбгурыӀуэнур нобэ нэхъ наӀуэ къащӀ мыхъуу, нэхъ щызэхагъэзэрыхьым деж зыгуэрхэми уепэщэщыжыныр захуагъэу къыщӀэкӀынщ. Мис абы сытетащ сэри.

Хь. М.: *«Къуршыбгъэм и уафэр лъагэщ» повестым кӀэухыу щӀыбгъужа пычыгъуэр икъукӀэ гуузщ. Зи гугъу сщӀыр Къанкъуэщым и ныбжьэгъуфӀу щыта щӀалэ хахуэхэм ящыщ зым и гъащӀэр зэриухарщ.*

Кхъу. Хь.: А щӀалэм и Ӏуэхум и пэжыпӀэр сэ къыщысщӀэфар иджыщ, повестыр япэу дунейм къызэрытехьэрэ илъэс 34-рэ дэкӀауэщ. Псалъэм къыдэкӀуэу жысӀэнщи, мы щапхъэм наӀуэу къыхощ документхэр и лъабжьэу тхылъ зытхым и лэжьыгъэр тынш цӀыкӀуу зэрыщымытыр, пэж дыдэм улъэӀэсын папщӀэ язынықъуэхэм деж гугъусыгъу Ӏэджэм ухэтын хуей зэрыхъур. А щӀалэр Косса Михаилт. Ауэ а унэцӀэр си повестым – къагупсысауэ зы унэцӀи зыхэмытым – щыбгъуэтынукъым. Ар къэбгъэлъагъуэ хъуртэкъым.

Косса Михаил егъэлеяуэ хахуэт, Совет Союзым и ЛIыхъужь цIэ лъапIэри къихьат, зауэм и ужькIэ пцIы кIэралъхьэри укIкIэ и судыр ящIат. Абы и Iуэхур зэрыхъуар зэхэгъэкIыным, Косса и Iыхьлыхэр, иджы Украинэм щыпсэухэр, къэгъуэтыжыным сфIихьащ жыхуэсIа илъэс бжыгъэр. Ар зы мазэ-мазитIми зэфIэкIынут, сызыхуей документхэр уеIусэ мыхъуу щIэуфауэ щымытатэмэ. Урысей Федерацэм и Генеральнэ прокурорым деж стха иужькIэщ Урысейм и ФСБ-м и архивым къыхахыжа тхылъ къыщысхуагъэхьар. Мо щIалэ бэлыхьыр, апхуэдиз хэкум хуэзыщIар, лажьэ имыIэу яукIауэ къыщIэкIащ. Мыри гъэщIэгъуэнкъэ – ди тхылъыр дунейм къытехьа иужь Косса, и хъыбар куэд щIэрыщIэу къэIуу щIидзащ. Уеблэмэ, ТВ-м и канал зыбжанэкIи къагъэлъэгъуащ и сурэтхэр. Абы теухуа тхыгъэ щхьэхуэ итщ Звягинцев и тхылъ «Трибунал для сталинских соколов» жыхуиIэми.

Косса и Iуэхум и закъуэкъым сэ а кIэух пычыгъуэр повестым щIыпыстхэжар. Зызогъапщэ зэ зи цIэ къитIуа нэмыцэ кхъухьлъатэзехуэ Хартман Эрик хуэдэхэмрэ дыдейхэмрэ я Iуэху зыIутар. Телъыджэ къыпщымыхъуу къанэркъым нэмыцэ летчикхэм дыдейхэу е союзникхэм я кхъухьлъатэу ираудыхам я бжыгъэр: Хартман 352-рэ, Баркхорн 301-рэ, Ролль 275-рэ. ЗэрытщIэщи, дэ ди летчик нэхъ шэрыуэ дыдэ Кожедуб Иван и апхуэдэ текIуэныгъэхэр 62-рэщ, Покрышкин Александр 59-рэщ. ГъэщIэгъуэнщ нэгъуэщI армэхэм я летчикхэм яхуэзэфIэкIахэри: япон Нисизава – 103-рэ, финн Ютиляйнен – 94-рэ, румын Кантакузен – 60, зи лъэтхьэмпэхэр пымытыж ди Мересьевым и текIуэныгъэхэр псоми дощIэ: нэмыцэ кхъухьлъатэ – 11. Японым щыщ, зи нэ лъэныкъуэр нэф С. Сакай ЕтIуанэ дунейпсо зауэм и илъэсхэм къриудыхащ кхъухьлъатэ 64-рэ, Англием щыщ, зи лъакъуэ лъэныкъуэр пымытыж Бейдер – 20.

Дыдейхэр нэхъ лIыгъэншэу арауэ пIэрэт? Дауи, аракъым. Щхьэусыгъуэ нэхъыщхьэр техникэр зыхуэдэмрэ летчикыр зэрагъэхьэзырамрэщ. Псалъэм папщIэ, Хартман зауэм Iухьэн и пэкIэ илъэситI енкIэ а Iуэхум хуеджащ. Дэ ди летчикхэм ящыщ куэд еджапIэм къыщIэкIа къудейуэ, мазэ бжыгъэкIэ фIэкIа Iуэхум хуамыгъэсауэ, занщIэу зауэм и уэгум ираутIыпщхьэрт. Хартман фронтым зэрыщыIа илъэситI иримыкъум 1400-рэ лъэтащ, Покрышкиныр зауэм и илъэс псоми 650-рэщ уэгум зэрихьар. Дыдейхэр зэзауэр еудыхыгъуафIэу щымыт нэмыцэ машинэхэрт – нэхъ бидэхэу икIи нэхъ псынщIэу зекIуэхэу. Нэмыцэхэр зыпэщIэтхэр фанер кхъухьлъатэмэ, куэдрэт ар абы я дежкIэ! ЗэщхьэщыкIыныгъэ ин иIащ ираудыхахэр дыдейхэм къызэралъытэмрэ нэмыцэхэм зэрабжымри. Щхьэщытхъугъэри хэлъщ. 1940 гъэм, Англием зэпымычу щеуэм, нэмыцэ летчикхэм къраудыхауэ Геринг къибжар 100-кIэ нэхъыбэу къыщIэкIат а зэманым Англием иIа кхъухьлъатэ псоми я бжыгъэм нэхърэ. Дауи ирехъуи, нэмыцэдзэм летчик 200 хэтащ дэтхэнэми кхъухьлъати 100 е нэхъыбэ къриудыхауэ.

Аращи, бийм и летчикхэр Iэзэу зэрыщытари, я техникэр зэрынэхъыфIари пцIы зыхэмылъщ. Ауэ ди летчикхэм яхуэзэфIэкIащ уэгум тепщэныгъэр щаубыду, Гитлер и авиацэ щытхъупсыр зрагъэжэхыу щытам текIуэн. Щыуагъэхэри, нэгъуэщI узыхуэмейхэри щыIами, абы хулъэкIащ зыри зыпэмылъэщын ягугъа Гитлер и дзэр зэтрикъутэн, ди Хэкури хуит къищIыжу, фашизмэм дуней псор щихъумэн.

Мис ар зэи зыми пцIыуэ къыхущIегъэдзынукъым.

Хь. М.: *Пэж дыдэщ. Тхьэр арэзы къыпхухъу!*

АСУ ЩХЬЭХУЭ ЗЫХЭЛЪ ГЪАЩІЭ,

Хъуэст Надия и рассказхэм къыщыгъэлъэгъуэжауэ

Хъуэст Надия 1935 гъэм гъатхэпэ мазэм и 16-м Дамаск къыщалъхуащ. Ику иту псэу унагъуэм къыхэкІащ, и адэр къэбэрдей адыгэщ, и анэр абазэпхъущ. Ар иджыпстуи Сирием и къалащхьэм щопсэу.

Надия и сабиигъуэр ирихьэлІащ КъуэкІыпІэ Гъунэгъум щыпсэу лъэпкъхэм я щхьэхуитыныгъэм папщІэ бэнэныгъэ гуащІэ щрагъэкІуэкІа лъэхъэнэм. А бэнэныгъэм хахуэу хэта цІыху къызэрыгуэкІым и хъуэпсапІэхэр къызэремыхъулІам, зыщыгугъамрэ къылъысамрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакуу къызэрыщІидзыжам, и мурад зэтещэхэжхэм абы и псэм къытрана уІэгъэхэм теухуащ адыгэ бзылъхугъэм и рассказхэмрэ повестхэмрэ.

XX лІэщІыгъуэм и 40–50 гъэхэм екІуэкІащ Надия игу къинэжа Іуэхугъуэшхуэ зыбжанэ: ЕтІуанэ дунейпсо зауэм щыгъуэ шэрджэс шуудзэр нэмыцэ генерал Денц пэувыну зэрыкІуар, Дамаск франджыхэр къызэрыдэкІыжар, Анзор Джэуад я пашэу Тель-Азизиат лъагапІэр журтхэм къаІэщІэзыгъэкІыжа адыгэ зауэлІхэм зэрахьа лІыхъужьыгъэр, шэрджэс, курд офицерхэм щэхуу властыр Хъусни аз-Заим зэрыІэщІалъхьар, щІэхщІэхыурэ къэрал унафэр зыІэщІыхьэ офицерхэм зэхащІыхь мыхъумыщІагъэхэр. Адыгэ бзылъхугъэр яхэтащ хьэрып-журт зауэм и ужькІэ Джолан щІыналъэр къэзыбгына ди хэкуэгъу минхэр Дамаск къезыгъэблэгъахэм, щхьэегъэзыпІэ къахуэзыгъуэтахэм, цІыхухъухэм ябгъэдэлъ хуитыныгъэм хуэдэ яІэн, я щхьэ и унафэ ящІыжыфу щытын папщІэ, КъуэкІыпІэ Гъунэгъум и цІыхубзхэм ирагъэкІуэкІа зэщІэхъееныгъэм. Ахэр гулъытэншэу къыщынакъым Хъуэстым и тхыгъэхэм.

Надия жылагъуэ гъащІэм жыджэру щыхыхьар, тхэнми нэхъ зыщритар университетым щыщІэса илъэсхэрщ. Дамаск университетыр абы щыгъуэ интэкъым, ауэ и псалъэр жыжьэ нэІусырт. Студентхэм я пэкІухэм мыхьэнэшхуэ иратырт, ар политикхэми къалъытэрт. Университетым къыщызэрагъэпэщат литературэм дихьэххэм я зэгухьэныгъэ, Хъуэстри яхэту. Абыхэм я зэІущІэхэм къыщаІэт псалъэмакъхэр газетхэмрэ журналхэмрэ къытрадзэрт. Ахэр зытхыжххэм яхэтт Нади.

А илъэсхэм Сириер дунейпсо утыкум ихьэу хуожьэ. 1957 гъэм Москва щекІуэкІа щІалэгъуалэ фестивалым Сирием къегъакІуэ и лІыкІуэ гуп. Абы хэтыну зыхуагъэфэщахэм ящыщт Хъуэстыр. СССР-м и къалащхьэм щыщыІам ар яхуозэ Къэбэрдейм икІа и лъэпкъэгъухэм. ЩызэхэкІыжым, тхыгъэкІэ зэрыщІэнхэу псалъэ зэрат. Надия Дамаск щигъэзэжам, хуэІуэтэжыртэкъым и нэгу щІэкІахэр, «Кабардинка» ансамблым и зыкъэгъэлъэгъуэныгъэ телъыджэр.

Социализмэм и унэтІыныгъэхэмкІэ еплъэкІ Сирием а зэманым пщІэшхуэ къыхуищІырт Совет Союзым, абы и щэнхабзэм, литературэм. Нэхъыбэ дыдэу зэрадзэкІри урыс, совет тхакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІхэрт. Надии дахьэхат абыхэм, псом хуэмыдэу XIX лІэщІыгъуэм псэуа урыс тхакІуэхэм я тхыгъэхэм.

Илъэсищ дэкІри, Надия Совет Союзым аргуэру къэкІуащ икІи М. В. Ломоносовым и цІэр зэрихьэу Москва дэт къэрал университетым щІэтІысхьащ. А илъэсхэм хуабжьу дихьэхауэ абы едж урыс классикхэм я лэжьыгъэхэр, псом хуэмыдэу Чехов Антон и ІэдакъэщІэкІхэр. И диссертацэр треухуэ Чеховым и рассказхэм я гъэпсыкІэм хилъагъуэ гъэщІэгъуэнагъхэм. Ар

лъэужьыншэ хъуакъым. Хъуэстым и тхыгъэхэм укъыщеджэкIэ, зыхыбощIэ абыхэм я ухуэкIэкIи, ящIэлъ гупсысэхэм я къызэIухыкIэкIи ахэр урыс тхакIуэшхуэм и Iэдакъэщ1экIхэм зэрапэгъунэгъур. Чеховымрэ а зэманым КъуэкIыпIэ Гъунэгъум и щэнхабзэм бжьыпэ щызыIыгъа «Сачаяк» *(«Лъахъш»)* унэтIыныгъэмрэ я гъэсэну жыпIэ хъунущ Хъуэст Надия.

Ди къэралым икIыжа нэужь, и щхьэгъусэм щIыгъуу ар илъэсищкIэ Франджым щыпсэуащ. Москварэ Парижрэ зэрыщыIам тхакIуэм и къэухьым зригъэубгъуащ, дунейпсо литературэм игъуэт унэтIыныгъэхэр фIыуэ къыгурыIуэ ящIащ. Франджы, урыс щэнхабзэ къулейхэм ар хуашащ къежьапIэр умыгъэкIуэду зэманым декIу Iуэхугъуэщ1эхэр къэбгъэщI зэрыхъуну гупсысэм. Ар нэхъыбэу ехьэлIат пасэ зэманым и фэеплъ хьэлэмэтхэмкIэ къулей Дамаск и Сукъсаружэ хьэблэм. А щIыпIэм унэжьхэр ирахыу псэупIэ хьэблэщIэ къыщызэрагъэпэщыну къалэ тхьэмадэхэм унафэ зэращIар имыдэу къоув адыгэ цIыхубзыр. «Парижи Москваи иджырей къалэшхуэхэми псом япэу щапхъэ къатепх зэрыхъунур зэманыжьым и фэеплъ ухуэныгъэхэр сакъыу зэрыщахъумэрщ. Сукъсаружэ ди тхыдэщ, ди блэкIар нобэ къызэрыдэпсалъэ бзэщ, удыхьамэ, а зэман жыжьэхэм я бэуэкIэр щызыхэпщIэу», – щетх Надия «Жэнэтым иIэпхъукIхэр» документальнэ повестым.

«Мамлюк султIан Бейбарсрэ Сирием и лIыхъужь Анзор Джэуадрэ зэпыщIакъэ? – щIоупщIэ Надия. – Хьэмэрэ Темырлан Сирием кьыщытеуам, Дамаск и хъумакIуэхэм я пашэу щыта адыгэпщ Саутынэ (Садон) зэрихьа лIыгъэр зыщывгъэгъупщауэ ара? Мамлюкхэм Саутынэ хуагъэува кхъэлэгъунэр Сукъсаружэм дэтщ. А хьэблэм и дэтхэнэ ухуэныгъэри пасэрей тхыдэм и тхылъ зэIухащ. Сэ къалэжьым къыщхьэщыжыпхъэу къыщIэслъытэр пэжагъэрэ ерыщагъыу, гу пщтырагъэрэ хахуагъэу пасэрей цIыхухэм яхэлъар абыхэм къахощыжри аращ. Фэеплъхэм къащхьэщыжыным къокI лъэхъэнэ ткIийм зи лъахэр зрагъэбгынахэмрэ нобэрей зэман бзаджэм зэришэлIахэмрэ – адыгэхэмрэ хьэрыпхэмрэ – я зэпыщIэныгъэхэр нэхъ куу щIыныр. АбыкIэ дэри сэбэп дыхъуфыну къысфIощI».

Надия илъэс куэдкIэ елэжьащ Дамаск и тхыдэм теухуа документхэр, сурэтхэр, картэхэр зэхуэхьэсыжыным. Ахэр тегъэщIапIэ ищIу итхащ зи цIэ къитIуа «Жэнэтым иIэпхъукIхэр» тхыгъэшхуэр. Ауэ ди лъэпкъэгъу цIыхубзыр цIэрыIуэ зыщIар и художественнэ тхыгъэ кIэщIхэрщ. «Iуащхьэмахуэ» журналым еджэхэм нобэ я пащхьэ итлъхьэ «Жьы хъужаитIыр» рассказыр, Хъуэстым и хъэтIыр зэрыщыту нэхъ нэрылъагъу тщIын щхьэкIэ, дыхуейт тхакIуэм и Iэзагъэ нэхъ щэхухэм кIэщI дыдэу дакъытеувыIэну.

Адыгэ цIыхубзым и повестхэми рассказхэми («Аккэ и лъэхъуэщым», «Къыдыр хужь», «Губгъуэ щхъуантIэр», «Гум илъыр нэгъуэщIщ», «Зэхуэзэжат», «Пшагъуэ нэху», «Жьы хъужаитIыр») щигъэлъапIэр зэманым жьы имыщI хьэл-щэнрэ хъуэпсапIэу цIыхум къыдекIуэкIхэрщ. Ауэ лъэхъэнэщIэм къигъэщIащ мылъку щIыным фIэкIа, гъащIэм и адрей фIыгъуэхэр зыуи къизымыдзэ цIыхущIэхэр. Ахэр кIуэ пэтми бэм пэIэщIэ мэхъу. «ГъащIэ утыкур зыIэрыхьауэ зыкъом лъандэрэ зыIыгъ хьэрычэтыщI-сондэджэрхэм, абы щыгъуэми патриоту зыкъэзылъытэжхэм я къыхуеджэныгъэхэр псалъэ кунэф къудейхэу къыщIэкIащ», – жеIэ Надия, «иджырей цIыхущIэхэм» я IуэхущIафэ мыхъумыщIэхэр игу къеуэу. ЦIыхубзыр егъэгузавэ бэм и хъуэпсапIэу кIуэдынкIэ зытешыныхьхэр зэрыкIуэщIым, махуэ къэс ягъэгумащIэ цIыхубэм ахэр къыфIэмыIуэхуж зэрыхъум, гъащIэм иригъэзэшахэм я бжыгъэм зэрыхэхъуэм.

Мылъкум цIыхур зригъэувэ гъэунэхуныгъэр нэхъ гугъущ, тхьэмыщкIагъэм нэхърэ. Нэхъ шынагъуэжыр мылъкум иIэтар бэм пашэ щыхуэхъум дежщ, Абмусэ хуэдэу *(«Къыдыр хужь»)*. «Я щхьэр къаIэту дыгъуасэ къуажэ

тхьэмадэм епсэлъэфу щымытахэр», IейкIи фIыкIи зи цIэ кърaIуэу зэхамыхахэр нобэ «Тхьэм нэ зыхурищауэ» цIыхухэм къыщагъэхъуащи, зыхуей дыдэр пэрыуэншэу ящIэ. Уеблэмэ апхуэдэхэр къэувурэ жаIэ: «Дауэри фщIы, ауэ фи теплъэри псэукIэри зэфхъуэкI. АфIэкIа ахэр дигу техуэжынукъым!» Апхуэдэу къыщыжраIэкIэ, мыдрейхэм арэзыуэ я щхьэхэр ящI. «Къыдырыр къызыхуигъэщIар щхьэщыпхмэ», абы фIы къызэрыримыкIуэнур жылэм къажезыIа цIыху Iущ закъуэм и псалъэхэр къуажэдэсхэм ягу къыщыкIыжар, Абмусэ и унафэкIэ «я хадэхэр ягъэсыжа, я адэжьхэм зыхуагъэса IэщIагъэхэр кърамыдзэжу хамэ Iуэхухэм здрагъэхьэхыурэ, я къуажэхэр хагъэкIуэдэжа нэужьщ».

ТхакIуэр егъэпIейтей гъащIэм дерс къыхэзымыххэм е а дерсхэр псынщIэу зыщыгъупщэжхэм я зэран куэдым зэрекIым. Абмусэ и къыдыр хужьыр щылIам, къыдыр фIыцIабзэ къиищэхужащ. Ар зылъэгъуа Iужажэхэр хьэзырщ «къащэхуа къыдырым и фIыцIагъым хуэусэнхэу, и дахагъкIэ ар къыдыр хужьым ефIэкIыу ягъэIуну». Ар зымыдэхэр-щэ? Апхуэдэхэр мыхъумыщIагъэм пэщIэувэркъым, пэщIэувэми, темыгушхуащэурэщ ар зэращIэр. Дызэхахкъым, жаIэу абыхэм я макъхэм зрагъэIэтыркъым, губжьхэркъым, – я щхьэм «хуэгъумэтIымэжурэ, гупым яхокI, къуажэм дэIэпхъукIын мурад яIэу». Мыпхуэдэ Iуэху бгъэдыхьэкIэр «Сачаяк» литературэ унэтIыныгъэм и тIасхъапIэу щIэныгъэлIхэм къалъытащ.

Жылагъуэм пэIэщIэ защищIын мурад ищIат «Губгъуэ щхъуантIэр» рассказым хэт лирическэ лIыхъужьми, и «гъуэмылэ тIэкIур зыкIуэцIыпха щэкI кIапэр башым пыщIарэ и дамэм телъу» щежьэжам. Махуэ зыбжанэкIэ кIуауэ, щIыпIэ бгынэжа гуэрым нэсащ ар икIи абдеж псэупIэ щищIащ. ЩIыр зэтес ищIащ, жылэ ихьар хисащ. Абы щыпсэуурэ, илъэсхэр кIуащ: къум нэщIыр яуфэбгъуащ жызум, ахъуэ, кIэдагъэ жыг сатырхэм. Абы щыгъуэ и щхьэр лъагэу иIэтри жиIащ: «Мы махуэм щыщIэдзауэ адэкIэ си гъащIэм къурикIуэнум зыми и Iуэху хэлъкъым. Сэращ мы губгъуэр къэзыгъэпсэужар, щIы лIам гъащIэ езытыжар!»

Мэкъумэшыщхэм и хъуэпсапIэ нэхъ ин дыдэщ ар – уи гуащIэ къыдэкIар узэрыхуейуэ къэбгъэсэбэпыжыныр. Ауэ лъэпкъ-щхьэхуитщIыжакIуэ бэнэныгъэм и гъуэзыр иджыри щымытIысыжа къэралым (Сириер 50 гъэхэм) тхакIуэм щрикуркъым мыхъумыщIагъэхэр къэгъэлъэгъуэн фIэкI, ахэр зэрыбгъэзэкIуэжыфыну щIыкIэхэр къыщызэIуихыну. Зи щхьэ и унафэ зымыщIыжыфхэм гущIэгъу яхудегъэщI, дадегъэгузавэри Iуэхур зэрыщытауэ къегъэнэж. Зауэ нэужь илъэсхэм Франджым къыщежьа экзистенциализмэм, Хъуэстыр фIыуэ щыплъагъуэхэм, и хуэмэбжьымэр зыщыухэм ящыщщ «Губгъуэ щхъуантIэри». Iуэхур зэриухынур а тхыгъэм и пэщIэдзэм гурыIуэгъуэ щыхъуакIэт.

Махуэ гуэрым, къыздикIари къыздихуари имыщIэу, лIы гуп и куэбжэм къытоуIуэри, хэкум и псыежэххэм кIэлъыплъ IуэхущIапIэм къикIауэ къыжраIэ. ЩIалэм псыни псыкъуии зэримыIэр, атIэ уэшхыпсыр зэхуихьэсурэ къэкIыгъэхэм зэращIикIэр щажриIэкIэ, кIэлъыплъакIуэхэр мэгубжь: «Псыр къэралым ейщ. Уэшхри аращ къыщешхар. Уэ ар уи хадэм щIумыгъэлъэдатэмэ, псоми яхурикъунут. Къэт псы уасэр!»

ИужькIи зы гуп къыхуэкIуащ, электрокъару зыгуэш IуэхущIапIэм къикIри: «Къащтэ току уасэр», – жаIэри. Уэздыгъэ зэримыIэр, жэщым вагъуэхэм я нэхур нэхъ къызэрищтэр щажриIэкIэ, «вагъуэхэри къэралым и уафэм зэрыхиубыдэр» игу къагъэкIыжащ. КъыкIэлъыкIуэ махуэми нэгъуэщI гуп къэсащ: «Мы губгъуэр дыгъужьхэм ящытхъумащ, километрищэкIэ дыппэжыжьэу абыхэм едмыгъэгъэзатэмэ, уашхыжат. Къащтэ уасэр!» Аргуэруи, аргуэруи кIэлъыплъакIуэхэр къэкIуащ. ЛIым къигъэкIа псори ирахри ежьэжахэщ, езым щIыхуэ къытрагъахуэри... Губгъуэри къумым

хуэкӀуэжащ. Къум псэншэр гъащӀэм хэлъ мыхъумыщӀагъэхэм, цӀыхум и зэхэщӀыкӀыншагъэм тхакӀуэр зэребэн образщ. Нобэрей ди псэукӀэм, цӀыху зэхэтыкӀэ-зэхущытыкӀэм я гъуджэщ Надия и рассказхэр. Апхуэдэхэщ «И закъуэпцӀийуэ», «КъыщӀэгъэщакӀуэ», «Жьы хъужаитӀыр», «Уэсэпс», «Къигъэзэжакъым» новеллэхэри.

Хьэрып литературэ критикхэм къызэралъытэмкӀэ, Надия «адрей тхакӀуэхэм къахэзыгъэщхьэхукӀыр зытетхыхьыну Ӏуэхугъуэр къыхэхынымрэ ар къызэриӀуатэ бзэмрэ и фӀэщу зэрелэжьырщ». Абыхэм къадэкӀуэу дэ къыхэдгъэщыну дыхуейт Хъуэстым и ӀэдакъэщӀэкӀхэм яхэтлъагъуэ зы гъэщӀэгъуэнагъи. Надия и тхыгъэ куэдым я лӀыхъужьхэр къэкӀыгъэхэмрэ псэущхьэхэмрэщ – дыкъэзыухъуреихь дунейрщ (Мыри щӀагъыбзэкӀэ псэлъэн зыфӀэфӀ «Сачаякым» и щэнщ). Ахэр къулейщ метафорэкӀэ, псом хуэмыдэу тхакӀуэм ӀэкӀуэлъакӀуэу къегъэсэбэп абы и зы теплъэу щыт къэгъэпсэуныгъэ (олицетворение) Ӏэмалыр. Абы «гущӀэгъу худегъэщӀ гъащӀэм натӀэрыӀуапӀэ ищӀа, щӀымахуэм и мэр къызыщӀихьэу хуежьа» жыгыжь закъуэу губгъуэм къинам («И закъуэпцӀийуэ»), зи жыг щхьэкӀэхэм пытӀысхьэурэ, щӀыналъэ жыжьэхэм щалъэгъуа псори зыхуаӀуэтэж мэз фэхур «цӀыхубзэкӀэ къыдегъэпсалъэ» («Къигъэзэжакъым»), «джэдым нэхърэ нэхъ Ӏущу къыщӀэкӀа джэдыкӀэм» дыхуегъэшхыдэ («КъыщӀэгъэщакӀуэ»), щхьэщытхъухэм пщэдджыжь уэсэпсым и мыхьэнэм нэхърэ нэхъыбэ зэрамыӀэр зыхыдегъащӀэ *(«Уэсэпс»)*.

Къэгъэпсэуныгъэм нэхъыбэу дыщрихьэлӀэр ӀуэрыӀуатэрщ, усакӀуэхэм я ӀэдакъэщӀэкӀхэрщ. Ауэ прозаикхэми а Ӏэмалыр къагъэсэбэп, я лӀыхъужьхэм я гурыгъу-гурыщӀэхэр, къэзыухъуреихь дунейр зэрызыхащӀэр кърагъэлъэгъуэн папщӀэ. Надия и тхыгъэ куэдым, зэрыжытӀащи, хэт лӀыхъужьыр «цӀыху гъащӀэ езыхьэкӀ» жыгырщ, мэзырщ, губгъуэ щхъуантӀэрщ, зэеплъыгъуэкӀэ псэншэу къыпфӀэщӀ къумырщ. Ахэр цӀыхум къопсалъэ, абы и гукъыдэжым зыкъыдащӀ: гуфӀэмэ, – къыдогуфӀэ, нэщхъеймэ, – къыдонэщхъей. Уеблэмэ зэгуэр зэ яхуиӀуэтэгъа гухэлъхэри ящыгъупщакъым – «зэман куэд дэкӀами, а щэхухэр хуахъумащ».

Мыпхуэдэ образ къэгъэщӀыкӀэм и щхьэусыгъуэу езы тхакӀуэм къилъытэр зи гугъу ищӀыр цӀэрэ щхьэрэ, хэщӀапӀэрэ ӀэнатӀэ белджылырэ зиӀэ зы цӀыхуу зэрыщымытырщ. «Апхуэдэхэр щэ, мин, мелуан мэхъу», – жеӀэ Хъуэстым *(«Тхылъымрэ тхылъаджэмрэ»)*. Арат гъащӀэм и плъыфэхэр зы цӀыхум бгъэдилъхьэу, ар къупхъэ хьэзырым иригъэзэгъэжыну тхакӀуэр щӀыхэмытыр. ИкӀэм-икӀэжым аращ Надия «адрей тхакӀуэхэм къахэзыгъэщхьэхукӀыр».

Хъуэст Надия и къэгъэщӀыныгъэхэм увыпӀэшхуэ щаубыд псэукӀэкӀэ зэхуэмыдэхэм, динымрэ цӀыхум и хуитыныгъэхэмрэ, цӀыхубзымрэ жылагъуэ гъащӀэмрэ ятеухуа тхыгъэхэм. Надия къыгуиуду занщӀэу ди пащхьэ кърилъхьэркъым, мыр Ӏейщ е мыр фӀыщ жиӀэу. Мыбдежми зэ еплъыгъуэкӀэ мыхьэнэ зумытыну, цӀыхубзхэм фӀэкӀ гу лъызымытэнкӀэ хъуну Ӏуэхугъуэ жыгъей гуэр къыкъуихынщи, ар «къызэкӀуэцӀихыурэ», цӀыхум хэлъ хьэл мыхъумыщӀэ куэд къыщӀигъэщынщ, и пэжагъым укъигъэуӀэбжьу.

Абы и тхыгъэхэм щӀэмрэ жьымрэ щызоныкъуэкъу. Псым ихьыр къуэщӀийм йопхъуэ жыхуаӀэм хуэдэу, 50 гъэхэм КъуэкӀыпӀэ Гъунэгъум зэуэ къытезэрыгуа Ӏуэхугъуэщ1э куэдыр къызыгурымыӀуа цӀыхухэм зыкӀэращӀэ зэм блэкӀ псэукӀэжьым, зэми диным мэӀуху папщӀэу йопхъуэ. Зы гупыр социализмэм и гъуэгумкӀэ йоӀэ, адрейхэр – капитализмэмкӀэ. КъуэкӀыпӀэмкӀэ щыпсэу лъэпкъхэм яхэтщ езыхэм я зыужьыкӀэ яӀэжу, ар пкъутэ мыхъуну жызыӀэхэри. Надия гу лъитащ цӀыхум и гугъапӀэхэр езы цӀыхуми дуней къыдекӀуэкӀми зэрыракъухьыр. ТхакӀуэм зэрыжиӀащи, «лъэхъэнитӀыр

зэпызыщIэ зэманым» щигъэуахэр куэд мэхъу. Ахэращ зытеухуар «Аккэ и лъэхъуэщым» (мы фIэщыгъэцIэм фигу къигъэкIыжыркъэ Чеховым и рассказ цIэрыIуэр?) тхылъым ихуа рассказхэр.

ГъащIэм и купщIэм, езы тхакIуэм зэритхым хуэдэу, «гурыгъым» лъыхъуэурэ, Надия и рассказ къэс къыщызэIуех «цIыхум и дунеищIэ». Зэ зытетхыхьам и шыфэлIыфэм итхэм нэгъуэщI и тхыгъэхэм ущрихьэлIэжынукъым. ТхакIуэм къигъэщI образхэм – ахэр цIыхухъуии цIыхубзуи, тхьэмыщкIэуи бейуи, щIэныгъэншэуи щIэныгъэлIуи къыщIрекIи – псоми Хъуэстыр зэрабгъэдыхьэр зы пщалъэкIэщ – цIыхуу зэрыщытымкIэщ. Абыхэм ящыщ дэтхэнэми и гъащIэмкIэ мэпсэу тхакIуэр.

Надия игу дыхощI бийм иубыда щIыналъэм кърахуа унагъуэм телъ тхьэмыщкIагъэм *(«Гум илъыр нэгъуэщIщ»)*, фIэпсэкIуэдщ я щIалэгъуэм зэрамыгъэша, иджы зи щхьэхэр къетхъухыжа цIыхуитIыр *(«Жьы хъужаитIыр»)*, шэцIывам зи анэр иукIыу зеиншэу къэна сабийхэр *(«ЩIэщхъу»)*, дэIэпыкъуну хьэзырщ къигъэщIам егупсысыжу гъащIэр зэрыфIэкIуэдар къызыгурыIуэжам *(«Къигъэззэжащ»)*.

ЦIыхубзхэми, цIыхухъухэм хуэдэу, хуитыныгъэ зэрагъуэтар къуэкIыпIэ лъэпкъхэм я литературэм къызэрыщыгъэлъэгъуам ещхьу, Надия а темэр игъэпIийркъым. Езым къыхихам дэкIуэну цIыхубзыр и щхьэ хуитыж зэрыхъуам къыпекIухь, лъагъуныгъэ ищIыныр бзылъхугъэм и хуитыныгъэхэм ящыщ зы къудейуэ къелъытэри. Ауэ игу техуэркъым иджырей цIыху зэхущытыкIэхэм а гурыщIэ дахэр хэутэн зэращIри.

Надия щIапIыкIащ адыгэ хабзэм, нэмысым. Зэрыадыгэри щыгъупщакъым. Щысабийм щегъэжьауэ нэхъыжьхэм къыхуаIуэтэжа адыгэ хъыбарыжьхэр, таурыхъхэр иужькIэ абы и тхыгъэхэм къыщигъэсэбэпыжащ. Псом хуэмыдэу абыхэмкIэ гъэнщIащ Надия университетым щыщIэса илъэсхэм итха рассказ кIэщIхэмрэ теплъэгъуэхэмрэ. Абыхэм ящыщ куэд «Тешрин» газетым къытрыригъэдзащ. БлэкIакъым Надия хэхэс адыгэхэм къахэкIа тхакIуэхэм я къалэмыпэм пымыкI темэми – Кавказ зауэжьым ди лъэпкъым къыхуихьа мыгъуагъэ иным. «Хамэм щIыпIэ иIэкъым» тхылъым а фIэщыгъэцIэ дыдэр иIэу ихуа повестыр теухуащ XX лIэщIыгъуэм и пэщIэдзэм Уэсмэн къэралыгъуэм къыщыхъуа Iуэхугъуэ инхэм зэхэзедзэн ящIа адыгэ унагъуэм. Повестым и лIыхъужьхэр зэм Дамаскрэ Каиррэ, зэми Хайфэрэ Бейрутрэ къыщохутэ. Ауэ, адрей тхакIуэ куэдым зэращIым хуэдэу, Надия и лIыхъужьхэр гъащIэ толъкъуным ирихьэжьа гуэркъым. Ахэр езыхэращ а толъкъуным унэтIыныгъэ езытыр. Къэралым щекIуэкI Iуэхугъуэшхуэхэм адыгэ унагъуэр хэтщ, езы Надия хуэдэхэр абы зэрыхэлэжьыхьым ещхьу.

Апхуэдэу адыгэ плъыфэхэр нэхъыбэу зыхэплъагъуэхэм ящыщщ «Гум илъыр нэгъуэщIщ», «Гулъытэншэу къагъэна», «Щам фIыуэ солъагъу», «ЦIыхумрэ мывэмрэ я гукъэкIыжхэр» рассказхэр. АбыхэмкIэ тхакIуэр щIэджыкIакIуэхэм йочэнджэщ дунейр къызэригъэщIрэ зэпэщIэт емрэ фIымрэ, щIэмрэ жьымрэ, беймрэ тхьэмыщкIэмрэ яку къыдэхъуэ зэныкъуэкъухэм къызэрыхэкIыну IэмалхэмкIэ; зэманым къигъэщI теплъэ цIуугъэнэхэм зыдрамыгъэхьэхынуи къыхуреджэ. Нэхъыщхьэраци, псэмрэ цIыхум и гурыщIэхэмрэ гъащIэм къыханэ лъэужьхэр щабэу, ауэ Iэпкълъэпкъым и налъэ дэтхэнэми итIысхьэу къахуеIуэтэж. Апхуэдэхэм ящыщщ «Жьы хъужаитIыр» новеллэри.

Адрей и тхыгъэ куэдми хуэдэу, мы новеллэри зытеухуар цIыхум гурэ псэкIэ игъэв Iуэхугъуэщ. Ари апхуэдизрэ тхакIуэхэм «ягъэныщкIуа» темэщи, сабийхэм я ахъшэ джэгум къыхахыжа щаижьу зэхэуIухьащ. ИтIани тхакIуэм къигъуэтыфащ псэм телъ уIэгъэм и еIэзэкIэ щхьэхуэ, зыми емыщхьу икIи

хуабжьу узым сэбэп хуэхъуу. Абы зэреджэр Iэзагъэщ, аращ сюжет ткIии зимыIэ, къаугъэшхуи къыщымыхъу новеллэр гукъинэж пщызыщIыр, абы хэт лIыхъужьхэм уи гур якIэрызыгъапщIэр.

ГъэщIэгъуэнщ тхыгъэм и гъэпсыкIэри. Теплъэгъуэ кIэщI цIыкIуурэ зэхэт новеллэм гъащIэ псо къызэщIеубыдэ. А теплъэгъуэхэри зы сюжет шэщIам зэриубыдылIэу щыткъым, атIэ пычыгъуэ-пычыгъуэурэ тхакIуэм ди пащхьэм кърелъхьэ. АбыхэмкIэ гъащIэ къэхъугъэ гугъухэм уахешэри, езыр къахокIыж, и тхыгъэм точкищ щегъэуври. «Гупсысэ, гупсыси, уэри апхуэдэ щытыкIэ гугъухэм уакъызэрыхэкIыну щIыкIэр къэгъуэтыж!» – къыджиIэ хуэдэщ Хъуэстым, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ гъуазэ щIыпхъэр нэгъуэщIым и щапхъэракъым, атIэ уэ езым уи акъыл-гъуэмылэрщ.

Новеллэм и пэщIэдзэм дащрохьэлIэ зыри къызэрымыкI икIи зыми темыухуа псалъэмакъ езыгъэкIуэкI лIыжьымрэ фызыжьымрэ. Ари тхакIуэм къигъэсэбэп художественнэ Iэмалщ, зи ныбжь хэкIуэтахэм я пкъым хэкIа къарум хуэдэу, я псалъэхэри зэрыгуащIэмащIэр кърищэлъагъуэу. Дунейр фэзэхъуэкIщ: дыгъуасэ зыкъизыхыу утыку итар йокIри, нобэ нэгъуэщI къохьэ. Ахэращ иджы «зи псалъэ зэхахри, зи жыIэ пхрыкIри». Ар гъащIэщ, езым и хабзэ ткIийхэм тету гъуэгуанэ кIэухыншэм ирикIуэу. Кърy лъэрышэу «блэлъэтыж гъащIэ теплъэгъуэхэу» Будиб и нэгу къыщIыхьэжхэм ар хьэкъ къыпщащI.

Новеллэм и сюжет «щабэр» пIалъэ-пIалъэкIэрэ щIэзыупскIэр ди лъэпкъэгъу тхакIуэм Iэзэу къигъэсэбэп антитезэрщ. ЩIы къэтIэпIымэмрэ лъагъуныгъэмрэ зи щхьэр ягъэунэза Будиб-ныбжьыщIэм къэкIуэну и гъащIэр къызэрыщыхъур «бгъуфIэрэ фащхъуэ къабзэущ». ЩIалэгъуэм къэгъэпцIэгъуафIэ ищI ныбжьыщIэ псоми ещхьщ новеллэм хэт лIыхъужьыр. Ауэ псэукIэ зэхуэмыдэм къигъэщI гугъуехьхэм, псом япэу лъагъуныгъэм, мылъку гуэр къыпэкIуэн хуейуэ щыIэ хабзэм зэрыIуууэу щIалэм и «дунейр зэуэ зэв мэхъу», «къабзащэу уафэ джабэр езылъэщIэкI дыгъэри мэункIыфI». Апхуэдэ щIыкIэкIэ, къытхуэсакъыурэ, тхакIуэм дрешалIэ сюжетыншэ и новеллэм хэт лIыхъужьым и гурыщIэ къыщыудыпIэм. ЦIыхур зыпэщIэхуэ гугъуехьхэр кIуэцIкIэ зэригъэв щIыкIэрщ абы щынэхъыщхьэр.

Зэ еплъыгъуэкIэ къыпщохъу тхьэмыщкIагъэмрэ Iэмалыншагъэмрэ ирагъэза лIыхъужьыр Iэщэм епхъуэну, нэгъуэщI мыхъуми, совет лъэхъэнэм ди деж къыщагъэщIа литературэм зэрыщыхабзэу, «къэгъазэ имыIэу ар техьэну революцэм и гъуэгум». Ауэ къэхъур дэ дызэмыса гуэрщ: Iуэхур лIыхъужьым кIий-гуокIэ зэфIигъэкIащ, ари губгъуэм итрэ зыми зэхамыхыу. НэпскIэ и гур игъэтIысащ, зыми къимылъагъуу; гыбзэкIэ жьэр игъэIэсащ. Комсомол, парт идеехэмкIэ зэщIэузэда ди литературэ лIыхъужьхэм япэм зэращIу щытам хуэдэу, щIалэм жылагъуэр къигъэубэлэцу бэлыхь хидзакъым, Марям и унагъуэм теуэу ар къезымыт адэри пщащэр зраща хьэрып лIыжьри иукIакъым, езыри абрэджу ежьэжакъым. Зыри къэмыхъуа хуэдэщ, дуней шэрхъыжьри а зэрекIэрэхъуэкI мардэм тетщ. Ауэ парт билет зи гуфIакIэм дэлъхэм къаIэтхэм зыкIи пидзыхыркъым тхакIуэм цIыху щхьэ закъуэм и дуней къутэжыр: и лIыхъужьым и гурыщIэр къауэри и кIуэцIыкIыщIэр мафIэм кърисыкIыжащ. Дыгъуасэ «щIыр ивэу, исэу, гъавэр хъумэ, Iуихыжрэ» къэкIуэнум щIэхъуэпсу къежьа ныбжьыщIэр жылагъуэ гъащIэм къыхэчауэ, щхьэ бжыгъэу дунейм къытенэжащ.

ГурыщIэ мафIэм илыпщIа псэр къызэрыдэжыжыгъуейр, «революцэ гъуэгум» и пIэкIэ абы закъуэныгъэм узэрыхуишэрщ новеллэм щIэлъ гупсысэ нэхъыщхьэр. «Сэ къэсшагъэххэкъым!» – зеумысыж къуэрылъху-пхъурылъхуншэу дадэ хъуа лIыжьым. Марями насыпыфIэ хъуакъым: лIыжь зышар лIэри и адэм деж къигъэзэжащ, ауэ Будиб и ужькIэ нэгъуэщIым лъагъуныгъэ хуищIыжакъым икIи лIы яхудэкIуэжакъым. Мыпхуэдэхэр куэ-

дыкIейщ, гъащIэ гъуэгу Iуфэм къыIунахэу. ПсэкIэ пасэу къулейсыз хъуам, мылъкуи ищIыж хабзэкъым – я ныбжьыр хэкIуэтами, «жьыгъэм фIыуэ игъэукъуеижа цы кIагуэрщ Марям щыгъыр, Будиби и лъакъуэ пцIанэр вакъэм къощ».

Мис апхуэдэу цIыху щхьэ закъуэм и гу лъащIэ дыдэм щыгъэпщкIуа «дуней щэху цIыкIур» сакъыпэурэ кърехри, ди пащхьэм кърелъхьэ тхакIуэм, ар жылагъуэ, уеблэмэ къэралпсо Iуэхугъуэшхуэ ищIауэ, икIи къыдочэнджэщ: «ЦIыхухэ, зыр зым дыхуэвгъэсакъ!» Аращ жьы хъужаитIыми «гуращэ щэху гуэрхэр иджыри щIащхьэщытыр».

Новеллэр щызэддзэкIым дыхущIэкъуащ, Iэмал зэриIэкIэ, тхакIуэм и хъэтIыр, ди лъэпкъэгъу хэхэсхэм я псэлъэкIэр, дэ жыдмыIэ псалъэхэу «ахъуэ» (оливэ), «Iэпкъуахъуэ» (банан), «къэхьэуэ» (кофе, какао) нэгъуэщIхэри къэгъэнэжыным. Ди гугъэщ, ди бзэм зиужьынымкIэ ахэри сэбэп хъууэ.

ТIЫМЫЖЬ Хьэмыщэ,
хэхэс адыгэ литературэмкIэ IэщIагъэлI,
филологие щIэныгъэхэмкIэ доктор.

◈ ◈ ◈

ХЪУЭСТ Надия

Жьы хъужаитIыр

Новеллэ

– БанапцIэм щIыр ирагъэшхащ.

– Дауэ? Псори ираупщIыкIыну зэгурыIуауэ жыпIати!..

– ПсорикIи? Гуэныхькъэ?.. АрщхьэкIэ, хэт иджы ар къызыфIэIуэхужыр? Иджы пхъэщхьэмыщхьэ жыг дыдэхэми ящысхьыжхэркъым.

Фызыжьыр псыхъуэ нэпкъым щхьэщыт унэ хужьыбзэ цIыкIум и дэкIуеипIэм тесщ, лъэгуцыр зыкIэщIиупщIауэ. ЛIыжьым дэкIуеипIэ лъабжьэм деж щыт шэнтым зыщегъэпсэху, жьыгъэм щIыхуфэ къызыщIигъэлъэда и нитIымкIэ къуэм зыкъыщызыIэту хуежьа щхъуантIагъэм хэплъэу.

– Псыщхьэгъагъэри къэкIащ, жызумыр духъуэнщIыну дыхунэмысурэ.

ЛIыжьым и нэхэр зыгуэрым теплъызат, игъэупIэрапIэмэ, зыгъэпIейтей гъащIэ теплъэгъуэ гуэрхэр къызэтеувыIэнкIэ шынэу.

... Я щIалэгъуэ дахэт абы щыгъуэ. Мо псыхъуэм иджыпстуи дэлъ мывэ гъуабжэшхуэм зэдытесхэт, псэр зыгъэтхытх щIы къэтIэпIымэр нэхъуеиншэу зыжьэдашэу. Гъатхэ пасэт, махуэри дыгъэпст... дуней бгъуфIэри фащхъуэрэ къабзэу я пащхьэ къилът. Уо-о, гъащIэ, сыту уIэфIыщэт уэ!..

– Жызум дэжейр сухъуэнщIыфу, банапцIэм и лъапсэр згъэгъущыфу щыщытам зы ба къысхуэпщIатэкъым уэ, Марям! – ЛIыжьыр хэщэтыкIащ, зэгуэр гурыщIэ мафIэм илыпщIыгъа гукъэкIыжхэм къазэрыхэкIыжыр къехьэлъэкIыу. – Иджы нэгъуэщIхэрщ жыгхэр щыгъэгъэну пIалъэм ежьэхэр, имычэзууэ жэп къехыу гъэгъахэр писхьэжынкIэ шынэхэр. Дэ ди Iэхэр зылъэмыIэсыжыф жызумыр ахъуэ жыгхэм ятебэнауэ етхьэлэ. Зэгуэр щхьэкIэ нэхъ лъагэхэми нэсыфу щыта Iэхэм я гуащIэр щIэкIащ, Марям!

ЛIыжьыр къэгумахэри къызэIынащ. Къыпщыхъунт абдежым и псэлъэгъур къыбгъэдыхьэну, къедэхэщIэну, псэм телъ уIэгъэм удз хущхъуэ къыхутрилъхьэну. Фызыжьым зигъэхъеякъым, зы псалъи къыжьэдэкIакъым. А зэр арагъэнутэкъым апхуэдэу къызэрыхъуар, ар зэриухынуми щыгъуазэт аитIури: зым адрейм зыхуигъэIущэбэнуи хэттэкъым, я гукъеуэхэри гуемыIу псалъэхэми хуашэртэкъым, я блэкIами тепыхьэхэртэкъым. ЗэжраIэну псори куэд щIауэ зэжраIакIэт. Я щIалэгъуар тIуми фIыуэ ящIэж: и пкъыр шэщIауэ зым жызумри ахъуэри къыпичыжырт, адрейм щIыр ивэрт, исэрт, гъавэр хъуамэ, кърихьэлIэжырт.

– Иджыри зы къэхьэуэбжьэ уефэн, Будиб?

– Едгъэлеймэ, дигъэжеижыркъым, Марям.

Аргуэру зыри къызэрымыкI псалъэмакърэ абы иужь даущыншагъэрэ.

– Сежьэжын хуейщ, цIыхухэр къызожьэ, – тэлайкIэ щысауэ къыдришеящ лIыжьым, ауэ зигъэхъеякъым.

Жьыгъэм къыдэкIуэ Iуэхуншагъэрт Будиб нэхъ зыщышынэр. ЦIыхум яхэмыхьэныр, илэжьын гуэр имыIэныр лIэныгъэрт абы зрилъытыр. Арат нэху къызэрекIыххэу, матэр къищтэу уэрамым къыщIыдыхьэр. Унэ-унэкIэ къуажэр къызэхикIухьурэ, цIыхухэм яхэупщIыхьырт, зригъащIэрт хэт сыт хуэныкъуэми. Ерыскъыпхъэ е хьэпшып цIыкIуфэкIу хуэдэ щIэупщIэхэм ахэр къуажэ тыкуэным къащыхуищэхурти, яхуихьырт. И жьыщхьэ арат Будиб лэжьыгъэу къыхуэнэжар. Ауэ ари зриусыгъуэджэртэкъым – цIыху къыпхуэныкъуэу ущытыхущ гъащIэр. АтIэми къуажэм зиубгъуащ, унагъуэщIэхэр къыхэхъуащи, лIыжьым и Iуэхутхьэбзэм хуэныкъуэхэри нэхъыбэ хъу зэпытщ. ГъэшхэкI, пхъэщхьэмыщхьэпс, щIакхъуэ щабэ, сабын, дзэлъэщI, нэгъуэщI-къинэмыщI жыпIэми цIыхур зыхуей хъур мащIэ?! Аращи, БудибхьэрычэтыщIэм ищIэнрэ илэжьынрэ егъуэт – мэпсэу, и щIакхъуэ Iыхьэр и пщIэнтIэпскIэ къилэжьыжу. Мис, гъэмахуэм ирихьэлIэу еджапIэхэм щIалэгъуалэр къаутIыпщынущи, Будиб къыхуэныкъуэхэми къахэхъуэнущ.

Апхуэдэу жылэр къызэхикIухьурэ Марям и унэм нос, дэкIуеипIэм деж щыт шэнт щхьэгуэм тотIысхьэри, фызыжьыр къыщIэкIмэ, доуэршэр, къыщIэмыкIмэ, зыкъомрэ щосри, йожьэж. Зэзэмызи къыхуехь зэрыхуэупсэн гуэрхэр. Марям щIэмысмэ, пырхъуэм къыхутренэ. Абы щхьэкIи ахъшэ къыIихыжыркъым. Фызыжьыр къыхуахьам тепсэлъыхьыжыркъым; IэфIу пщэфIамэ, Будиби хиныркъым. Зэдэмыпсэуми, зэлIзэфызым хуэдэхэщ...

– Уэ нобэ зыгуэр ухуей Марям? – щIэупщIащ лIыжьыр, «мыбы сыхуейщ е сыхуейкъым» жиIэу, и упщIэм жэуап гуэр къызэрыпэмыкIуэнур ищIэ пэтми. Жэуапи хуэныкъуэтэкъым ар, ищIэрт фызыжьым иIэри имыIэри, псалъэмакъым къыпищэн хьисэпкIэ щIэупщIат армыхъумэ. Ноби къыхуихьат IэпкъуахъуитI, лы тIэкIу, джэдыкIэ зыбжанэ... Ауэ хуейтэкъым и Iуэхур зэфIэкIауэ къыщигъэхъуну, и плIэр унэ блыным егъэкъуауэ щысыну фIэфIти.

И махуэ лэжьыгъэр зэфIигъэкIрэ Марям деж къэсамэ, Будиб и псэр псэхужырт. Иджыпстуи аращ. Мес, уэсри ткIужащ. Гъатхэмэри хьэуам хэз хъуащ. Езыхэри, Тхьэм и шыкуркIэ, щIымахуэ щIэкIа хуэдэщ. Аращ, – жьыгъэм щIымахуэр хуэлъэщ. Япэм хуэдэу уэсыр хьэнцэкIэ итхъуурэ щIыIэр иригъэкIуэтыжыфыркъым, гъуэгушхуэм нэс лъагъуи хукIуэцIрыщIыкIыжыркъым. ИтIани... Тобэ, тобэ, сытуи махуэ дахащэ нобэ, сытуи дуней къабзащэ! Дыгъэм и закъуэ уафэ джабэр ирелъэщIэкI. А къабзагъэм хы жыжьэм и сурэтыр гъуджэу къытредзэ. Илъагъури сыт телъыджэ?! Пщащэ тхьэIухудым тасышхуэ къыщIихауэ и щхьэр жыг щIагъым щехущI... Аргуэру гукъэкIыж жыжьэхэр, аргуэру псэр зыгъэпIейтей теплъэгъуэхэр...

– Аа-дэ, ди щIалэгъуэм щыгъуэ, пщащэ цIыкIур жыг щIагъым щIэтат,

и щхьэр ихущIу. Сэ щэхуу хадэмкIэ сыкъыбгъэдыхьэри седжат: «Марям! Марям, си псэм хуэдэ...»

– IукI! IукI!

– Ей, Марям, ущымыуэ, накIуэ, дыщIэгъэпхъуэж! Уэрыншэу сэ гъащIэ...

– Бэяу, абы къыфIумыгъэкI!

– Уэрыншэу сыпсэуфынукъым...

– IукI, Будиб, уэ, дауи, уи акъыл уитыжкъым! Дядэм дыкъилъагъумэ...

– Сыт си лажьэ, Марям? Сэ уэрыншэу гъащIэ сиIэкъым.

– Иумыгъэлей, сыбогъэшынэ, уи акъыл уикIауэ къысфIощI!

– Сэра зи акъыл икIар?.. Апхуэдэр уэра къысфIощI... КхъыIэ...

– IукI, IукI!

А махуэр дунейкъутэжыгъуэт, щIыр зэгуэчри, псэхэр зэпызыщIэ къуэпсыр зэпичат. И занщIэр и гъуэгуу ежьэжа щIалэм и губжьыр хы толъкъуну къэукъубеят. Ар пщащэм триIубэну къыфIызэрыдэхьейт, ауэ мыгурыIуэгъуэ гуэр къэIэбэрти трилъэщIэжырт, псэр игъэтхытхыу. Иджы, дауи, IэщэкIэ зэщIэузэдауэ мывэ къуагъым къуэсу бийм ежьэ зауэлIхэм ящыщыжкъым. Ауэ абы щыгъуэ губгъуэ нэщIым ихьэщ, бгымкIэ зигъазэри и макъым къызэрикIкIэ джащ: «Ей ди къуршыжьхэу псэншэ-даущыншэхэ, си Марямыр сIэщIах! Хэт къыздэIэпыкъун?!» КIий-гуокIэ и гур игъэтIысин и гугъащ, ауэ ар нэхъри пикъузыкIри, и нэпсыр къыфIыщIихуащ, гъыбзи кърригъэIуэташ. «Мы щIы щIыIум пщащэ тезщ, Марям уи насып хэлъкъым, зыщыгъэгъупщэ!» «Хьэуэ, Марям хуэдэ теткъым!.. Я-а, Алыхь лъапIэ, сыткIэ сыкъуаншэ?.. Бэлыхьым уихь, Марям! Уи махуэхэр фIыцIэ ухъу, Марям!»

Абы и ужькIэ илъэс бжыгъэ зыкъом дэкIауэщ Будиб къыщищIар бзылъхугъэм и махуэхэр фIыцIэ зэрыхъуар. Абы и адэм иукъуэдият я къуажэгъу фIэкI и пхъур нэгъуэщIым иримытыну, ауэ щIыхуэшхуэ къытехуат. Марям нэфыгъуэ зиIэ зытрамыгъаплъэм хуэдэу дахэт... тхьэмыщкIагъэм адэр и псалъэм иригъэбэкъуащ. И насып мыхъуауэ Марям къызэригъэзэжар щызэхихым, Будиб абы зыбгъэдигъахуэри егият:

– Дапщэрэ сынолъэIуат, Марям, дыщIэгъэпхъуэж жысIэурэ. Иджы нэхъыфI хъуа? Уэри уи закъуэщ, сэри насыпыншэ сыпщIащ.

Абы щыгъуэми Будиб и псалъэм Марям пидзыжаIакъым, зэрегиери апхуэдэу уэим ищIакъым: Iуэхур гуемыIу псалъэ хэмыту зэрызэфIэмыкIынур къыгурыIуэрт. Иджы, мис, я жьыщхьэ зэрыгъуэтыжащ: пщэдджыжькIэрэ зэбгъэдэсу зылъагъухэм хэт жызыIэфынур а тIур зэмыщхьэгъусэу?!

– Зы цIыху сфIэкIуэдащ, ауэ уэ укъызитыжащ, Будиб. Нобэр къыздэсым си щхьэр фIызоудыж абы щыгъуэ сызэромыдэIуам щхьэкIэ. ЦIыхум апхуэдэр зэрыхуэгъэгъугъуейр сощIэри уэскуфыркъым сынолъэIуну... уэсщIам пэкIуэу Тхьэм сигъэшэчари сфIэмащIэщ. Ауэ сыIэмалыншэт: щIы тIэкIу дызэрыпсэур трахынурэ си адэр Iэнэгу-IэнэщIу бынунэм къахэнэнут. Ар къигъэсэбэпри, лIыжь беижьым си адэм деж лъыхъу къигъэкIуащ – пщащэ сырыху псыгъуэ цIыкIум, къыстелIати, дунейм техуэжыртэкъым. Си лIым япэу лъагъунлъагъу сыкъыщишэжам, сыкIуасэри, ди зэхуэзапIэу щыта мывэ гъуабжэжьым деж сыжащ икIи сигу пэщыху сыгъащ: «Сыт си махуэ? Мыбыи сыщыщыжкъым, сыздэкIуами ящыщ сыхъуакъым»... Дызэрызэдэпсэуаи щымыIэу, сызыша лIыжьыр лIэри къэзгъэзэжащ.

– Сэ къэсшагъэххэкъым! Жылэр сыбгынэри...

– Сыт и пэрмэныж иджы абы, Будиб? Сыти къихьыжын? – зэпиудащ лIыжьым и псалъэр Марям, псалъэмакъыр нэгъуэщIыпIэкIэ триIуантIэмэ нэхъ къищтэу. ХьэлъэIуэт абы и псэм дежкIэ ар. – Дыгъуэпшыхь щIалэ, пщащэ гупышхуэ уэрамым къыдэужьгъауэ слъэгъуащ. Къалэ еджапIэхэм я зэхуэщIыгъуэр къэблэгъауэ къыщIэкIынщ. ЗанщIэу къуажэр къэщIэрэщIэжащ. Дунейм зихъуэжащ, Будиб, хуабжьу зихъуэжащ.

– Ди ныбжьыр-щэ, Марям? Ди ныбжьым хуэдэм, уеблэмэ, губжьри къыщиудыжыркъым. Абы и къыщиудыгъуэр зэти... Тхьэм къытхуигъэгъу.

– Аращ, Будиб, ди ныбжьым хуэдэм цIыхур езым къигъэщIам щыхьэт тохъуэж, псори зэрыхъун хъуауэ къыфIощIыж. ЕщIэж цIыкIуу хасэу ин хъуа жыгхэри, жьы хъууэ ираупщIыкIыжахэри, унэщIэу ящIахэри, щыIауэ якъутэжахэри. ЕщIэж псэр къэтIэпIу щыхуежьари, и лъагъуэ хишынум зэрыщIэхъуэпсари. Зигъэпсэхуну иджы етIысэхамэ, и гъащIэ лъагъуэм ироплъэж, Iыхьэ-Iыхьэурэ игуэшурэ. Аращ, Будиб, уи лъагъуэм мывэ тез хъуамэ, текIи къыпэкIухь. Мо къуэладжэм хуэдэу укъуэдияуэ уи щIыбагъ къыдэни, лъагъуэ псори зыуэ щызэхыхьэж щIыпIэм псэкIэ зыхуэгъэхьэзыр.

– Уи пащхьэ къисыр лIыжьу щытакъым, Марям!

– Ей, Будиб, сэ езыр фызыжьу сыкъалъхуат?!

АдэкIэ ныбжьым тепсэлъыхьахэкъым. НэгъуэщI зытепсэлъыхьын я мащIэт? Iэдил и щIапIэр ищэу къалэм зэрыIэпхъуэжар, абы и хадэм жыгыу итар ираупщIыкIыу мывэкIэщхъ зэрытракIутэжар ягу къеуащ, я гъунэгъу пщащэр къалэм фIыуэ зэрыщеджэм щыгуфIыкIащ, я къуажэгъу Хьэсэн и къуэм кхъухьлъатэзехуэу зэрызигъасэр ягъэщIэгъуащ...

ЦIыхубзым и джанэ кIыхьым жыгъэм зи теплъэр фIыуэ трихыжа цы кIагуэр къытелът, цIыхухъум и лъакъуэ пцIанэхэр вакъэ тIорысэм къиищт. ИтIани гъащIэм и ужьрей Iэгубжьэм асу щхьэхуэ хэлъщ. Дунейм и зы кIапэ цIыкIуу зэпсэгъухэр щызэхуэзэкIэ здыдэкI бгыщхьэм зеригъэбауэм ещхь ар хьэмэ жэщыр щIэхыу кIуэуэ нэхулъэ къиищIыныр гуращэ щэхуу зыщхьэщыт лIыжь-фызыжьхэм я хъуэпсапIэм хуэдэ гуэр?..

– Уэ нобэ зыри ухуейкъэ, Марям?

– Хьэуэ, Будиб.

– Тхьэм уигъэузыншэ!..

ЗэзыдзэкIар **ТIЫМЫЖЬ Хьэмыщэщ.**

Хъуэжсэ и Куэбжсэ

КОММОДОВ Геннадий

Дагъэ егъэфа кхъужь фшха фэ?

Сэ сызэрысабийрэ Щхьэлыкъуэ къуажэм сыщопсэу. Илъэс 78-рэ сохъу. Зэрыжа1эщи, ар гъащ1э мащ1экъым. Ауэ, гъэщ1эгъуэныракъэ, абы лъандэрэ сыт хуэдиз зэман дэк1ами, си сабиигъуэм къысщыщ1ауэ щыта зы щ1эщхъу зик1 сигу ихужыркъым. Абы щыгъуэ Борийхэ я гъунэгъуу дыщыпсэурт. Псори къехъуапсэу пхъэщхьэмыщхьэ хадэшхуэ ди1эт. Ауэ Борийхэ я жыг хадэр дыдейм нэхърэ нэхъыф1ыжт. Пасэу хъуу абыхэ зы кхъужьеижь я1эти, абы къыпылыдык1ыу пыт кхъужь джабэплъышхуэхэр щыплъагъук1э, плъэмык1ыу уи гуры1упсыр къажэрт. Дыдейхэр к1асэти, хъуатэкъым, щхъуант1эт. Борийхэ я кхъужьеижьым пытхэр хъури т1ыгъуэжат. Гъэ къэс кхъужь хъуак1э дызыгъэтхъэж зи хабзэ ди гъунэгъухэм иджыри къытхуахьыну къыщ1эк1ынщ жыхуэс1эу, зыкъомрэ зызошы1э. Ауэ нэпсеигъэр къыстокlуэри, аф1эк1а зысхуэмы1ыгъыжу согупсыс: «Абыхэ къытхуамыхьыххэнк1и хъуну кхъужьым сежьэу сыт сыщ1ыщысынур? А кхъужьеижьыр унэм пэжыжьэу хадапхэ дыдэм итщ. Унэ щ1ыбагъри лъагэу нартыхупкъэщ, абы сихьэк1э зыми сыкъилъагъунукъым».

Пшапэр зэрызэхэуэу ди гъунэгъум я хадэм сипк1эри, кхъужьеижьым сыдэпщеящ. Япэу къыпысчам содзакъэри, фом хуэдэу 1эф1щ. Арати, сеп1эщ1эк1ыу нэхъ п1ащэурэ, нэхъ дахэурэ кхъужь къом си майкэ гуф1ак1эм дэз сщ1ащ. Сыкъехыжыну зыщызгъэхьэзыр дыдэм ирихьэл1эу нартыхур игъэщхъыщхъыу зыгуэр абы къызэрык1уэц1рык1ыр щызэхэсхк1э, занщ1эу жыгым сыкъелъэу сыщ1эпхъуэжыну сигу къок1. Арщхьэк1э сошынэ. Зызущэхуауэ сызытес жыг къудамэм зык1эрызокъуэ. Ик1и арыххэу къурагъышхуэ зы1ыгъыу кхъужьей щ1агъым къыщ1ыхьа ди гъунэгъу нанэ Фаризэт къыщыслъагъум, сыкъэгуэзэвэнтэкъэ? «Ялыхь, гу къыслъумыгъатэ», — тхьэ селъэ1урт сигук1э. Ауэ Фаризэт си 1уэху лъэпкъ зэрихуэртэкъым. Ари зыхуейр, сэ схуэдэу, кхъужь ихьынурати, и1ыгъ къурагъ к1ыхьымк1э жыгым къыхэуэн зэрыщ1идзэу, согужьейри си майкэр къыдызолъэф, си гуф1ак1эм дэлъ кхъужьыр Фаризэт езым

къыпиуда хуэдэу изогъэлъэлъэх. Фызыжьми аращ къызэрыщыхъур. И кӀэдахъуэм из ищӀауэ хадэм йокӀыж. Сэ си гур къызэрогъуэтыж. ИкӀи аргуэру щӀэрыщӀэу кхъужьыр си гуфӀакӀэм дэз сщӀауэ жыгыжьым сыкъыздехыжым, зэрыхъуар тхьэм ещӀэ, сызытеувэр сымылъагъуу сыкъебэкъуэхыурэ, си лъапэр зыхуэза щабэ гуэрым кӀуэцӀрыщэтурэ, си лъакъуэ ижьыр, си лъэгуажьапщэм къэсу, жыг кугъуанэм щилъадэм, сыгужьеяуэ си щхьэмкӀэ къытет къудамэм зыкӀэрызощӀэри, зэрыслъэкӀкӀэ зытызоӀэтыкӀ. Ауэ си лъакъуэр зэрылъэдам инащи, къысхуихыжыркъым. «Дауэ иджы сызэрыхъунур?» — гузэвэгъуэм сызэщӀиубыдарэ сщӀэнур сымыщӀэу, хуиту сызымыгъэӀэбэу къысфӀэщӀ кхъужьхэр аргуэру си гуфӀакӀэм къыдызогъэлъэлъыжри, си лъакъуэр зэрыузри къысфӀэмыӀуэхужу, жыг гъуанэм ина си лъэтхьэмпэр зэ адэкӀэ згъазэм, зэ мыдэкӀэ къэзгъэзэжурэ сыкъоӀэ. АрщхьэкӀэ дэнэт?

Арати, даурэ зызмыщӀми, си Ӏуэхум зыри къимыкӀыу, къапхъэным иубыдам хуэдэу жыгым сыкъытенащ. Ауэрэ кӀыфӀыбзэ хъууэ вагъуэхэр къызэритӀысхьам гу лъыста нэужь: «Уэхьэхьей, фыкъыздэӀэпыкъу!» — жысӀэу си макъым къызэрихькӀэ сыджэу щӀэздзащ. Сызытена кхъужьеижьыр, зэрыжысӀащи, хадапхэрат зэрытри, сызэхамыхыу куэдрэ сыкӀиящ. ИкӀэм-икӀэжым, нартыхубзийр игъэщхъыщхъыу абы зыгуэр къыкӀуэцӀрыжу солъагъу. Ар си анэрат:

— Сыт къыпщыщӀар?! Къех абы псынщӀэу! — къэхъуар къыгурымыӀуэу, гужьеяуэ ныдоплъей мамэ. Ауэ сэ къысщыщӀауэ абы сыщӀемыхыжыфыр щыжесӀэкӀэ, ар нэхъри къэгузэвауэ псынщӀэу йожыж. Куэд дэмыкӀыу цӀыкӀуи ини Борийхэ я унагъуэм исхэри дяпщэкӀэ къыщыс ди гъунэгъухэри зэрызехьэу къос. Сэ си щхьэр здэсхьынур сымыщӀэу, апхуэдизкӀэ сукӀытати, а дакъикъэм жыгым сыкъехуэхыу сиукӀамэ нэхъ къэсщтэнт.

Арати, хэт пкӀэлъей, хэти уэздыгъэ иӀыгъыу цӀыхур кхъужьей щӀагъым щызэрызохьэ. Жыгми зыкъом ныдэпщеяуэ, щхьэж Ӏуэхум зэреплъыр жеӀэ. Зодауэхэр. АрщхьэкӀэ, си лъакъуэр фӀыуэ зэрагъэузам фӀэкӀа, нэгъуэщӀ зыри щахуемыщӀэм, кхъужьеижьыр зейм псом нэхърэ нэхъ зигъэгубзыгъэу: «Лъакъуэр зэрына къудамэжьыр пхъэхкӀэ пымыхауэ хъунукъым!» — щыжиӀэкӀэ, ар зэхэзыха ди анэр гужьеяуэ къыхокӀиикӀ:

— А жыпӀэ телъыджэр сыт?! И лъакъуэр жыг гъуанэм илъу, дауэ ар зэрыпыпхынур?!

ИтӀанэ Фаризэт нанэ къопсалъэ:

— Абы и лъакъуэр сэкъатыншэу къитхыжыну дыхуеймэ, ар зэрына жыг кугъуанэм дагъэ идокӀэри, абы иужькӀэ тыншу ар абы къимыкӀыжмэ, си Ӏуэхущ.

Абдежым псори мэдыхьэшх. Ауэ икӀэм-икӀэжым Фаризэт нанэ жиӀамкӀэ нэхъыбэр арэзы хъуауэ, сэхуран дагъэ къахь, ар жыг гъуанэм иракӀэри, даурэ ящӀми, си лъакъуэр абы кърахыж. Ауэ Ӏуэхур абдеж

щиухакъым. «Зы жьэм жьэдэкIыр жьищэм жьэдохьэ», — жыхуаIэрати, а пщыхьэщхьэм сэ къысщыщIар ди хьэблэм дэз хъуат, псоми зэлъащIысати, етIуанэ махуэм хэт сыхуээзми, «Жыг кугъуанэм исар дауэ ущыт? СлIо, кхъужьым дагъэ щыхуауэ пшхыну нэхъ IэфI?» — жиIэу симыгъэбампIэу зблэкIыртэкъым.

Арати, апхуэдэу екIуэкIыурэ, «жыг кугъуанэм исар» ягъэкIэщIри, «Ей, гъуанэрыс! Ди гъусэу псым унэкIуэну?!», «Гъуанэрыс, пщэдей мэзым уздэтшэну ухуеймэ, фи гъунэгъум я кхъужь хъуа дагъэ зыщыхуам щыщ къытхуэхьи, дэри дыгъэшх!» — жаIэурэ сагъэпсэуртэкъым. АбыкIи зэфIэкIакъым — итIанэ «ГъуанэдэскIэ» къызэджэу щIадзащ. Балигъ сыхъуу дзэм къулыкъу щысщIэну сыдэкIыхукIэ зэхэсх мыхъу а цIэ лейм сэ сызэрибэмпIар зыхуэдизым ущIэмыупщIэ! Абы лъандэрэ а цIэ лейр зи зэранкIэ къысфIащауэ щIыщыта кхъужьыр, сшхын дэнэ къэна, жыжьэу блахыу слъагъумэ, си нэр мэуз!

ЗэзыдзэкIар **АПАЖЭ Ахьмэдщ**

◈ ◈ ◈

ЩIАКЪУЭ Мыхьэмэт

Хъуэхъу кIыхь

Куэбжэр кIыргъамэ, унагъуэм я щхьэфэцым зиIэту къэнат: алыхьалыхь, Мысхьуд аргуэру хъуэхъуакIуэ къокIуэ, жаIэрти, псори щхьэгъубжэм дэплъырт. Дыгъужьым ишхри имышхри тохуэ, жаIэ щхьэкIэ, ахэр щыщыуэр зэзэмызэт: пэж дыдэу, БжыхьыщIэхэ я куэбжэр «пшынэ зыхуеуар» Мысхьуду къыщIэкIырт; мы лъапсэм япэ дыдэу къыщихьэр нобэщ жыпIэну, Мысхьуд псори зэпиплъыхьурэ, мыпIащIэурэ унэм къыхуэкIуэрт:

— ИкъукIэ си гуапэ хъуащ, си щхьэкIэ къызэхъулIа насыпу къысщохъу нысэ къызэрыфшар! Фэ лъапэ махуэ къыфхуихьауэ, къызыхэкIахэм лъэдакъэ махуэ къахущинауэ, мыпхуэдэ хъуэхъубжьэхэр фи унагъуэ куэдрэ щаIэтыну!.. — нобэ япэ дыдэу хъуахъуэ нэхъей, Мысхьуд кIыхьу иукъуэдийрт. Ар зыщыхъуахъуэр мы-БжыхьыщIэхэу, нэгъуэщI тэмакъкIэщI гуэрхэу щытамэ, хабзэр зищIысыр минрэ ящIэуи доцIри, зэ къыщитхъынхэти. «Уа Мысхьуд, удужэгъуащ, Алыхьыр пщIэжмэ, уи хъуэхъуэныр зэ ухи ди натIэм икI!» къыжраIэнкIэ зэфIэнэнтэкъым, арщхьэкIэ БжыхьыщIэхэ Алыхьым и дежкIи, цIыхум я дежкIи плъэрт, нэгъуэщIым яфIефэ-яфIэшхэу къэзыкIухь хьэжь-

вакэжьышхми фIэлIыкIхэрти, абы нэмыплъ ирамытыфэ зытрагъэуэрт: я шыгъупIастэ емыблэжу, зыхуэхьэзырыр къащтэрт. Модреймиi, напэ зимыIэм дзажэпкъ иIэщ жыхуаIэрати, я шыгъупIастэ сыщыхэIэбакIэ, я фадэбжьэ щысIэтакIэ, къэкIуэкIэ зыщIэм кIуэжыкIэри ищIэн хуейщ, зэрыжиIэн имыщIэу щысти-щыст, хъуахъуэрти-хъуахъуэрт.

— Ди хьэблэм дэнэ къэна, ди жылэм къыдашакъым фи нысэ цIыкIум пэпщIын. БжыхьыщIэхэ фи унэр Алыхьым дыщэкIэ къибгъащи, фэ къывэуэлIа насыпыр си щхьэм къылъысауэ къэзмылъытэмэ, сывгъэшхри извгъэфри хьэрэм Тхьэм схуищI!

— Iау, Iау, Мысхьуд! Апхуэдэу щхьэ жыпIэрэ?! Уи анэ укъэзылъхуам узригъэфа быдзышэу хьэлэл Тхьэм пхуищI. Уи хъуэхъури Алыхьым къабыл ищI…

— «Къабыл ищI» жыхуэпIэр сыт? Ар зэрищIынум шэч къытепхьэу ара, БжыхьыщIэхэ я къуэ? Сэ сщIэн хьэмэрэ сыщыхъуэхъуэн сымыгъуэту ара уи гугъэ апхуэдизрэ фи деж сыкъыщIэкIуэр?! — Мысхьуд хуэмыфащэ кърапэсу ягъэпудауэ фэ зытригъэуэрт.

— Ар щхьэ уигу къэбгъэкIыххэрэ, зиунагъуэрэ? ЦIыхум къащэхуу ягъэхъуахъуэу щагъэсым ухуэдэщ, Мысхьуд! Уэ гугъу зыкъызэрытхуебгъэхьымрэ къытхуэпхъуэхъумрэ фIыкIэ Тхьэм пхудигъэщIэж… — бысымыр цым и кIуапIэмкIэ къеуэжырт. Модрейм и фIэщыпсци:

— Фэ фызыхэслъхьэ щыIэкъым, нысэфI къызэрыфIэрыхьам сыщогуфIыкIри арац къызэмыхьэлъэкIыу апхуэдизрэ сыкъыщIыфхуэкIуэри, армыхъу…

— Ар къыдгуроIуэ, жысIаи, Мысхьуд. Алыхьым пхудигъэщIэжынуи Тхьэ селъэIуаи…

— Уи лъэIури къабыл ухъу! Сежьэжынщ. Сэ Iуэху Iэджэ къыспоплъэ. Ауэ хабзэр — хабзэщ. Шэсыжыбжьэм делъэпэуэжынкъым, — зи хьэщIахэм «Iуэхутхьэбзэшхуэ яхуищIэжырти», шкIащIэ увыкIэ ищIу ежьэжырт Мысхьуд.

Апхуэдэу бжьыхьэкIэм щIымахуэ кIыхьри дигъэкIуащ Мысхьуд. Гъатхэ техьахэрэ цIыхур хущIэмыхьэж хъуа пэтми, абы БжыхьыщIэхэ я фэр иджыри ирихырт: и хъуэхъуакIуэм кIэ иIэтэкъым. Ауэ Мысхьуд и хъуэхъуэныр зэраужэгъуар нэхъыжьхэм щахужымыIэм, нысэ къахуэзышэу ахэр бэлыхь мыухыж хэзыдзауэ зыкъэзылъытэж я къуэм бзаджагъэм хуекIуэну мурад ещI.

Махуэ гуэрым бынунэр хадэм иттт, БжыхьыщIэхэ я куэбжэ цIыкIум и пшынэ макъыр къызэрыIуу, нэгъабэ фыз къэзыша щIалэр шындэбзиймкIэ къожэкIри, зэрихабзэу, мыпIащIэурэ унэм къыхуэкIуэ «хьэщIэм» пожьэ:

— Къеблагъэ, Мысхьуд! Уи мыхабзэххэу сытым укъытхуихьа? — жи.

— Плъагъуркъэ а вакъэ лъэмбыIум къилъхуар? Сыкъэзыхьар

пщIэркъэ? Жылэм яхуэмыгъуэт нысэ къытхуэпщащ. Дызэхэбгъэплъэжащи… хъуэхъуакIуэ…

— Уэли, Мысхьуд, уи нэмыс нэхъ лъагэ ухъуи, а нысэ жыхуэпIэр… икIыжакIэм… ЩIэпхъуэжакIэм…

— Пу, нэмыси асыли зимыIэ, гушыIэкIи зымыщIэ, уэри уэ!.. Апхуэдэ емыкIу зыщIэхэм ящыщ нысэу къызэрытхуумышар…

— Уэли, икIи сымыгушыIэ, икIи щIэпхъуэжам, — щIалэм нэщхъеифэ дыдэ щызытригъауэм, Мысхьуд фIырыфIкIэ къыпхуикIуэтынухэм ящыщтэкъыми:

— Уэлэхьэр Алыхьым и цIэщ ар цIыху зэрымыхъунур си псэм ищIэртэм. А бзаджэнаджэр фхэкIыжу унэм исхэм фи лъакъуэм банэр зэрыхэхужам щхьэкIэ зы хъуэхъу псалъэ жызмыIауэ… Дэнэ щыIэ си ныбжьэгъужьу уи адэжьыр? — жиIэу Мысхьуд нэкIуэпакIуэу унэм щыхуэкIуэм, БжыхьыщIэхэ я къуэм къыгурыIуащ Мысхьуд и хъуэхъур мис иджы кIэншэ дыдэ зэрыхъуар: нысэ къызэраша къудейм щхьэкIэ апхуэдизрэ хъуэхъуам ар «зэрикIыжам, унэм исхэм я лъакъуэм банэр зэрыхэхужам» къыхэкIыу абы къихъуэхъунур зыхуэдизым ущIэмыупщIэ.

◈ ◈ ◈

ДЖАТОКЪУЭ Юрэ

Сатыр пIаскIуэхэр

ЗыщIэнэкIэн хуейр хэту пIэрэ?

ГъущI мастэ фIэкIа зимыIэ Лыхьым
Зебжыж къулейуэ, лIы бэлыхьу,
ГъущI куэбжэ зиIэм топсэлъыхьыр —
«И хуэмыхуагъыр» арщ хуэмыхьу.

ГъукIэм и псалъэ пэж

«Дунейм и зэхэлъыкIэр къыпхуэщIэнкъым, — жи гъукIэм, —
Укъиплъмэ, Николай Сванидзе и нэгъуджэм».

Шынагъуэ зыкъуэлъ унафэщI

Iуихукъым лэжьапIэм Iухун хуейр Мыхум —
И гуфIэгъуэшхуэщ езыр Iуамыхум.

ТIаным и псэлъафэ

Бещто хуэдиз акъыл бгъэдэлът
Ди егъэджакIуэ Iущ ТIаным:
«Сабийми къещтэ шейтIан хьэл,
Игъасэу щытмэ ар шейтIаным».

ШэщIэху маршынэ зиIэ ТIасэ

— Сэ сымыщIэ хъыбар, — жеIэ ТIасэ, —
Къитыфынкъым уеблэм «ИТАР-ТАСС»-м.

◈ ◈ ◈

Уриляжьэну дэтхэнэ папцIэ
лъэныкъуэр нэхъ тыншу пIэрэ?

ГушыIэ сурэтыр зыщIар
КЪУЭЩIЫСОКЪУЭ Владимирщ

Псалъэзэблэдз

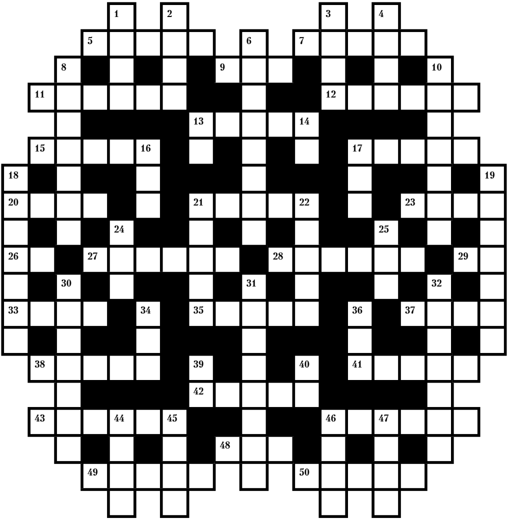

УпщIэхэр

ЕкIуэкIыу: **5.** Фадэ лIэужьыгъуэ. **7.** Къэбэрдей-Балъкъэрым щыщ къуажэ. **9.** Ахъшэ жыгъей. **11.** Кърэшей-Шэрджэсым щыщ усакIуэ. **12.** Муслъымэнхэр тхьэ щелъэIу унэ. **13.** Уэзджынэшхуэ. **15.** ХъуаскIэ къызыхих мывэ быдэ. **17.** Махъсымэ къызыхащIыкI зэхэгъэва. **20.** Къамэ Iэпщэр зэрагъэщIэращIэ. **21.** Уи лIым и шыпхъу. **23.** КъурIэным и зы пычыгъуэ. **26.** ПIастапхъэ. **27.** Налшык и уэрамхэм ящыщ зым зи цIэр зэрихьэ адыгэ драматург цIэрыIуэ. **28.** Псалъэжь: «Дыщэр … хуэныкъуэкъым». **29.** Гум щIащIэ хьеуан. **33.** Псэущхьэ хьилэшы. **35.** КIыщокъуэ Алим и иужьрей роман. **37.** УнэлъащIэм щыщ. **38.** Пасэм адыгэхэр Волгэ псым зэреджэу щытар. **41.** Япэ адыгэ щIэныгъэлI нэхъ цIэрыIуэ дыдэхэм ящыщ. **42.** Макъамэ зыщIэлъ усэ. **43.** Кърэшей-Шэрджэсым и цIыхубэ усакIуэ. **46.** ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхьэ адыгэ

театрым и джэгуакIуэ, Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ артисткэ. **48.** КIуащ БетIал и поэмэ. **49.** Журт Биберд и иужьрей роман. **50.** Адыгэ таурыхъхэм узыщрихьэлIэ псэущхьэ шынагъуэ.

Къехыу: **1.** Къэбэрдей-Балъкъэрым щыщ тхакIуэ цIэрыIуитIым я унэцIэ. **2.** Псалъэжь: « … дыгъужь фIэбэлацэщ». **3.** Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ художник. **4.** Нарт Щэуей и адэр. **6.** Ди республикэм и тхакIуэхэм я зэгухьэныгъэми «Iуащхьэмахуэ» журналми я тхьэмадэу щыта, Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ усакIуэ. **8.** Iэ тегъэщIапIэ зиIэ шэнт щабэ бгъуфIэ. **10.** ЩоджэнцIыкIу Алий и поэмэ. **13.** ТхъуцIынэ гъэвэжа. **14.** ГъэшхэкI. **16.** Егъэлеяуэ фадэ ефа цIыху. **17.** Къуажэм, къалэм къедза щIыпIэ, Iэгъуэблагъэ. **18.** Къэбэрдей-Балъкъэрым и гъунапкъэм къыпыт щIыналъэм и къалэхэм ящыщ. **19.** ХадэхэкI. **21.** Дыгъэ къыщIэкIыгъуэм къуэкIыпIэм къищI плъыжьыгъэ. **22.** ПыIэ къызыхащIыкI фэ. **24.** Гуэгушыхъум я бгъэм телъ щэ. **25.** Хьэцэпэцэ хьэуазэ. **30.** Гъатхэм пасэу къэлъэтэж къуалэбзу. **31.** Къэбэрдей уэрэджыIакIуэ, Урысейм Федерацэм щIыхь зиIэ и артист. **32.** Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ тхакIуэ. **34.** КIыщокъуэ Алим и роман « … къута». **36.** Мылым джэрэзу къыщрахуэкI сабий хьэпшып. **39.** Нартыху хъумапIэ. **40.** Адыгэ таурыхъхэм хэт цIыхубз хьилэшы. **44.** Бжэныфэм къыхэщIыкIа къэп. **45.** Къаныкъуэ Заринэ и пьесэ « … и бынунагъуэр». **46.** Дин лэжьакIуэ. **47.** И плъыфэм тещIыхьауэ шым зэреджэ псалъэ.

Зэхэзылъхьар **МЫЗ Ахьмэдщ**

ЕтIуанэ номерым тета псалъэзэблэдзым и жэуапхэр

ЕкIуэкIыу: **4.** Бгы. **7.** Амдэч. **8.** Роман. **10.** Къурш. **12.** Къуэды. **13.** Ду. **15.** Хьэ. **16.** Тхьэгъу. **17.** Дапхъэ. **18.** Сибэч. **19.** ЕнтIыр. **20.** КIэрашэ. **22.** Пкъы. **24.** Щхьэнтэ. **28.** Къэб. **29.** Мэжид. **30.** Без. **33.** Псыкуэд. **34.** Бру. **35.** Азэмэт. **38.** Къурашэ. **41.** Инжыдж. **43.** Насып. **44.** Плъыр. **45.** КIэ. **46.** Хъун. **48.** Псей. **49.** Гухэ. **50.** Уэхъутэ. **52.** Аргъей. **52.** Тут.

Къехыу: **1.** Бгырыпх. **2.** Хъумбылэ. **3.** Нэгъуд. **5.** Молэ. **6.** Нартан. **9.** Джэримэс. **11.** Къэбыстэ. **14.** Удын. **15.** Хьэлу. **21.** Шабзэ. **23.** Къэжэр. **25.** Хьэбэз. **26.** Аму. **27.** Гъудэ. **31.** Псырылъэ. **32.** Къуэныкъуей. **36.** Данэ. **37.** Шыпхъу. **39.** Шортэн. **40.** Псыхэуэ. **42.** Нэпсей. **45.** КIытэ. **47.** Нарт.

БАЛЪКЪЭР Фоусэт Гъузер и пхъур

Къэбэрдей-Балъкъэр литературэм хэщIыныгъэшхуэ игъуэтащ. 2009 гъэм накъыгъэм и 20-м, куэдрэ сымэджа иужькIэ дунейм ехыжащ КъБР-м и цIыхубэ усакIуэ Балъкъэр Фоусэт Гъузер и пхъур.

Балъкъэр Ф. Гъу. Бахъсэн куейм щыщ Кыщпэк къуажэм 1932 гъэм гъатхэпэм и 27-м къыщалъхуащ. Налшык щыIэ педучилищэр, КъБКъУ-р, М. Горькэм и цIэкIэ щыIэ Литературнэ институтыр, КъБКъУ-м и аспирантурэр къиухащ. Щалъхуа жылэм егъэджакIуэу щылэжьащ, Къэбэрдей-Балъкъэрым и Министрхэм я Советым и лэжьакIуэу, «Iуащхьэмахуэ» журналым и къудамэм и унафэщIу щытащ, 1971 гъэм къыщыщIэдзауэ пенсэм кIуэхукIэ Гуманитар къэхутэныгъэхэмкIэ институтым щылэжьащ.

Балъкъэр Ф. Гъу. – литературэ лэжьыгъэр IэщIагъэу къыхэзыха япэ адыгэ цIыхубзщ. Абы и IэдакъэщIэкI къытрадзэу щыщIадзам усакIуэ ныбжьыщIэр зэрыхъур илъэс пщыкIуплIт. И усэхэр щызэхуэхьэсауэ 1958 гъэм япэу дунейм къытехьа тхылъым наIуэ ищIащ лирик гъуэзэджэ ди литературэм къызэрыхыхьар. Балъкъэр Ф. Гъу. и зэчийр зэрыиныр щIагъэбыдэжащ абы Налшыкрэ Мэзкуурэ къыщыдигъэкIа тхылъхэм. Лъагъуныгъэмрэ зэныбжьэгъугъэмрэ ятеухуауэ абы и Iэдакъэ къыщIэкIа усыгъэхэр гурыщIэ къабзэкIэ гъэнщIащ. Абыхэм къытращIыкIащ лъэпкъым фIыуэ илъэгъуа уэрэд куэд. Ахэр яфIэфIу щагъэзащIэр Къэбэрдей-Балъкъэрым и закъуэкъым, атIэ ди къуэш республикэхэм, къэралым и нэгъуэщI щIыналъэхэм, хамэ къэралхэм щыжаIэ. Балъкъэр Ф. и усэхэм хуэ-фэщэн гулъытэ щагъуэтащ хэхэс адыгэхэм я дежи. Абы и усыгъэхэр Урысейм, СНГ-м щыпсэу лъэпкъхэм, инджылызхэм, хьэрыпхэм, мэжэрхэм, нэмыцэхэм, испанхэм, тыркухэм, полякхэм, чеххэм, нэгъуэщIхэми я бзэкIэ зэрадзэкIащ. Апхуэдэу Балъкъэр Фоусэт иIэщ адыгэ драматургием и тхыдэм теухуа къэхутэныгъэ зыбжани.

Балъкъэр Ф. Гъу. щэнхабзэм зиужьыным хуищIа хэлъхьэныгъэфIхэм хуэфэщэн гулъытэ ягъуэтащ. Ар Урысейм и ТхакIуэхэм я зэгухьэныгъэм и саугъэтым и лауреатт, Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм и цIыхубэ усакIуэт.

Лъэпкъым и бын гъуэзэджэ Балъкъэр Фоусэт Гъузер и пхъум и фэеплъ нэхур куэдрэ ди гум илъынщ.

Къанокъуэ А. Б., Чеченов А. А., Ярин А. В., Жамборэ В. С., Тхьэзэплъыж М. ТI., Жаным Р. М., Аттаев Ж. Ж., Ацкъан Р. Хь., Бэчыжь Л. А., Бэч А. А., Бгъэжьнокъуэ Б. Хь., Бегиев А. М., Джэдгъэф Б. М., Вэрокъуэ В. Хъ., Гуровэ Л. А., Гъут I. М., Додуев А. Т., ДыщэкI М. Р., Зумакулов Б. М., Зумакуловэ Т. М., Къэздэхъу А. Б., Къаныкъуэ З. С., КхъуэIуфэ Хь. Хь., Котляров В. Н., Къумахуэ М. Л., Мэзыхьэ Б. Б., МэшбащIэ И. Ш., Мэз С. С., Мусукаевэ С. А., НакIэ Е. Н., Опрышкэ О. Л., Рахаев А. И., Сэбаншы Р. Къ., Саенкэ Т. В., Тау П. КI., Темыркъан Б. Хь., Теппеев А. М., Тхьэгъэзит З. М., Тхьэзэплъ Хь. М., Фырэ Р. Б., Хьэгъэс З. А., ХьэфIыцIэ М. М., Шорэ Р. Ч., Елгъэр К. М., Ефэнды Дж. Къ.